جيئن ڏٺو آهه مون

جي ايم سيّد

جيئن ڏٺو آهه مون

(٦٤) خالد حسين نوراني
ايل ايم سي
جامشورو

”جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏانهن صاحب سامهون.“
(شاهه)

”ڏسڻ جي ڏسين، ته هم ڪي حق چوين.“
(شاهه)

جي ايم سيّد

هن ڪتاب جا حق ۽ واسطا نئين سنڌ پبليڪيشن ڪراچي وٽ محفوظ آهن.

تعداد: ۲ هزار]   [ڇاپو پهريون

ڊسمبر ۱۹۷۴ع

قيمت

سادي ڪاپي: ۰۰-۸ روپيا

آوچي ڪاپي: ۰۰-۱۲ روپيا

نئين سنڌ پبليڪيشن

ابراهيم منزل

آءِ - آءِ - چندريگر روڊ

ڪراچي سنڌ

هي ڪتاب نئين سنڌ پبليڪيشن طرفان، نئين سنڌ پريس، ابراهيم منزل، آءِ - آءِ - چندريگر روڊ ڪراچيءَ مان ڇپرائي پبليڪيشن جي آفيس مان پڌرو ڪيو ويو.

انتساب

هي ڪتاب سنڌ جي صوفي اعظم، وحدت الوجود، وحدت انساني، وحدت مذاهب جي پرچارڪ، راهه حق ۾ شهادت پاتل، عاشقن جي استاد حضرت شاهه عنايت الله صوفي ملقب به شاهه شهيد عليہ الرحمت جي نام نامي اسم گرامي سان معنون ٿو ڪريان، جنهن سنڌ مان مذهبي ڪٽرپڻي جي پاڙ پٽي ڪڍڻ جي هنن لفظن سان ابتدا ڪئي.

سر در قدم يار فدا شد چہ بجا شد!
اين بار گران بود ادا شد چہ بجا شد!

گر قبول افتد زهي عزو شرف.

غلام مرتضيٰ

فهرست

پيش لفظ
١

فصل پهريون:
مذهب جي تاريخ ١٠

فصل ٻيو:
مذهب جي پيدائش جا ڪارڻ
۽ ان جي جوڙجڪ جا جزا ٢٦

فصل ٽيون:
مذهب هڪ آهي يا گهڻا آهن ٧١

فصل چوٿون:
اسلام جا ٻه تعبير ٨٦

فصل پنجون:
تصوف، جيئن مون سمجهيو آهي ١٧٦

پيش لفظ

آءٌ بنيادي طرح جذباتي هئڻ ڪري، گهڻي قدر مذهب جي اثر هيٺ رهيو آهيان. ڪو وقت هو، جو نماز جو پائبند هوس. رمضان جا روزا رکڻ، راتيون جاڳي تهجد پڙهڻ، چلا ڪڍڻ، وظيفا پڙهڻ، بزرگن جي مزارن جون زيارتون ڪرڻ، درويشن جي صحبت ۾ گذارڻ، پيران طريقت کان ذڪر وٺڻ، ختما ڏيارڻ، عرس، يارهيون ۽ اضحيون ڪرڻ، ساٿين کي زوريءَ نماز پڙهائڻ، مسجدون ٺهرائڻ، مذهبي وعظ ڪرڻ، منهنجا خاص مشغلا هوندا هئا.

مذهب اسلام جي عام روايتي عقيدن ۾ ويساهه ويٺل هوم، جنهنڪري شريعت اسلام مطابق زندگي گذارڻ ۾ راهه نجات سمجهندو هوس.

پر ڪجهه وقت کان پوءِ مختلف مذهبن جي ماڻهن سان بحث مباحثي ڪرڻ، جدا جدا مذهبي ڪتابن جي مطالعي ۽ غور ۽ فڪر ڪرڻ بعد آهستي آهستي ٿي، انهيءَ خوش اعتقاديءَ جي آهني ديوارن ۾ شڪن جا شگاف پوڻ لڳا، جن جو مفصل احوال ”پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني“ ڪتاب ۾ درج ڪيو اٿم.

هتي هي ظاهر ڪرڻ ڪافي ٿيندو ته سر سيد احمد خان جي مذهبي نظرين، ٻين مذهبن جي عقائد جي معلومات، تاريخ ۽ فلسفي جي مطالعي، متريلزم (دهريت) جي نظريي جي واقفيت ۽ مجازي عشق جي مرحلن بعد منهنجي عقيدن ۾ معلومات ۾ گهڻو ڦيرو آيو آهي. پنهنجي هڪ مضمون ”مجازي مرحلا“ جي آخر ۾ ۳۵ سال اڳ ۾ هينئن طرح لکيو هوم:

”(شخصي، مجازي عشق ۾) مايا جي چڪر ڀلائي گمراه ڪري ڇڏيو هو. آهستي آهستي تي، صفاتي بي‌ثباتيءَ ۾ مون ڪي ’لا احب الا فلين‘ جي معنيٰ جو پتو پوڻ لڳو. هي اهو دور هو، جو نفساني خواهشن جي ماهيت معلوم ٿيڻ ڪري، ظاهري خواهشون سرد پئجي ويل هيون. خون جي گرمي ٿڌي ٿيڻ لڳي هئي. مايا جو موهه جهڪو ٿيو هو. پر اجا حقيقت پري هئي. هاڻ نه مئن سان گڏ، نه جيئرن سان جوڙو هوس ...... مجازي عشق جو تصور به شخصي هو. ان جي اثر مان ٻاهر نڪرڻ بعد سجده‌گاهه به ٻيو ڳولڻو هو. ”اڳي حقيقت مجاز ۾ نظر ايندي هئي. هاڻ (شخصي) مجازي موهه اٽڻ ۾ حقيقت طرف اکيون نه کلڻ سبب گمراهيءَ ۾ گذارڻ لڳس ...... ويراڳ ويڙهي ويو. حقيقت سان روشناسي ڪانه ٿي هئي......(ڪجهه وقت ڪان پوءِ) وري مجازي معشوق ٻيءَ صورت ۾ اچي منهن ڏيکاريو. اڳي فردي (جزوي) صورت ۾ منهن ڏيکاري ڪشش ڪئي هئائين، هاڻ هڪ نظريي جي شڪل ۾ ڪشش پئي ڪيائين. اڳي مارئي ڪيت جي درد فراق ۾ مبتلا هئي، هاڻ ڪيت جي عيوض مارن جي ياد اچڻ لڳي هيس. مارئيءَ جا مارو ٿر جا ڇاول سندس هم قوم هئا. منهنجا مارو سنڌ ديس جا رهاڪو سنڌي

هئا. اهي مجازي مرحلي جي ارتقا هئي. مجاز ساڳيو هو، پر ان جو تصور ۽ ڪشش جدا نموني جا هئا. محبت جو جوش ۽ اڪير ساڳيا هئا...... نشا ۽ خمار ساڳيا هئا، پر ساقي بدليل هئا."

ان ڪان پوءِ منهنجي خيالن ۾ جا تبديلي آئي، ان جو اظهار بزم صوفياءِ سنڌ جي مختلف خطبن ۾ هيٺينءَ طرح ڪيو اٿم: ڊنڙي ڪانفرنس جي موقعي تي چيم ته

"سرزمين سنڌ کي اتحاد انساني، امن عالم ۽ ماڻهن جي مادياتي ۽ روحاني ترقيءَ لاءِ هڪ خاص پيغام آهي. ان پيغام جي اسان جي ولين ۽ درويشن حتي‌الامڪان تشريح ڪري، ماڻهن جي تعليم ۽ تربيت لاءِ پئي ڪوشش ڪئي آهي."

وڌيڪ چيو هوم ته

"ائين ته هر ملڪ ۽ هر قوم کي پنهنجو پيغام ٿئي ٿو— ليڪن سنڌ کي جاگرافيائي ۽ تاريخي طرح مختلف ڪلچرن ۽ مذهبي عقيدن جي ميلاپ ڪري، خاص خصوصيتون هيون."

انهن خصوصيتن جي تشريح ۾ سن ڪانفرنس جي موقعي تي، آل انڊيا مسلم ليگ جي ساليانى اجلاس، منعقده ڪراچي سنه ۱۹۴۳ع، ۾ پڙهيل پنهنجي استقباليه ڪميٽيءَ جي صدارتي خطبي جا هيٺيان اقتباس پيش ڪري، ان تي روشني وڌي هيم:

"دوستو، فطرت هن زمين جو ماضي نهايت شاندار ڪيو هو، ۽ مون کي اميد آهي ته ان جو مستقبل به اهڙو ئي روشن ٿيندو."

"ڪيترن ڳالهين ڪري هن زمين جي تاريخ نهايت بي نظير رهي آهي. اها قديم تهذيبن جو آشيانو هئي،

جنهن جي ثابتي موهن جي دڙي جي آثار قديم مان ملي سگهي ٿي."

"هيءَ ئي سرزمين آهي، جتي دنيا جا ڪيئي نسل گڏجي ملي جلي ويا. دراوڙ، آريا، سامي ۽ منگول نسلن جا نشان هتي آسانيءَ سان ڳولي سگهبا."

"نہ صرف نسلن جو ميل جول هن زمين ۾ ٿيو، ليڪن مختلف مذهبن ۽ فلسفن جو هڪٻئي تي اثر ۽ ميلاپ پڻ، جهڙو هتي ٿيو، اهڙو ٻيءَ جاءِ تي چٽو ٿيو هوندو. ٻڌ ڌرم جيتوڻيڪ وچ هندستان ۾ پيدا ٿيو، ليڪن اهو هن زمين تي وڌيو ۽ ويجهيو. اسلام جڏهن هن زمين تي پير پاتو، تہ ٻڌ ڌرم اجا مروج هو، ۽ هتي جي رهاڪن مهاتما گوتم جو نفيءَ وارو سبق اجا نہ وساريو هو. اسلام صرف اڳينءَ تعليم ۾ اثبات جو اضافو ڪيو. ويدانيت ۽ وحدانيت جا فلسفا ۽ متا هتي ئي هڪٻئي تي اثرانداز ٿيا. هڪ طرف وحدانيت هندو يوڳيءَ تي اثر وجهي، بت پرستي ڪي گهٽايو، تہ ٻئي طرف مسلم درويشن سنياس مان سبق ورتا ۽ راڳ کي تصوف جو جزو بنايو. هندو مسلم عقيدا باهمي سمجهوتي ۽ رواداريءَ سان هڪٻئي جي نزديڪ اچڻ لڳا. گرونانڪ جي تعليم انهيءَ ميل - جول جي نچوڙ جر مکيہ مثال ۽ نتيجو آهي."

"مسلم صوفين هن ملڪ ۾ شاهہ عبداللطيف جهڙي سرڪردگيءَ هيٺ مذهبن جي بنيادي وحدت جو پرچار ڪري، مختلف مذهبن جي پوئلڳن ۾ محبت ۽ رواداري پيدا ڪئي، جنهن جو عملي ثبوت هتي جي هندو-مسلم رهاڪن جي باهمي خوشگوار تعلقات مان ملي سگهندو. هندستان جي ٻين حصن وانگر ڇوت ڇات جو مرض

سنڌ ۾ ڳوليو بہ نہ لڀندو......"

"مون هن زمين جي قديم شان شوڪت جو ذڪر مهمانن جي حافظي تازي ڪرڻ جي ارادي سان نہ ڪيو آهي. پر منهنجو اصل مقصد هن سر زمين جي روشن مستقبل بابت چند تجويزون پيش ڪرڻ جو آهي."

"انسانذات ابتدائي زماني کان وٺي مختلف ارتقائي دور طي ڪندي، پنهنجي آخري مقصد، يعني انساني وحدت خيال ۽ عمل، طرف وڌي رهي آهي. انهيءَ لاءِ مختلف گروهن جي مذهبي، سياسي ۽ اقتصادي تحريڪن ۽ ڪوششن، منزل مقصود تي پهچڻ لاءِ، جدا جدا طريقن ۽ واٽن جو ڪم پئي ڏنو آهي. تاريخ جو هر ورق ان ارتقائي جدوجهد جي مثالن سان ڀرپور آهي. شروعات ۾ ماڻهو ننڍن ننڍن ڪٽنبن ۾ ورهايل هئا. ٿوري وقت گذرڻ بعد اهي ڪٽنب وڌي ويجهي، قبيلن جي صورت اختيار ڪري ويا. آخر ۾ اهي قبيلا ملي قومون بڻيون."

"ماڻهن جي وچ ۾ باهمي اتفاق ۽ ميلاپ جا مختلف بنياد پئي رهيا آهن. جاءِ رهائش (وطن)، زبان، زندگيءَ جو طريقو ۽ خيالات انهن سان سڪيم آهن. اڄڪلهہ نظريا (Isms) چوطرف فيشن بڻبا وڃن. پر انهن بہ امن آڻڻ جي عيوض سورڳو زياده فساد پيدا ڪيا آهن. جزوي حل، جدا جدا نالن ۾، عارضي عرصي لاءِ مستعمل رهڻ کان پوءِ، تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي پرکجڻ بعد ازخود بيڪار بڻجيو پيون. جيستائين مختلف سياسي، اقتصادي ۽ مذهبي نظرين جي اختلاف متائڻ لاءِ حل ڳولي نہ ڪڍيو ويو آهي، دنيا ۾ دائمي اتحاد ۽ امن قائم ٿيڻ مشڪل پيو نظر اچي. انهيءَ حل ڳولي لهڻ لاءِ خاص

ماحول ۽ تاريخي روايتن هيٺ ذهني تربيت جي حاصلات هڪ لازمي شرط آهي."

"انهيءَ مشن جي سرانجاميءَ لاءِ سرزمين سنڌ جا رهاڪو زياده موزون آهن. قديم تاريخ جا دفتر ان جا گواه آهن ته ڪيئن نه هتي مختلف نسل، تهذيبون، مذهبي فلسفا ۽ سياسي طريقا ملي جلي يڪرنگي اختيار ڪري سگهيا آهن. دنيا جي نئين تعمير لاءِ، جنهن ۾ مشرق ۽ مغرب جا ويچا سينجي هڪ وحدت ۾ گڏجڻا آهن، سرزمين سنڌ کي خاص پيغام پيش ڪرڻو آهي. مون کي هن اندوڪار جي زماني ۾ ڪي روشنيءَ جا ترورا نظر اچي رهيا آهن. هن جسماني ولوڙ بعد مکڻ هتان ئي نڪرڻو آهي."

هي خيال ٢٤ سال اڳي ظاهر ڪيا هئم. سنڌ جي خاص پيغام ۾ تڏهانکر منهنجو ويساه پئي رهيو آهي. اهو پيغام ڪهڙو آهي، جنهن جي تعليم ۽ تربيت اسان جي درويشن ڏني آهي؟ عمر جو سمورو وقت انهيءَ کوجنا ۾ گذاريو اٿم. غور، فڪر ۽ تجربي بعد، جن نتيجن تي پهتو آهيان، تن کي هن ڪتاب ۾ قلمبند ڪريان ٿو.

اهي منهنجا شخصي رايا آهن، جن کي حق جي ڳولا ۾ هڪ فرد جي تجربن سان مشابهت ڏيئي سگهجي ٿي. ان لاءِ آءٌ صداقت جي هڪ-هٽيءَ (Monopoly) جي دعويٰ نٿو ڪريان. انسان خطا جو گهر آهي. ممڪن آهي ڪيترا ماڻهو انهن راين کي صحيح نه سمجهي، مون سان اتفاق نه ڪن. تنهن هوندي به انهن جي ظاهر ڪرڻ کي عيب نٿو سمجهان. حق جو بحر ڪثير تعداد قطرن جو مجموعو آهي. دنيا جو بوقلموني باغ مختلف گلن جي رنگارنگي رونق رکي ٿو. هيءَ به هڪ راءِ آهي.

مون کي معلوم آهي ته ڪثرت تعداد ماڻهن جو، مذهبي شريعتن جي مقتدي هئڻ ڪري، شايد منهنجي راين کي ناپسنديءَ

جي نگاه سان ڏسي. وڏيڪ اهو ته پتو اٿم ته ڪيترا نوجوان، جي مذهبن جي ظاهري عقيدن ۽ انهن جي ناليءَ استعمال غرضيءَ (Exploitation) سان بيزار ٿي، متيريلزم ۾ ويساه رکڻ لڳا آهن، سي به هنن راين کي رجعت پسند سمجهندا. ليڪن باوجود ان علم جي به، پنهنجي راءِ ظاهر ڪرڻ کان نٿو هٻڪان ـــ پوءِ ڪٿي ان کي مجذوب جي بڪواس سمجهڻ لڳن. هن سان منهنجو مقصد ٻين کي همراءِ بنائڻ جو نه آهي، ۽ نه ڪنهن جي جذبات کي ٺيس لڳائڻ مقصود آهي. هيءَ هڪ نقطي نگاه آهي، جيئن ان جي ناليءَ سان معلوم ٿئي ٿو.

"من هايءِ هويءِ ميڪنم ڪس بشنود يا نشنود"
[معني- آءٌ پيو اندر جون آهون ڪيان، پوءِ ڪير ٻڌي يا نه ٻڌي.]

اميد اٿم ته منهنجا معترض قران شريف جي هن آيت شريف "لڪم دينڪم ولي دين" مطابق، منهنجي راين کي برداشت ڪندا.

منهنجي خيال ۾ هر مذهب، فلاسافي ۽ سائنسي علم، بحر فيض الاهي يعني علم ڪل جا جزا آهن. ان بي انت بحر مان ماسو سال به پوچارين کي پر ڪرڻ جي طاقت رکي ٿو ليڪن پنهنجيءَ پر ۾ پر ٿيڻ بعد به ڪنهن کي صداقت جي هڪ هٽيءَ (Monopoly) جي دعويٰ ڪرڻ جو حق نه آهي. اهو بحر عميق ڪنهن جي ورثي ۾ اچڻ کان برتر ۽ بالا آهي. خواجه حافظ ان حالت کي رسي، بي اختيار چيو ڏئي ته:

در هر طرف ڪه رفتم جز حيرتم نيفزود،
فرياد زين بيابان وز راه بي نهايت.

[جيڏانهن به نظر ڪنيم ۽ ويس، ته سواءِ حيرت ۾ واڌاري ٿيڻ جي ڪجهه معلوم نه ٿيم: اهڙي بي انت صحرا ۽ اڻ کٽ رستي تي هلڻ بعد دانهن نڪريو وڃي.]

سچ يا حق جو قطرو، مسلسل فڪر ۽ تجربي کان پوءِ علم پرائڻ، تزڪيہ نفس ۽ اخلاقن جي درستيءَ بعد هٿ اچي سگهي ٿو. مون بہ جر ۾ جهوتون پائي، ڪجهہ موتين هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پتو نہ آهي تہ صراف انهن کي موتين ۾ شمار ڪندا، يا ڪوڙو ڪچ ثابت ڪندا. بهرحال، "برگ سبز تحفهٔ درويش" موجب، آءٌ پنهنجي دماغ سوزيءَ جا هي نتيجا، جيئن آهن ۽ جيڪي آهن، پيش ڪريان ٿو.

قانون ارتقا موجب، هر زماني ۽ دور ۾ نـوان راز کلٽا ۽ نوان نياپا اچٽا آهن، جن جي انتها جو پرو پاند هڪ وقت پوڻ مشڪل آهي. ڪنهن بہ مذهب يا نظريي جي ڪمال جي دعويٰ دين فطرت (قانون ارتقا) جي بنيادي اصول جي خلاف آهي. مون کي هر مذهب ۾ حق جو پرتوو ڏسڻ ۾ آيو آهي، ۽ اهو بہ معلوم ٿيو آهي تہ انهن ۾ ڪيترين ڳالهيون فرسوده ۽ بي معنيٰ ثابت ٿي چڪيون آهن. مون کي ان ڳـولا ۾ ڪثرت مذاهب پويان بنيادي وحدت ڏسڻ ۾ آئي آهي. سڀني مذهبي نظرين کي آءٌ دين فطرت جا جزا تسليم ڪريان ٿو، جنهن جا بنيادي مقصد اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم معلوم ٿيا آهن.

منهنجي نظر ۾ صوفيءَ لاءِ اهو ضـروري نہ آهـي تہ هو ڪنهن خاص مذهبي عقيدي يا نظريي جو پابند هجي. هو هـر مذهب، فلسفي، سائنس، علم ۽ تجربي مـان، بنان تفاوت پنهنجي ۽ پرائي جي فائدو حاصل ڪري سگهي ٿو. صوفي لا ڪوفـي (Non-alligned) آهي—

"هر ملڪ ملڪ ما است، ڪہ ملڪ خداي ماست"

آءٌ تصوف جي هن نظريي کي سچ جو گلدستو سمجهان ٿو، جنهن ۾ سڀني رنگن ۽ خوشبوين جا سهٽا ۽ خوبصورت گل ڪٺا ٿيل آهن. صوفي جملي مذهبي عقيدن، علمن، سائنسن ۽ فلسفن

مان بنيادي وحدت ۽ صداقت جو کوجنا ڪندڙ آھي. ھو پاڻ کي ڪنھن محدود دائري ۾ نظربند نٿو رکي. ھو "خذما صفا دع ما ڪدر" [يعني، ھر شيءِ ڳالھ کي ھٿ ڪري، خراب کي ڦٽو ڪري ڇڏيو] جي افاديت ۾ اعتبار رکي ٿو.

صوفيءَ ڪائنات جي خلقت ۾ رنگا ۽ مقصد پرکيا آھن، جن جي علم ۽ واقفيت کي ھو مذھب جو روح سمجھي ٿو، ۽ ھر اھا ڳالھ، جا نفرت، نفاق، بدامنيءَ، وڏنيڊائيءَ، ھنسا ۽ پاڪ پليت جا تفاوت ۽ ويچا پيدا ڪري ٿي، ان کي ھو دين فطرت جي خلاف سمجھي ٿو.

— غلام مرتضيٰ

سن
٢١-١-١٩٦٧ع

فصل پهريون

مذهب جي تاريخ

تاريخ جي، مختلف علمن جي وسيلي، هن وقت تائين گهڻي معلومات ميسر ٿي ويئي آهي، آئنده پڻ ۽ ان جي معلوم ٿيڻ جو امڪان آهي. ساڳيءَ طرح مذهب جي تاريخ تي به ڪافي ڪوجنا ٿي آهي.

تاريخ ڪي جن علمن مالا مال بنايو آهي، تن مان ڪي هيٺيان آهن:

(١) جيالاجي (Geology) يا علم‌الارضيات — زمين جي طبقن يا ڌرتيءَ جي تهن جو علم.

(٢) جاگرافي (Geography) يا علم جغرافيه — زمين جي مختلف حصن، آب هوائن، سمنڊن، بيابانن، وغيره جو علم.

(٣) آنٿراپالاجي (Anthropology) يا علم‌الانسان — جسم انسان جي ارتقائي درجن جو علم.

(٤) ايٿنالاجي (Ethnology) يا علم نسل انسان — ماڻهن جي مختلف نسلن بابت علم.

(٥) فلالاجي (Philology) يا علم‌اللسان يا ڀاشا وگيان — مختلف زبانن بابت علم.

(٦) سوشالاجي (Sociology) يا علم عمرانيات — ماڻهن جي سماجي زندگيءَ بابت علم.

(۷) آرڪيالاجي (Arachaeology) يا علمِ الاثار — زير زمين قديم تهذيبن ۽ تمدنن جو علم.
(۸) فوڪ لور (Folk lore) يا علم قديم روايات — انسانن جي پراڻن قصن ڪهاڻين وغيره بابت علم.
(۹) فوڪ ڪسٽمس (Folk customs) يا علم قديم رسم و رواج — انسانن جي پراڻين رسمن ۽ رواجن بابت علم.
(۱۰) ميٿالاجي (Mythology) يا علمِ الاصنام يا ديو مالا — قديم ڏند ڪٿائن جو علم.
(۱۱) فلاسافي (Philosophy) يا فلسفو — قياس ۽ فهم جي تقابلي سان فطرت ۽ زندگيءَ جي مسئلن بابت پرايل علم — وغيره وغيره.

اهو زمانو گذر ڪري ويو، جڏهن هر مذهب جي علم رڳو الهامي ڪتابن، تفسيرن ۽ روايات وغيره سان حاصل ڪيل احوالن تي اڪتفا ٿي ڪئي. هن وقت مذهب جو علم بہ سائنس ٿي پيو آهي. ڪيترن محققن مذهب جي مختلف شعبن جي کوجنا ۾ عمريون صرف ڪري، اُن جي جدا جدا پاسن تي کوجنا ڪئي آهي. هيءَ مذهب جي تفتيش هيٺين ٻن صيغن ۾ ٿي آهي.
(۱) مخصوص مذهبن جي خاص شعبن جي کوجنا.
(۲) جملي مذهبن جي تاريخ، انهن جي پيدائش جي ڪارڻن، ترڪيبي جزن ۽ متصدن جي کوجنا.

پهرين صيغي جي تفتيش ڪندڙن ۾ مفسر، محدث، فقيه، مقلد، غير مقلد، سناتني، آريہ وغيره عالم، آچاريہ، پشپ شامل هئا، ۽ ٻئي صيغي جي تفتيش ڪندڙن ۾ وحدت الوجودي، ويدانتي، صوفي، فلسفہءِ انسانيت جا قائل، تاريخ ۽ سائنس جا ڄاڻو، طريقت جا صاحب، سنياسي ۽ جوڳي اچي ٿي ويا.

عالمن جي هنن ٻنهي گروهن جي علمي تحقيق ۽ حاصلات کي جيڪڏهن هوشمند نگاهن سان ڏسبو، تہ انهن جو پهريون گروهہ، باوجود پنهنجي پنهنجي مخصوص شعبي يا شعبن ۾ مهارت حاصل

ڪرڻ جي، هميشه چاڪيءَ جي اٽ وانگر محدود دائري يا دائرن جي گهاٽي ۾ چوڌاري ڦرندي ڏسڻ ۾ ايندو. دراصل اهو ئي گروهه جو ڪارنامو هو، جو ان جي محققن ۽ عالمن، مٿي ذڪر ڪيل مختلف علمن جي مدد سان، مجموعي طور مذهب جي تاريخ، پيدائش جي ڪارڻن، بنيادي مقصدن، جوڙجڪي جزن ۽ ڪثرت مذاهب پويان وحدت جي ڳولا ڪري، ڪي هم گير اصول هٿ ڪيا ۽ دنيا جي اڳيان پيش ڪيا.

آءٌ مذهب جي تاريخ تي ڪا ٿيسز (سندي مقالو =Thesis) ڪونه لکي رهيو آهيان، جو آءٌ ان تي هتي مفصل روشني وجهان. هتي آءٌ صرف مختصر طرح مذهبن جي پيدائش ۽ ارتقا جي تاريخ تي، پنهنجي علم ۽ سمجهه آهر، پهريائين ڪجهه احوال پيش ڪريان ٿو، ان لاءِ ته جو ڪجهه سون ڪي اڳتي ڪرڻو آهي، اُن جو پس منظر صاف ٿي بيهي.

هن زمين تي زندگيءَ جا آثار سائنسدانن ڪي، سندن مشاهدن مطابق ڪروڙين ورهين ڪان ڏسڻ ۾ آيا آهن. ان عرصي ۾ زندگي، جسماني طرح، اڪيلن جيو گهرڙن، آسوبيا، مڇين، سرنڊڙ جانورن، پکين، چوپاين جانورن سان ترقي ڪندي، آخر ۾ ماڻهوءَ جي صورت ۾ نمودار ٿي، جنهن ڪي عالمن اشرف‌المخلوقات جي لقب سان ياد ڪيو آهي. ٻئي طرف زندگي ذهني ارتقا جا مختلف درجا ــــ جماداتي، نباتاتي ۽ حيواني ڪيفيتن سان گذرندي ــــ طي ڪندي، ماڻهوءَ جي صورت ۾ ترقي يافته نفس ۽ عقل سان نمودار ٿي.

سائنسدان، ماڻهوءَ جي اوائلي پيدائش جي کوجنا بعد، هي چئي سگهيا آهن ته زمين تي ماڻهو جي وجود جا هنن ڪيترن لکن ورهين ڪان آثار ڏٺا آهن. اها ڳالهه به پايي ثبوت تي پهتل آهي ته ابتدا ۾ ماڻهو جهنگلن ۽ جبلن ۾، ٻين جانورن وانگر، وحشياني زندگي گذاريندا هئا، ۽ انهن ڪي شروع ۾ جانورن پالڻ، اناج پوکڻ، باهه سان ڪم وٺڻ، يا اوزارن جي ايجاد جو پتو پيل ڪونه هو. هو اڪيلا ڏٽن ۽ ولرن ۾ گهمندا ڦرندا هئا. سندن گذران وڻن جي پنن،

ڦلن، ميون، جهنگلي جانورن جي ڪچي گوشت، مڇي وغيره تي هوندو هو. هنن جو مستقل گهر گهات ۽ مڙهه مقام ڪونه هوندو هو. جانورن وانگر، گرميءَ ۽ سرديءَ کان غارن يا وڻن جي گهاٽن جهنگلن ۾ پاڻ بچائيندا ۽ کاڌي خوراڪ جي سانگي سان ڪڏهن هتي ۽ ڪڏهن هتي هلندا چلندا رهندا هئا. هو ڪڏهن ڳالهائڻ سکيا، اوائلي ڳالهائڻ ڪهڙو هون، ابتدائي رهڻ جا طريقا ڪهڙا هئا، وغيره ـــ انهن مسئلن تي جيئن پوءِ تيئن کوجنا ٿي رهي آهي. ممڪن آهي ته ڪجهه وقت کان پوءِ هنن ۽ ڪن ٻين ڳالهين تي پوري معلومات ميسر ٿي سگهي.

موجوده عالمگير مذهب، جهڙوڪ (١) هندو ڌرم، (٢) ٻڌ ڌرم، (٣) مسيحيت ۽ (٤) اسلام گذريل چئن هزارن ورهين کان پوءِ جي پيدائش آهن ۽ انهن وسيلي انسانذات جي ابتدائي تاريخ، رسم و رواج، مذهبي عقيدن وغيره تي، سواءِ ڪن ڏندڪٿائي ڳالهين جي زياده روشني نه ٻئجي سگهي آهي. ڪائنن جيڪا تاريخي معلومات ميسر ٿي سگهي آهي، اها گهڻي قدر سائنسي تجربي، جديد تاريخي معلومات ۽ فلسفي جي بنياد تي غلط ثابت ٿيندي وڃي.

تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو ته، لکيا ورهيه اڳي، ماڻهن کي زندگيءَ ۾ ڪيترن ئي مشڪلاتن ۽ تڪليفن جو مقابلو ڪرڻو پوندو هو، جن مان مکيه مشڪلاتون هيٺين قسمن جون هيون:

(١) **سماوي آفتون:** جن مان مکيه سردي، گرمي، طوفان، سخت بارشون، سيلاب، سوڪ، ڌرتين جو ڌٻڻ، جبلن جو ڦاٽڻ ۽ باهين جو لڳڻ وغيره هيون.

(٢) **خطرناڪ جانورن ۽ غيبي طاقتن جا خوف:** هڪ طرف کين جهنگلي ۽ دريائي جانورن، جهڙوڪ شينهن، هاٿين، گينڊن، رڇن، نانگن ۽ واڳن ۽ ٻين ازدهائن جو ڊپ رهندو هو، ته ٻئي طرف کين نامعلوم غيبي طاقتن جو خوف ستائيندو هو، جن کي هو جن، ڀوت ۽ شيطاني روح وغيره جي نالن سان سڏڻ لڳا.

(٣) **اتفاقي حادثا:** جن ۾ وچڙندڙ بيماريون، ٻين طاقتور

ماڻهن جا حملا، ڏڪارن ڪري گذر معاش جي تنگي، اتفاقي موت، عورتن ۽ ڪاڏي تان هڪبئي ۾ جهيڙا فساد، وغيره شامل هئا.

اهڙين اوچتين ۽ وس ڪان ٻاهر مشڪلاتن ۾ رهڻ سبب مٿن هر وقت غير سلامتيءَ جو خوف ۽ هراس ڇانيل رهيو، ۽ پين ڳالهين سان گڏ هو انومانن، وسوسن ۽ وهمن جي اشڪنجن ۾ پڻ اڙجي ويا. بهرحال، سندن توجهہ نيٺ انهن ڳالهين جي ڪارڻن ۽ بچاءَ طرف ڇڪيو، جنهنڪري ان معاملي ۾ هنن ٻن طريقن سان سوچڻ ۽ عمل ڪرڻ شروع ڪيو: (١) جسماني بچاءَ ۽ حفاظت جو طريقو، ۽ (٢) نفسياتي ۽ ذهني بچاءَ جو طريقو.

پهرئين طريقي تي، لکن ورهين جي تجربي بعد، هنن ڳالهين جي علم ۽ ايجاد مان فائدو ورتو:

پهريون تہ هنن کير ڏيندڙ چوپاين جانورن کي کير ۽ گوشت لاءِ پالڻ شروع ڪيو، جنهنڪري هر روز جي گذر معاش لاءِ شڪار واسطي وڃڻ جي تڪليف گهٽ ٿين.

ٻيو تہ هنن ڪن ٻوٽن جو اناج گڏ ڪري رکڻ جي عادت سکي، جنهنڪري ڪن موسمن ۾ وڻن جي پنن، ڦلن، ۽ ميوي ميسر ٿي نہ سگهڻ جي حالت ۾، هي آن کي ڪاڏي لاءِ ضرورت وقت ڪم آڻڻ لڳا.

ٽيون تہ هو ڪاٺ ۽ پٿر مان ڪي اوزار ۽ بچاءَ لاءِ هٿيار ٺاهڻ سکيا، جن کي جانورن ۽ مڇين جي شڪار ۽ درندن کان بچاءَ لاءِ ڪتب آڻڻ لڳا.

چوٿون تہ هو باهہ کي ڪتب آڻڻ سکيا. باهہ جي پيدا ڪرڻ جو علم تہ شايد گهڻو پوءِ حاصل ٿيو هجين، ليڪن پيلن ۾ وڻن جي گسجڻ ڪري پيدا ٿيل ۽ پهاڙن جي ڦاٽڻ وغيره مان قدرتي طرح پيدا ٿيل باهہ کي محفوظ ڪرڻ ڪري هو ان کي گوشت ۽ اناج جي سيڪي رکڻ لاءِ، روشنيءَ لاءِ ۽ سرديءَ کان بچڻ لاءِ ڪتب آڻڻ لڳا.

هن قسم جي نئين معلومات سندن جسماني تڪليف کي گهٽ ڪرڻ ۾ کين گهڻي قدر مدد ڪئي. انهن ڳالهين جي واقفيت انساني معاشري ۾ انقلابي پيشقدميءَ جي شروعات ڪئي. هي ڳالهيون سندن آئنده ايجادن جو پيش خيمو ۽ بنياد بنيون.

ٻئي طرف، نفسياتي ۽ ذهني بچاءَ جي طريقي تي لکن، ۽ ورهين جي تجربي، معلومات ۽ غور فڪر بعد، ڪي ويساه ۽ وهم هنن کي مستقل طور دماغ ۾ ويهي ويا، جن سان مکيہ هيٺيان هئا:

(الف) دنيا جي هر هڪ ساهه واري يا مادي شيءِ ۾ روح، آتما يا جوهري نفس هو، جو زندگيءَ وارين شين جي مئي کان پوءِ به جدا وجود رکندو آيو، ۽ اهڙيءَ طرح وڻن، جبلن، عنصري ۽ فلڪياتي جسمن کي به ظاهري طور ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿي آيا، ليڪن ڪن آثارن جي بنياد تي، جن کي هو ڪنهن ٻئي طريقي سان سمجهي يا سمجهائي نٿي سگهيا، انهن روحن جي وجود جو کين يقين ويهي ويو هو. سماوي آفتن، اتفاقي حادثن ۽ هر نقصان لاءِ انهن روحن جي ڪاوڙ يا ناراضگيءَ کي جوابدار ٺهرايو ٿي، انهيءَ ڪري سج، چنڊ، تارن، هوائن، بارشن، باهہ، زمين، جبلن، دريائن، سمنڊن، وڻن، خوفناڪ جانورن ۽ ماڻهن جي روحن متعلق ڪي اميدون ۽ ڪي خوف سندن دلين تي ويهي ويا. ازانسواءِ ٻين بہ ڪن غيبي هستين جهڙوڪ شيطانن، جنن، ڀوتن، پرين وغيره جي جدا وجود ۾ اهڙي ئي قسم جا ويساهه ويهي وين، جن کي طوفانن، بارشن، باهين، ڏڪارن، ڌرتيءَ جي زلزلن، بيمارين ۽ ٻين نقصانڪار ڳالهين لاءِ ڪارڻ ٿي ڄاڻائون.

جيئن تہ ماڻهو اڃا وحشي حالت ۾ هئا، ۽ رحم ۽ پيار جي صفتن سان، جي تهذيب سان وڌن ٿيون، اڃا پوريءَ طرح مايوس نہ ٿيا هئا، ان ڪري کين وهم ويٺل هو تہ جملي روح، جن کي هنن ديون ۽ ديوين، ڀوتن، جنن، ۽ ٻين اڪيچار نالن سان سڏڻ شروع ڪيو هو، سڀ خونخوار، ظالم، خطرناڪ ۽ رت جا پياسي هئا، ۽

آهي صرف خوشامد، (پوڄا)، کاڌي خوراڪ آڇڻ، ڪريا ڪرم، قربانيءَ جي رت ڏيڻ، منترن، جادو ۽ ٽوٽڻن وغيره جي ذريعي سان راضي ڪري سگهبا، تنهنڪري هر هڪ قبيلي جي چاٽو ماڻهن انهن غيبي طاقتن جي تسخير ۽ رضامندي حاصل ڪرڻ لاءِ جدا حل ڳولي ڪڍيا هئا. اهڙيءَ طرح سان ختمن، شرڌائن، ڪريا ڪرمن، جادوءَ جي منترن ۽ ٻين مختلف قسم جي پوڄاپاٺن جو بنياد پيو. سج، چنڊ ۽ تارن جي روحن کي جدا جدا نالا ڏنائين، انهن جي هڪ پاسي پرستش شروع ٿي، تہ ٻئي پاسي جبلن، سمنڊن، بادلن، وڻن، هوائن ۽ باهہ وغيره جي روحن کي الڳ الڳ نالن وارا ديوتائون ٺهرائي، انهن جي تسخير يا رضامندي لاءِ ڪوشش ڪئي ويئي. ساڳيءَ ريت، مري ويل جانورن، عزيزن ۽ دشمنن جي روحن جي راضي ڪرڻ يا انهن جي نحوست کي ٽارڻ لاءِ ڪيئي طريقا ايجاد ڪيا ويا — ڪيتريون ئي قديم ڏندڪٿائون اهڙن عقيدن جو يادگار ۽ ثبوت آهن. نہ رڳو ايترو پر ماڻهن جي جدا جدا نفساني خواهشن جا نشان (Symbols) مقرر ڪري، انهن جي پوڄا شروع ڪئي ويئي. جهڙوڪ زنانہ ۽ مردانہ تناسلي عضوا (لنگم – Phalus)، جنسي خواهش (Sex) جي ديوتا (ڪامديو)، حسن جي ديوتا، موت ۽ فنا ڪندڙ طاقت جي ديوتا وغيره جي پوڄا شروع ٿي.

(ب) سعد ۽ نحس (سڀاڳي ۽ نڀاڳي) جو وهم:

سماوي آفتن، غيبي طاقتن ۽ اتفاقي حادثن جي خوف جي اثر هيٺ، ماڻهن کي، سالها سالن جي تجربن ۽ وهمن بعد، ڪن شين يا جانورن جي بنيادي طرح سڀاڳي ۽ نڀاڳي هئڻ بنسبت وهم ۽ ويساهہ ويهي ويا هئا، جنهنڪري جدا جدا قبيلن وٽ ڪي سادي شيون، جانور ۽ غيبي طاقتون سڀاڳيون ۽ نڀاڳيون شمار ٿيڻ لڳيون هيون. ان مطابق جدا جدا قبيلي هر سڀاڳي شيءِ، جانور، ديوتا ۽ روح وغيره کي ٻختاور سمجهي، ان جي پوڄا ۽ احترام ڪيو، ۽ هر نڀاڳي شيءِ، جانور، روح وغيره کي بدسوڻ ۽ نقصان ده سمجهي، ان جي

بدسوڻيءَ ۽ نقصان کان بچاءَ جا طريقا استعمال ڪيا. هر هڪ قبيلي جا اهڙيءَ طرح ڪي سيا ڳا ۽ طرفدار جانور، ديوتائون ۽ روح شمار ٿيڻ لڳا، ته ڪن جانورن، ديوتائن ۽ روحن کي وري نيا ڳو ۽ دشمن سمجهڻ ۾ آيو. علم الانسان جي ڪتابن ۾ اهڙن سيا ڳن جانورن لاءِ ٽوٽم (Totem) جو لفظ ۽ نيا ڳن لاءِ ٽئبو (Taboo) جو لفظ ڪم آندو ويو آهي. ڳئون ۽ باندر جي پاڪ ۽ سوئر جي پليت شمار ٿيڻ جا اصلي وجهه آهي وهمي عقيدا هئا. مطلب ته ڪن قبيلن پنهنجا طرفدار، پاڪ ۽ فائدي بخش جانور ۽ ديوتائون ۽ روح مقرر ڪري، انهن جي پوڄا شروع ڪئي. نتيجو اهو نڪتو ته هڪڙن جا طرفدار، پاڪ ۽ فائدي بخش جانور، ديوتائون ۽ روح ٻين وٽ دشمن، پليت ۽ نقصان ده شمار ٿيڻ لڳا.

انهن اثرن هيٺ ڪي قبيلا ان حد تائين ويا، جو پاڻ تي پنهنجن طرفدار جانورن جا نالا رکيائون، ۽ اڳتي هلي، اهي جانور ڪن قومن جي قومي نشانن طور ڪتب اچڻ لڳا. دنيا جي ڪيترن حصن ۾ اڃا تائين ڪن ماڻهن ۽ قبيلن جا نالا، سندن طرفدار جانورن جا رکيل آهن يا رکيا وڃن ٿا. ماڻهن جا نالا جهڙوڪ: هاگ (سوئر)، شير، اسد (شينهن)، مور، هاٿي، وغيره اڃا تائين هليا اچن. ساڳيءَ ريت قبيلن جا نالا بنو اسد، ڪيهر، واگهه، گوالا وغيره رکيل آهن. قومن جا اهڙا پوتر قومي نشان انهن عقيدن جي بنياد تي اڃا تائين هليا اچن. مثال ـ رشيا جو رڇ، چين جو اژدها، جرمن ۽ آمريڪين جو ٻـن منهن وارو عقاب، برطانيه جو ٻـن منهن وارو شينهن وغيره. اسان وٽ ڳوٺن ۾ اڃا تائين ڪي ساٿهو مسافريءَ تي نڪرڻ وقت جدا جدا جانورن جي منهن پـوڻ مان ڪي سوڻ وٺن ٿا. سهي کي نيا ڳو ۽ لومڙ کي سيا ڳو سمجهيو وڃي ٿو. تتر ۽ ڪانگن جي آواز مان به ڪي معنائون ڪڍيون وڃن ٿيون. ڪو زمانو هو، جو واڳو، شينهن، هاٿي، گينڊي، ڳئونءَ، باندر ۽ نانگ وغيره جي پوڄا ٿيندي هئي. اڃا به ڪن کي عزت ۽ نفرت جي نگاهه سان ڏٺو وڃي ٿو. ويندي تارن ۽ گرهن ۾ به ڪي نيا ڳا ۽ سيا ڳا سمجهڻ ۾ آيا. اهڙيءَ

طرح راڪشن ۽ ديوتا، اهرمن ۽ اهرمزد، شيطان ۽ ملائڪ جي نحوست ۽ برڪت يا نقصانڪار ۽ فائديمند هئڻ جو بنياد پيو.

(ت) جبلتون يا سڀاويڪ ﭬڏيون (Instincts) :

جانورن وانگر ماڻهن ۾ به ڪي سڀاويڪ ﭬڏيون يا جبلتون قدرت طرفان وديعت ٿيل هيون، جن مان مکيہ هيٺيون هيون:

(١) شين هٿ ڪرڻ يا ميڙڻ جي جبلت (Instinct of aquisition).

(٢) نسل جي قائم رکڻ جي جبلت (Instinct of race-preservation).

(٣) پاڻ بچائڻ جي جبلت (Instinct of self-preservation)

(٤) ڏاهہ يا نفرت جي جبلت (Instinct of Repulsion)

(٥) خود نمائيءَ يا وڏائيءَ جي جبلت (Instinct of Elation or self-display).

(٦) جهيڙي ۽ اڳرائيءَ جي جبلت (Instinct of Pugnacity or self-assertion).

(١) شين ميڙڻ جي جبلت يا حصول جي تمنا:

هن جبلت جي اثر هيٺ ماڻهوءَ کي، کاڌي، معتبريءَ، عورت، اقتدار ۽ ملڪيت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪي اهڙا ڪم ڪرڻا پيا ٿي، جي سندس شخصي ۽ قبيلائي زندگيءَ جي باهمي معاملات ۾ ڪن مشڪلاتن جو ڪارڻ بنيا ٿي. انهن مسئلن جي حل ڪرڻ لاءِ، صدين جي تجربن بعد، هر هڪ قبيلي ۾، باهمي رضامنديءَ سان يا سمجهدار مهندارن جي مشورن سان، ڪي دستور ۽ رواج مقرر ڪيا ويا، جن کي هو روايت موجب پوتر سمجهي، انهن جي پيروي ڪرڻ لڳا. اهڙيءَ طرح سان، ٿيندي ٿيندي، سماجي قانونن جي تعمير ٿي.

(٢) نسل قائم رکڻ جي جبلت يا جنسيت جي تمنا:

هن جبلت جي اثر هيٺ، ماڻهو ابتدا ۾ جانورن وانگر، بنا

ڪنهن تميز ۽ رڪاوٽ جي، سڌ پوري ڪرڻ جي طرف مائل هئا ۽ پر لکن ورهين جي تجربي بعد، هنن معاشري جي پاڪ رکڻ، باهمي جهڳڙن کان بچڻ، جدا وڙن ۽ نسلن جي برقرار رکڻ، ۽ ڪن وهمي، عقلي ۽ تعصبي جذبن هيٺ، ڪي دستور ۽ قانون قائم ڪيا، جن اڳتي هلي قبيلن، قومن ۽ مذهبن جي اخلاقي ۽ سماجي قانونن جي تعمير لاءِ سواد ميسر ڪيو. اهي دستور، جي اڳڪلهہ بنا چون چرا جي مذهبن ۽ قبيلن جا قانون سمجهي قبول ڪيا وڃن ٿا، تن جي مختلف ملڪن، قبيلن، نسلن ۾ ڪهڙيءَ طرح نشونما ٿي، سو عالمن ۽ محققن جي کوجنا جو مرغوب مشغلو ٿي، وسيع معلومات ميسر ڪرڻ جو ڪارڻ بنيو آهي. علم النفس، عمرانيات، جنسيات، علم نسل انساني انهيءَ جبلت جي ڪارفرماين جي پيداوار آهن.

(۳) پاڻ بچائڻ جي جبلت:

انسان جي پيدائش کان وٺي، هن جي زندگيءَ ۽ املاڪ سان خطرو ڳنڍيو اچي. غالب ان جي پوري ترجماني ڪئي آهي، جڏهن چيو اٿس ــــ

قيد حيات بند غم، اصل میں دونوں ایک ہیں،
موت سے پہلے آدمی، غم سے نجات پائے کیوں!

اهو جان جي خطري جو خوف هو، جنهن انسان کي وهم پرست بنايو، ۽ جنن، ڀوتن ۽ ديون ۾ سندس ويساهہ ويهاريو، ۽ ڪائنات سج، چنڊ، تارن، جبلن، سمنڊن، دريائن، بادلن، ڦاڙيندڙ جانورن، نانگن، واڳن وغيره جي پوڄا ڪرائي، ۽ ڪيس غيبي طاقتن جي رضامنديءَ لاءِ انهن کي طعامن جي پيٽا جا ۽ قربانيءَ، جادوءَ ۽ منترن اچارڻ جا رستا سيکاريا. هن ئي جبلت، بعد ۾، هن کي مذهبن ذريعي امن حاصل ڪرڻ جا حيلا وسيلا سيکاريا. ليڪن اڃا تائين ڪيس جان ۽ مال جي خوف کان آزادي نصيب نہ ٿي آهي. روزا رکيائين، نمازون پڙهيائين، خير خيرات ڪيائين، ذڪر فڪر ڪيائين، پر تسڪين

قلب کا مشکل حاصل ٿي سگهي اٿس. هڪ قبيلي جي ٻئي سان دشمني ۽ هڪ قوم جو ٻيءَ کان خوف، شروع کان وٺي دنيا دشمني ۽ هڪ قوم جو ٻيءَ کان خوف. شروع کان وٺي دنيا ۾ ننڍي کان ننڍن هٿيارن کان وٺي، وڌندي وڏي کان وڏن هٿيارن، مثلا: ائٽم ۽ هئڊروجن بم تيار ڪرڻ ۽ زهري گئسن ٺاهڻ جو ڪارڻ بنيا آهن. اقوام متحده ۽ قومن جا باهمي تعاون جا معاهدا ان کي ختم ڪرائي نہ سگهيا. هر دوا کان پوءِ مرض گهٽجڻ بدران وڌندو رهيو آهي.

(۴) ڌاهم يا نفرت جي جبلت:

اها انساني فطرت آهي تہ جڏهن چؤطرف حالتون ناسازگار ڏسڻ ۾ اچنس ٿيون، ۽ چوڌاري خوف ۽ خطرن ۾ پاڻ کي گهيريل ڏسي ٿو، ۽ مصيبتن ۽ مشڪلاتن جا انبار اچيو مٿانس ڪڙڪن، تہ هر اهڙي شيءِ کان هو ڌتهي ٿو، ۽ ان کي ڌڪار ۽ نفرت جي نگاه سان ڏسي ٿو، جا هن لاءِ تڪليف، ايذاءَ يا نقصان جو باعث بنجي ٿي. شخصن جي هڪٻئي سان نفرت، قبيلن جي نفرت، قومن جي نفرت: سڀ مٿي ذڪر ڪيل ايذاءَ ۽ نقصان جي امڪانن منجهان پيدا ٿيل اثرن جي پيداوار آهن. پيغمبرن، درويشن، سنتن، سادن، راهبن ۽ زاهدن ان جي دور ڪرڻ لاءِ محبت، پريم، عشق جا نسخا ايجاد ڪري، ان جي گهٽائڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي آهي، ليڪن ان جو تمام ٿورن ماڻهن تي اثر ٿئي ٿو. انساني اتحاد لاءِ هر سعيو جهڙوڪ: جماعت بندي، مذهبن جو قيام، نظرين جو ايجاد ٿيڻ، ست سنگت جون مجلسون، سڀ انهيءَ ويڇي جي گهٽائڻ لاءِ ڪوششون هيون، پر ان ۾ گهٽتائي تمام ٿوري ۽ تمام ڍري ٿيندي ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

(۵) خود نمائي ۽ وڏائيءَ جي جبلت:

چوڻي آهي تہ "قدرت نہ ڪنهن کي حسن کان سکايو آهي، نہ عقل کان." ڪوبہ پاڻ کي پاءُ گهٽ لاءِ تيار نہ آهي. سڀڪو پاڻ کي سير پيو سمجهي، اها فطري خواهش آهي. آن. ماڻهوءَ

۾ هٺ، تڪبر، ڏاڍائي ۽ اقتدار جي خواهش پيدا ڪئي آهي. جنهن ڪري انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ جي پيدا ٿيڻ ۾ رنڊڪون پونديون رهيون آهن. ان جي نقصانڪار نتيجن کي گهٽائڻ لاءِ مذهبن کي دخل ڏيڻو پيو، ۽ رهبانيت، فقيري، ساڌو پڻو وغيره ان جا علاج ڏسيا ويا.

(٦) جهيڙي ۽ اڳرائيءَ جي جبلت:

ماڻهو گوشت خور ۽ سبزي خور جانور آهي. پيا اڪثر جانور يا سبزي خور ٿين ٿا يا گوشت خور. ان ڪري ماڻهوءَ ۾ گوشت خور ۽ سبزي خور، ٻنهي جانورن جون صفتون سمايل آهن. ولرن ۽ ڌڻن ۾ رهڻ جي عادت سبزي خوريءَ ڪري پيدا ٿي اٿس، ۽ ٿوريءَ ڳالهه تي اشتعال ۾ اچي تشدد جو استعمال ڪرڻ، سنجهس گوشت خوريءَ جو ورثو آهي. ان خواهش جي ڪري هو جهڳڙا ۽ اڳرايون ڪري ٿو، ۽ ان کي ڏاڍ جوانيءَ ۽ همت جي نالن سان سڏي ٿو. ڏاڍن جو هيڻن کي ستائڻ، جنگجو يا طاقتور قبيلن جو هيڻن تي تسلط قائم ڪرڻ، سرمائيداري ۽ سامراج انهيءَ خواهش جي پيداوار آهن. ڪن مذهبن ان کي نقصان ده سمجهي، سبزي خوريءَ ۽ اهنسا جي تعليم ڏني. ڪن ان کي قطري حقيقت سمجهي، ان مان فائدو حاصل ڪرڻ گهريو. اجا تائين ماڻهو ان خواهش مان پيدا ٿيل خرابين مان جان ڇڏائي نه سگهيا آهن.

انسان جي ذهني ارتقا ۽ مذهبن جي انهيءَ مختصر تاريخ جي احوال معلوم ڪرڻ بعد باخبر ۽ اهل نظر صاحبن کي پتو پئجي سگهندو ته مذهبن جي ابتدائي عقيدن، رسم رواجن ۽ ڪريا ڪرمن جي شروعات ڪهڙن سببن ڪري ٿي، ۽ اهي آهستي ٿي، موجوده منظم مذهبن جي درجي تي ڪهڙيءَ طرح پهتا. جيڪڏهن ذڪر ڪيل احوال جو مزيد اختصار ڪري پيش ڪبو، ته هيٺيان نتيجا مرتب ٿي سگهندا:

(١) موجوده مذهبي عقيدن جي شروعات انسان جي وحشاني دور جي خوف ۽ خطري جي حالات ۾ پيدا ٿيل وهمن سان ٿي.

(٢) انهن خطرن جي ٽارڻ لاءِ جي طريقا ايجاد ڪيا ويا، تن ابتدا ۾ جادوءَ جي شڪل اختيار ڪئي، جنهن مطابق انهن موهوم غيبي طاقتن جي تسخير ۽ رضامندي حاصل ڪرڻ لاءِ علاج سوچيا ويا.

(٣) موجوده عالمگير يا ثانوي مذهبن، جهڙوڪ عالمگيرمذهب هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم، عيسائيت ۽ اسلام؛ ۽ ثانوي مذهب جين ڌرم، زردشتي دين، يهودي مذهب، چين جي تائوزم ۽ ڪنفيوشش جي مت، جپان جي شنتوئزم ۽ ٻين سڀني مذهبن منجهه ذڪر ڪيل اوائلي دور جي پيدا ٿيل عقيدن، رسم رواج ۽ ڪريا ڪرم جي مواد مان گهڻو ڪجهه قبوليو آهي.

(٤) مادي، فلڪياتي ۽ ساهه وارين شين جي روحن جو اعتقاد، طاقتور غيبي طاقتن جي تسخير يا رضامندي لاءِ قرباني ڪرڻ، ڪين ڪاڏي جون شيون آڇڻ، ڪن لفظن جي آچارڻ ۾ تاثير هئڻ جو ويساهه، ڌوپ ساڙڻ، ڌاڳا ۽ تعويذ ڪرڻ، پاڪ ۽ پليت يا سڀاڳين ۽ نڀاڳين طاقتن جا عقيدا سڀ قديم ۽ وحشاني دور جا ورثا آهن.

(٥) جديد منظم مذهب سڀ گذريل پنجن هزارن ورهين کان پوءِ جي ايجاد آهن.

(٦) موجوده سماجي قانونن جي کوجنا بعد پتو پوندو ته انهن لاءِ گهڻو مواد به قديم وقت جي قبائلي دستورن مان ملي سگهندو.

(٧) موجوده مذهبن جي اخلاقي قانون جي کوجنا ڪبي، ته ان ۾ به ڪي جزا قديم قبائلي دستورن جا ملي سگهندا.

(٨) مذهب، ڪثرت پرستيءَ (خدائن جي ڪثرت) جي عقيدي سان شروع ٿيا، ۽ پوءِ ثمورتيءَ، دوئيءَ ۽ توحيد تي پهتا.

(۹) اوائلي مذھبن جو خدائن بابت تخيل ھو ته ھو خوفناڪ ھئا. مھربان خدائن يا مھربان خدا جو تخيل بعد جو آھي.

(۱۰) جديد عقلي ۽ قياسي علمن ۽ سائنس جي فروغ بعد سڀني مذھبن جي عقيدن، شريعتي قانونن، عبادتن وغيره جي نظام جي افاديت گھٽجي ويئي آھي.

(۱۱) دنيا جي ارتقائي قانون (Law of Evolution) سوجب (جنھن کي قرآن دين فطرت سڏيو آھي)، ھي سڀ مذھب ھڪبئي پٺيان يا ھڪبئي سان گڏوگڏ ترقي ڪندا ۽ بدلبا پئي آيا آھن.

(۱۲) جديد منظم مذھبن جي باني ۽ ان جي شارحن پڻ اڳوڻن عقيدن، دستورن، ڪريا ڪرمن (عبادتن)، وھمن، رسمن ۽ رواجن، روايتي ڳالھين ۽ ماڻھن جي توھمات ۽ جذبات کي مدنظر رکي، ھر زماني جي بدليل حالتن، وقتي تقاضائن، بدليل معاشري جي ضرورتن ۽ مڪاني دستورن مطابق، تجربي ۽ غور و فڪر بعد، انھن ۾ تبديلي پئي آندي آھي، ۽ نيون ڳالھيون داخل پئي ڪيون آھن.

(۱۳) فوق‌العقل علم ۽ الھامي معلومات جي دعويٰ جو ھڪ ڪارڻ ماڻھن تي سردست پيغام جي اھميت جو اظھار ھو.

جھڙيءَ طرح ڪٽنب گڏجي، قبيلا بڻجي، پوءِ قومن جي صورت اختيار ڪن ٿا، يا جيئن مڪاني ايراضيون ملي، ضلعا ٿيي، صوبا بڻجي، ملڪن جي شڪل وٺن ٿا، اھڙيءَ طرح سان مختلف قبيلن جي قديم عقيدن، روايتي دستورن، ڏند ڪٿائن، ڪريا ڪرمن (عبادتن)، رسمن ۽ رواجن گڏجي، ڪجھ نون اضافن سان، عالمگير مذھبن ٺاھڻ ۾ مدد ڪئي. مذھبن جي بنيادي پيدائش جا محرڪ جذبا خوف ۽ اميد آھن، جن مان رنج ۽ خوشي، غلط ۽ صحيح، عارضي ۽ دائمي عقيدن جا مسئلا پيدا ٿيا. پر جھڙيءَ طرح خود علم ۽ سائنس تي جدا جدا حڪيمن، عالمن ۽ سائنسدانن، ھڪ حد تائين،

جدا جدا نظريا ۽ رايا ظاهر ڪيا آهن، اهڙيءَ طرح ڪائنات جي پيدائش، روحن جي وجود، حيات بعدالممات، ڪرمن جي جزا ۽ سزا، خوشي ۽ رنج (بهشت ۽ دوزخ)، زندگيءَ جي مقصدن ۽ سردان تي ٻه هر هڪ پيغمبر، حڪيم، رشي، فيلسوف پنهنجو نقطئہ نگاهه پيش ڪيو آهي. ساڳيءَ طرح اخلاقي اصولن ۽ معاشري جي سماجي ڳالهين سان وابستہ معاملن کي ٻہ جدا جدا مذهب جي باني حالتن جي تقاضائن مطابق پئي بدلايو آهي. جيئن تہ اڳتي هلي اهي مذهب سندن شارحن ۽ پوئلڳن جي ڪوشش سان جدا نظام بنجي پيا، تنهنڪري مذهب جي بانين کي مجسم اخلاق ۽ معصوم ڄاڻي، انهن جي انڌي تقليد ڪرڻ جي تلقين ڪئي ويئي. ان جو نتيجو اهو نڪتو تہ هر هڪ نبيءَ طرفان پيش ڪيل مذهبي تعليم کي بنا چون چرا جي مڃڻ جو رواج عام ٿي ويو، ۽ ڪيترن معاملن ۾ انهن مسئلن تي عقل جي دخل اندازيءَ کي ناجائز ٺهرايو ويو.

ڪجهه زماني گذرڻ بعد مذهبي جماعتن جا پڻ، قبيلن، قومن ۽ ملڪي حڪومتن جي نظامن وانگر، مستقل مفاد بنجي پيا، ۽ جيئن طاقتور قومون ڪمزور قومن مٿان قابض ٿي سامراج بنجن ٿيون، تيئن طاقتور مذهبي جماعتون بہ ننڍين مذهبي جماعتن کي پاڻ ۾ ضم ڪري، نظرياتي ۽ سماجي سامراج بنجيو پون. تفاوت انهن جي وچ ۾ اهو آهي تہ ملڪي سامراج قومي تعداد، جنگي قوت، پيسي ۽ ملڪي نظام جي لياقتن جي آڌار تي ننڍين ملڪي حڪومتن تي مختلف بهانن سان قابض ٿين ٿا، تہ مذهبي جماعتون وري تبليغ (پروپيگنڊا)، جهاد ۽ بدليل حالتن مطابق جديد خيالن جو اضافو ڪري، طاقتور ۽ عالمگير بنجن ٿيون.

هر هڪ اهڙي عالمگير مذهب جي پوئلڳن ۽ شارحن جي دعوىٰ اها رهي آهي تہ انسانذات جي جملي مسئلن جو حل، مشڪلاتن کان نجات ۽ آخرت جو ڇوٽڪارو صرف سندن مذهبن وسيلي حاصل ٿيڻ وارو آهي. حق ۽ صداقت جي هڪ - هٽي (Monopoly) وٽن

محفوظ آهي. ٻين مذهبن وارا گمراهہ، دشت، ڪافر، ائنٽي - ڪرائيسٽ هئڻ ڪري، جهنم ۾ وڃڻ وارا هئا. نجات يا بهشت جي ٺيڪيداري صرف سندن مخصوص مذهبن جي پيروئن کي هئي. ليڪن سندن اهي دعوائون مبالغ آميز ۽ غلط هيون. اهڙن خيالن ڪري مذهب دنيا ۾ اتحاد، امن ۽ ترقي آڻڻ جي عيوض نفاق، فساد ۽ باهمي اختلافن پيدا ڪرڻ جا ڪارڻ بنيا آهن.

فصل ٻيو

مذهب جي پيدائش جا ڪارڻ
۽ ان جي جوڙجڪ جا جزا

مذهب جي تاريخ جي سلسلي ۾ مختصر طور ٻڌايو اٿم ته ماڻهن جي وحشيانه دور ۾ منجهن مختلف شين بابت ڪي ڊپ ۽ وهم ويهي ويا هئا، جن جي بنياد تي هنن ڪي عقيدا، دستور، رسم رواج ۽ ڪريا ڪرم قائم ڪيا، جن تي اڳتي هلي جادوءَ ۽ مذهب جي تعمير ٿي.

انهن ابتدائي عقيدن هيٺين قسمن جي صورت اختيار ڪئي— جن جي مختصر تشريح اڳتي پيش ڪئي ويندي:

(١) سماجي وجودن، عنصرن، مادي شين، جانورن، ماڻهن ۽ انهن جي چند خواهشن ۾ روح، آتما يا جوهري نفس هئڻ جي عقيدي جو آسرو.

(٢) انهن جي غضب ۽ ڪاوڙ کان بچڻ يا ڪائنا مدد حاصل ڪرڻ لاءِ قربانين، پوڄا پاٺ، ڪريا ڪرمن ۽ ٻين اهڙين رسمن ۽ رواجن جو پيدا ٿيڻ.

(٣) ڪن شين ۽ جانورن جي سياڻي ۽ نياڻي يا پاڪ ۽ پليت هئڻ جي عقيدي جو بنياد پوڻ.

(ع) سياويڪ ٻڌين يا جبلتن جي تقاضا موجب پيدا ٿيل خواهشن تي ضابطي رکڻ لاءِ ڪن اخلاقي قانونن، دستورن ۽ عقيدن جو رائج ٿيڻ.

(١) **روحن بنسبت عقيدو:-** جيئن مٿي ظاهر ڪري آيو آهيان، ماڻهن ڪي لکن ورهين جي تجربي، وهم ۽ خيال بعد اهو عقيدو ويهي ويو ته سج، چنڊ، سيارن، نکٽن، آسمان، بادلن، وڄ، سمنڊن، دريائن، تلاون، جبلن، وڻن، جانورن، ماڻهن ۽ انهن جي پنهنجي ڪن خواهشن جهڙوڪ: نفساني خواهش، نشي جي حالت وغيره ۽ سندن ڪن صفتن جهڙوڪ: طاقت، حسن، وغيره ڪي روح هئا. انهن مان گهڻن کي مختلف ملڪن ۽ قومن ۾ جدا جدا نالن سان منسوب ڪيو ويو. ماڻهن کي اهو وهم يا خيال ويهي ويل هو ته هرڪا شيءِ هڪ لڪل طاقت جي سهاري هلي رهي هئي، جنهن کي هو ان جو روح يا آتما سڏڻ لڳا. انهيءَ ساري مسئلي تي مختلف قومن جي متالاجي (علم‌الاصنام يا ديو مالا) پري پيئي آهي، جنهن مان انهن جي ابتدائي وهمن ۽ عقيدن جو پتو پوي ٿو. ديوين ۽ ديوتائن، پرين، ملائڪن، جنن ۽ ديون، شيطانن ۽ اهڙن ئي منحوس ۽ مسعود روحن جا قصا ۽ ڪهاڻيون انهيءَ تخيل جي پيداوار آهن.

(٢) **انهن طاقتن جي تسخير يا راضپو:** انهن طاقتن جي وهم ۽ خيال ابتدائي دور جي ماڻهن کي خوفزده ۽ مرعوب بنائي ڇڏيو هو. هنن ٻه طريقا اختيار ڪيا هئا: (الف) جادوءَ جو، ۽ (ب) مذهب جو؛ جن ٻنهي طريقن جا مقصد ماڻهن کي انهن نحس ۽ سعد طاقتن جي نقصان ۽ خطري کان بچائڻ ۽ انهن کي پنهنجي فائدي لاءِ ڪم آڻڻ هئا. جيتوڻيڪ استعمال جا ڍنگ ٻنهي طريقن جا ڪيترين ڳالهين ۾ جدا جدا هئا.

جادوءَ انهن طاقتن کي تسخير ڪرڻ، رضامند بنائڻ ۽ سندن نحوست يا بدبختيءَ جي ٽارڻ لاءِ ڪي رواج ۽ ٽوٽڪا ايجاد ڪيا، جهڙوڪ: ماڻهو يا جانور کهي (قرباني ڪري)، ان جو رت مکيءَ جاءِ

تي هارڻ، گوشت کي چڙن يا ڪن خاص طرفن تي رکڻ، ان جي هڏن، گوشت ۽ وارن وغيره کي ساڙي هيڏانهن هوڏانهن دونهون ڏيڻ، وغيره: ڪن لفظن جي ڪيترا دفعا اچارڻ ۾ تاثير ڄاڻي، انهن کي ڪن ڪن جاين تي ليڪا ڪڍي پڙهڻ سان، چنڊ، سيارن، جنن، ديون، شيطانن کي قبضي ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪرڻ؛ بيماريءَ جي حالت ۾ جنن کي ڪڍڻ لاءِ (ڇاڪاڻ ته بيماريءَ جو مکيه ڪارڻ انهن جي ناراضگي يا دشمني سمجهبي هئي) بيمار کي مارون ڏيڻ، داغ هڻڻ يا ڏاڳا وٽي، انهن تي منتر پڙهي، شوڪاري، ڳنڍيون ڏيئي، پڏڻ؛ ڪاڏي جون شيون جهڙوڪ ميوا، ڪچو گوشت، گل، پن وغيره، روحن کي پهچائڻ لاءِ ڪن خاص جاين تي رکڻ، ۽ ٻيا اهڙا سوين جادو جنتر منتر ايجاد ٿيا ۽ ڪم ۾ آيا، جن جو احوال جادوءَ جي ڪتابن يا عالمن طرفان ڪيل کوجنائن مان پئجي سگهي ٿو. خاص ڪري سرجان فريزر جي ڪتاب "گولڊن بو" * ۾ ان مسئلي تي عمدي کوجنا ڪيل آهي.

اوائلي مذهبي عقيدن، دستورن ۽ رسمن، ۽ جادوءَ جي متي بيان ڪيل طريقن ۾ تمام ٿورو تفاوت هو، سواءِ هن ڳالهه جي، ته جادوءَ وارن وانگر غيبي طاقتن کي مطيع بنائڻ، ڏيڄارڻ يا رشوت ۽ اٽڪل بازيءَ سان ريجهي ريبي ٿارڻ جي عيوض، مذهب جا طريقا انهن کي ميڙمنت ڪري ۽ انهن جي چاپلوسي ۽ خدمت چاڪري ڪري انهن کي رضامند ڪرڻ جي حق ۾ هئا. مذهب جي طريقن انسان ۾ گهڻي قدر بي وسيءَ ۽ ڪمزوريءَ جي جذبن کي فروغ ٿي ڏنو، ۽ جادوءَ انسان ۾ گهڻي قدر پنهنجي همت، طاقت ۽ لياقت تي ڀروسي پيدا ڪرڻ جو ڪم ٿي ڏنو. بهرحال اوائلي عقيدن جو بنياد جنهن صورت ۾ ڏٻ جي آڌار تي هو، تنهنڪري جادو ۽ مذهب جي رسمن ۽ دستورن ۾ ڪو گهڻو تفاوت نه هو. قربانيءَ جو دستور ٻنهي وٽ هو.

* هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو چئن جلدن ۾ "جادو ۽ سائنس" جي نالي سان سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپجي ۽ شايع ٿي چڪو آهي.

ڪن لفظن جي تاثير ۾ پنهنجو اعتقاد هو. روحن يا غيبي طاقتن کي ڪاڏي آڇڻ جو رواج پنهنجي وت جاري هو. ڏاڳين، منترن ۽ وظيفن ۾ پڻ پنهنجي ڪي ويساهه هو. پنهنجي مان کهڙو طريقو پهريائين پيدا ٿيو ۽ عمل ۾ آيو، ان بابت اختلاف راءِ آهي. پر ڪيترن ماهرن جو رايو آهي ته مذهب کان جادو قديم آهي. انهن جي ابتدائي ڪارڻن ۽ سدباب لاءِ طريقن جو مفصل ذڪر اسان جي ڪتاب جي دائري کان ٻاهر آهي. انهيءَ بابت سائنسدانن ۽ عالمن طرفان ڪافي کوجنا ٿي رهي آهي. عمرانيات، ۽ فوڪ لور، فوڪ ڪسٽمس، ۽ ديومالا جي علمن ان مسئلي تي ڪافي معلومات ميسر ڪرڻ ۾ مدد ڪئي آهي.

(٣) سياڳين ۽ نياڳين شين جو عقيدو: مذهبن جي تاريخ ۾ ذڪر ٿي آيو آهي ته هزارن ورهين جي تجربن بعد، ڪيئن ماڻهن جي جدا جدا قبيلن ۾ مختلف شين، جانورن وغيره جي سياڳي ۽ نياڳي هئڻ بابت وهم ويٺا هئا. ان مان، غور ڪرڻ بعد، پتو پئجي سگهندو ته ترقي يافته مذهبي عقيدن جي شروعات اتان ٿئي ٿي. پهريائين سڀ شيون، جانور ۽ روح خوفناڪ ۽ نقصانڪار شمار ٿيندا هئا. ٿورو ئي پوءِ، ڪي شيون، جانور ۽ روح سياڳا شمار ٿيڻ ۾ آيا. جنهن مان خوف سان گڏ اميد جو به مذهب جي محرڪ جذبي ۾ اضافو ٿيو. هنن ڪثير طاقتور هستين جي هنن ٻن گروهن ۾ ورهاست، اڳتي هلي، دوئيءَ جي ترقي يافته خيال جو بنياد وڌو، جنهن جي آڌار تي پاڪ ۽ پليت، غلط ۽ صحيح، فائديمند ۽ نقصانڪار، خوشي پهچائيندڙ ۽ رنج ڏيندڙ قوتن جي تخيل جي شروعات ٿي، ۽ جادوءَ کان مذهب جي علحده شمار ٿيڻ جو بنياد پيو.

(٤) چڙواڳ فطري خواهشن تي ضابطي جا دستور: مٿي بڌائي آيو آهيان ته جانورن وانگر ماڻهن ۾ به ڪي سياويڪ ٻڌيون يا جبلتون قدرت طرفان وديعت ٿيل هيون، جن جي ذريعي هو زندگيءَ جي وسيلن جي حصول، نسل جي قائم رکڻ، پاڻ بچائڻ، نقصانڪار شين کان دور رهڻ، زيب زينت ۽ اقتدار جي حصول لاءِ

ڪوشش ڪري سگهيا ٿي. رواجي طرح اهي خواهشون، فطري هئڻ ڪري، انفرادي دائري ۾، بي ضرر هيون. پر ماڻهو جنهن صورت ۾ وڳرن ۾ رهڻ واري قسم جي حيوانن (Gregarious animals) مان هو، تنهنڪري جڏهين هن انهن خواهشن جي پورائي جماعتي زندگي جي بنيادي مفادن يعني اتحاد، امن ۽ ترقيءَ جي خلاف ڪرڻ گهري ٿي، ته سندس اهي خواهشون باهمي نفاق، بدامنيءَ ۽ نتيجتن گڏيل تباهيءَ جو ڪارڻ بنيون ٿي. ان ڪري، هزارن ورهين جي تجربن بعد، مختلف قبيلن انهن مسئلن جي حل لاءِ ڪي دستور ۽ رواج قائم ڪيا، جن اڳتي هلي، جماعتي زندگيءَ جي نظام ۽ امن ۽ آسودگيءَ لاءِ، قومن ۽ مذهبن طرفان پيش ٿيندڙ قانونن ۽ ضابطن واسطي بنيادي مواد ميسر ڪيو.

مذهب جي پيدائش جي ڪارڻن جي ايتري مختصر ذڪر ڪرڻ بعد، هاڻ آءٌ مذهبن جي ترڪيبي اجزا (جوڙجڪ جي جزن) تي روشني وجهڻ جي، پنهنجي سمجهه آهر ڪوشش ڪندس.

جيتري قدر مون غور ڪيو آهي ته مذهبن جي تعليم ۽ عمل جا هيٺيان مکيه صيغا يا جزا معلوم ٿيا اٿم:

١. ڪائنات جي پيدائش ۽ روحن وغيره جي بابت عقيدا يا معلومات، جنهن کي الاهيات جو صيغو سڏي سگهجي ٿو.

٢. اخلاق، نفس ۽ علم سان واسطو رکندڙ اصولن جو صيغو، جنهن کي طريقت جي نالي سان شمار ڪري سگهجي ٿو.

٣. مذهبي رسومات، ڪرياڪرم ۽ عبادات جو صيغو.

٤. سماجي دستورن ۽ قانونن جو صيغو، جو عام طور شريعت يا فقهه جي نالي سان مشهور آهي.

جيئن ته هي احوال مذهب جي بنيادي شعبن تي روشني وجهڻ جي مراد سان لکيو وڃي ٿو، تنهنڪري ان تي ذرا وڌيڪ تفصيل سان بحث ڪندس، جيئن پڙهندڙن اڳيان ان ساري مسئلي جو پس منظر پيش ٿي سگهي.

ا- لاهيات جو صيغو

مذهب جي هن صيغي جي وسيلي هيٺين ڳالهين تي روشني پوي ٿي:

(الف) ڪائنات جي پيدائش ۽ ان جي مختلف حصن جي معلومات.

(ب) روحن جي وجود، ابتدائي پيدائش، تسلسل ۽ انتها جو علم.

(ج) خلقت جي رٿا ۽ مقصدن جي تحقيق.

(د) جسم ۽ روح جو باهمي رابطو ۽ ان جو نتيجو.

(هه) غيبي طاقتن جي کوجنا ۽ ان جو علم.

(الف) ڪائنات جي پيدائش ۽ ان جي مختلف حصن جي معلومات

هن کي هيٺين ٽن ڀاڱن ۾ ورهائي، انهن تي مختصر روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس:

(١) فلڪيات جي پيدائش ۽ نظام جو علم؛

(٢) ساهه وارين شين جي پيدائش ۽ ارتقا جو علم، ۽

(٣) ماڻهن جي پيدائش ۽ ارتقا جو علم.

(١) فلڪيات جي پيدائش ۽ نظام جو علم:

جيتريقدر منهنجي ناقص علم مان مون کي معلوم ٿي سگهيو آهي، دنيا جي موجوده عالمگير يا ثانوي مذهبن جي بانين هن علم طرف ڪو خاص توجهه نه ڏنو آهي. سندن ڪتابن ۾ ان وقت جي هيئتدانن جي کوجنا ڪيل معلومات جي بنا تي ڪي ناقص حوالا ڏنل آهن. هندستان، وچ مشرق، يونان، مصر ۽ چين جي قديم هيئتدانن

ان مسئلي تي، سندن وسائل آهن، ڪجهه روشني برابر وڌي آهي؛ ليڪن جديد سائنسي ايجادن سبب ان مسئلي تي جا معلومات ميسر ٿي سگهي آهي، ان اڳوڻي معلومات مان ڪيترين ڳالهين کي غلط ثابت ڪيو آهي ۽ ڪن ۾ اضافو ڪيو آهي. اها دعويٰ ته مذهب جي بانين يا انهن جي ڪتابن مان ان مسئلي متعلق ڪجهه به صحيح پتو پئجي سگهندو، سواءِ جهالت ۽ ضد جي ٻيو ڪجهه به نه آهي، ڇا، قرآن شريف ۾ ڏنل هڪبئي مٿان ڇتين وانگر ستن آسمانن جي ذڪر کي هن وقت ڪا اهميت ڏيئي سگهبي؟ تنهنڪري اهو علم سائنسي تجربي جي بنا تي مذهبن جي دائري کان خارج ٿي، سائنس جي حوالي ٿي چڪو آهي.

(۲) ساهه وارين شين جي پيدائش ۽ ارتقا جو علم:

هن مسئلي تي به جملي مذهبن جي بانين ۽ مذهبي ڪتابن مان ڪا مفصل روشني پئجي نٿي سگهي. ان مسئلي تي به علم الارضيات، علم الحيات، علم الانسان ۽ ٻين ڪيترن علمن، جا اڄڪلهه روشني وڌي آهي، ان جي آڌار تي صاف ظاهر ٿي چڪو آهي ته هن مسئلي تي مذهب وسيلي ڪنهن به روشني پوڻ جو خيال ئي خام آهي.

(۳) ماڻهن جي پيدائش ۽ ارتقا جو علم:

ماڻهن جي پيدائش بنسبت مذهبن طرفان ٻه مکيه نظريا پيش ٿيا آهن: (i) مغربي مذهبن جو نظريو ۽ (ii) مشرقي مذهبن جو نظريو.

مغرب جي جديد مکيه مذهبن ۾ زيانزم (يهوديت)، ڪرسچئنٽي (عيسائيت) ۽ اسلام شمار ڪيا وڃن ٿا. انهن ٽنهي مذهبن مطابق خدا سائينءَ ڪائنات ستن ڏينهن ۾ پيدا ڪري، مٽيءَ مان آدم جو بوتو پنهنجي صورت تي ٺاهي، ان ۾ ساهه وڌو. جملي انسانذات ان جي اولاد مان پيدا ٿي. ان کي گذرئي ۷۵۰۰ ورهيه ٿيا آهن. ان کان اڳ ماڻهو ڪونه هئا. هيءُ نظريو جديد سائنسي معلومات جي بنا تي غلط ۽ فضول ثابت ٿي چڪو آهي. ماڻهوءَ جي پيدائش جا

دنيا ۾ لکيا ورهين کان آثار ثابت ٿي چڪا آهن. هن وقت سواءِ ڪٽر ۽ جاهل ماڻهوءَ جي ٻيو ڪوبه ان نظريي جي صداقت ۾ اعتبار ڪونه ٿو رکي.

مشرقي مذهبن ۾ مکيه مذهب هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم هئا، جن ان مسئلي تي ڪجهه روشني وڌي آهي. انهن جي چوڻ مطابق ماڻهو هن زمين تي ڪروڙها ورهين کان رهندو آيو آهي. جا ڳالهه موجوده سائنسي معلومات سان ٺهڪي اچي ٿي. پر انهن به ماڻهن جي بنيادي پيدائش ۽ ارتقا تي، سواءِ ڏند ڪٿائن ۽ ڏڪن جي، ڪا خاطرخواه معلومات پيش نه ڪئي آهي.

جديد سائنسي معلومات ان معاملي ۾ جملي مذهبن کان وڌيڪ، مستند ۽ تجرباتي حقيقتن جي بنياد تي، ڪي نظريا پيش ڪيا آهن، جي جيتوڻيڪ آخري ۽ مڪمل شمار ڪري نه سگهجن، ته به مذهبن جي پيش ڪيل نظرين کان بهتر آهن. تنهنڪري ان علم کي مذهبن جي دائري کان خارج ڪري، جديد سائنس جي حوالي ڪرڻ کان سواءِ ٻيو چارو ئي ڪونه آهي. ان سلسلي ۾ علم الارضيات، علم الاثار، علم الحيات ۽ علم نسل انسانيءَ سنجهان مذهبن کان وڌيڪ معلومات ملي سگهي ٿي.

(ب) روحن جي وجود، ابتدائي پيدائش، تسلسل ۽ انتها جو علم

هن مسئلي کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ ان کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي، ذڪر ڪندس:

(۱) روحن جي وجود جو عقيدو ۽

(۲) روحن جي ابتدائي پيدائش، تسلسل ۽ انتها جو علم.

(۱) روحن جي وجود جو عقيدو:

روحن جي جسم کان علحده وجود جو عقيدو نهايت پراڻو آهي

ان جي شروعات ماڻهن جي وحشيانه دور جي وهمن ۽ عقيدن کان ٿئي ٿي. جديد قياسي ۽ سائنسي علمن گهڻن قديم عقيدن کي، تجربي ۽ عقل جي بنياد تي، غلط ثابت ڪيو آهي. ليڪن هيءُ ئي مسئلو آهي، جنهن جي پوري معلومات اڃا حاصل نه ٿي سگهي آهي. ان بابت اڃا تائين قرآن ۾ ڏنل جواب ٺهڪي اچي ٿو.

"قل الروح من امر ربي وما اوتيتم من العلم الا قليلا."

پيغمبر صلعم کي چيو ويو آهي ته ماڻهو تو کان روح بابت سوال پڇن ٿا، 'انهن کي جواب ڏي ته روح خدا جي اسرار مان هڪ آهي؛ ان جي اوهان کي تمام ٿوري خبر پئجي سگهندي.'

اوائلي دور ۾ روح جي وجود جو اطلاق گهڻين شين ۽ هستين تي ڪيو ويندو هو، ليڪن آهستي آهستي ٿي، ان جي وجود جي حيثيت صرف غيبي طاقتن، جهڙوڪ ملائڪن، شيطانن، جنن، ديون، ماڻهن ۽ جانورن جي جدا گانه روحن تائين وڃي محدود رهي آهي. هن وقت جا اڪثر مذهب سج، چنڊ، تارن، سيارن، جبلن، وڻن، زمين، سمنڊن، دريائن جي روحن ۾ ويساهه نٿا رکن — جيتوڻيڪ خود انهن مذهبن جي قديم ديومالا اڃا تائين انهن شين جي روحن جي قصن ڪهاڻين سان ڀري پيئي آهي. ممڪن آهي ته سائنس جي وڌيڪ کوجنا بعد، ان جي موجوده تعداد ۾ اڃا به گهٽتائي ٿئي.

اها حقيقت آهي ته اهو عقيدو موجوده مذهبن جي پيدائش کان گهڻو اڳاٽو آهي. جديد مذهبن به ان بابت ڪي نظريا قائم ڪيا آهن. جديد سائنس به انهن جي وجود کان قطعي انڪار جو ڪو موثر ثبوت پيش ڪري نه سگهي آهي. تنهنڪري اڃا تائين ماڻهن جو ڪثير تعداد روحن جي ازلي ۽ ابدي وجود جو قائل آهي.

(٢) روحن جي ابتدائي پيدائش، تسلسل ۽ انتها جو علم:

وحشاني دور جي ماڻهن ۽ قديم مذهبن ۾ روحن جي پيدائش ۽ تسلسل حيات بابت عقيدن تي عالمن طرفان کوجنا ٿي رهي آهي. ممڪن آهي ته ان تي مستقبل قريب ۾ ڪافي معلومات ميسر ٿي وڃي. ليڪن هن وقت روحن جي پيدائش ۽ حيات بعد الممات بابت هيٺيان

چار نظريا مروج آهن:
(i) مغربي مذهبن جو نظريو، (ii) مشرقي مذهبن جو نظريو، (iii) ويدانت ۽ وحدت الوجود جو نظريو، ۽ (iv) مٽيريلزم (دهريت) جو نظريو.

(i) مغربي مذهبن جو نظريو: مٿي ذڪر ڪيو اٿم ته مغربي مذهبن مان منهنجو مطلب يهوديت، ڪرسچئنٽي ۽ اسلام آهن، — تن جو ان مسئلي تي چوڻ آهي ته الست واري ڏينهن خدا سائينءَ سڀني روحن کي خلقي عالم ارواح ۾ محفوظ رکيو، جتان هرهڪ روح پنهنجي مقرر ميعاد لاءِ انساني جسم ۾ اچي، زندگي گذاري، وفاتيءَ بعد عالم برزخ ۾ رهڻ وارو هو، جتان قيامت جي ڏينهن ڪيس واپس بدن ۾ آڻي، سندس عملن جي حساب ڪتاب بعد، ان کي سندس عملن جي نتيجي مطابق بهشت يا دوزخ ۾ موڪليو هو. ان عقيدي مطابق، روح ابتدا کان مفرد (هڪ هڪ جدا) خلقيل هئا، ۽ ڪروڙها ورهيه عالم ارواح ۾ گذاري، هتي عارضي عرصي لاءِ رهي، پوئتي موٽڻ وارا هئا.

(ii) مشرقي مذهبن جو نظريو: مشرقي مذهبن مان منهنجي مراد هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم آهي، — انهن جي راءِ مطابق به روح مفرد هئا. انهن جي پيدا ٿيڻ جو وقت مقرر ٿيل نه هو. روح ۽ مادو ابدي ۽ ازلي هئا. ڪروڙن ورهين کان روح، ڪرمن جي قل مطابق، جدا جدا جوڻين يا حياتين ۾ ڦرندا رهن ٿا. پهرين جمادات، پوءِ نباتات، پوءِ حيوانات ۾ جنم وٺي، تجربو حاصل ڪري، ترقيءَ بعد، ماڻهوءَ ۾ جوڻ وٺن ٿا، جتي ڪرمن جي قل مطابق جدا جدا جوڻين جي چڪر ۾ ڦرندا رهن ٿا، جتان آخر ۾ چڱن عملن ۽ حاصل ڪيل تجربي جي ترقيءَ بعد نرواڻ پد ۾ نجات حاصل ڪري، سنسار جي جوڻين واري چڪر کان ٻاهر نڪرنو اٿن. ان کان پوءِ ڪٿي، ڪيڏانهن ۽ ڪهڙيءَ صورت ۾ ويندا، ان بابت چٽائيءَ سان ڪجهه نه چيل آهي.

(iii) ويدانت ۽ وحدت الوجو جو نظريو: اهي ٻه نالا هندن ۽ مسلمانن جا استعمال ڪيل آهن. درحقيقت انسان جي مهذب

دور کان وٺي، هر مذهب ۽ ملڪ ۾ هڪ چاڙهن جو گروهه ان نظريي ۾ اعتقاد رکندو آيو آهي. انهن جي نقطه نگاهه کان روح ۽ مادو ٻه جدا شيون نه هيون. حقيقي وجود ذات الاهيءَ جو هو. مادو ۽ روح سب ان ذات حقيقيءَ جو مظهر ۽ صفات هئا. ان ڪري ماڻهن جي روحن جو جدا وجود ڪونه هو. اهي نورالاهيءَ جا ڪرڻا يا بحر حقيقيءَ جا عارضي طرح جدا ٿيل قطرا هئا، جن جو مرڪز ذات حقيقي هو. مسلمان صوفين قرآن جي هن آيت ”انا لله و انا عليه راجعون“ يعني اسان خدا مان نڪتل آهيون، وري ان ۾ سمائباسون جي اها معنيٰ ڪيڏي آهي. سچل سرمست ان خيال کي هن طرح ادا ڪري ٿو:

”صورت جو سبحان، پاڻ ڏسڻ آيو پنهنجو تماشو.“

انهيءَ نظريي سوجب مغربي ۽ مشرقي مذهبن طرفان بهشت، دوزخ، جوڻين جا مقرر ڪيل تخيل ۽ عملن جي ڦل مطابق جزا ۽ سزا جا عقيدا ختم ٿي ٿي ويا. ”بحر عميق وچ جو ئي پوسي، دين ڪفر دا ورقا ڌوسي“ ۾ بيدل فقير ان جي پوري ترجماني ڪئي آهي.

(iv) ميٽريلزم (دهريت) جو نظريو: هن گروهه جي ماهرن ٻن نقطه نگاهن کان ان مسئلي تي غور ڪيو آهي: (١) منطقي خيال سان، ۽ (٢) سائنسي تجربي سان. ٻنهي نقطن کان هنن روح جي بدن ۾ اچڻ يا ان کان پوءِ جي جدا وجود کان انڪار ٿي ڪيو. هنن رڳو مادي جي وجود کي مڃي، ان جي خود ڪفيل عمل ڪري زندگيءَ جي پيدا ٿيڻ ۾ اعتبار ٿي رکيو، جا مخصوص دائري ۾، ان عمل جي ڪري بيڪار ٿيڻ بعد ختم ٿي ٿي ويئي. روح علحده ڪونه هئا. گهٽي ۾ گهٽو، زندگيءَ (لائيف) کي مرڪب وجود هو، جو ذهن (Mind) جي صورت ۾ نمودار ٿي، وري سندس مخزن ۾ سمائجي ٿي ويو. هنن جي نظريي ۽ ويدانيتن جي نقطه نگاهه ۾ مماثلت هئي. ٻنهي، حيات بعد الممات جي جدا گانه روح جي تسلسل کان انڪار ٿي ڪيو، ان ڪري هو بهشت، دوزخ يا بعد از ممات ڪرمن جي ڦل کان منڪر هئا. ميٽيريلسٽ مادي جي وجود کان سواءِ اڻ ڏٺل ۽ نامعلوم روح جي جدا وجود کان انڪار ٿي ڪيو،

۽ ويدانتيءَ روح ۽ مادي کي هڪ ذات جون ٻه صفتون ٿي سمجهيو.

(ج). خلقت جي رٿا ۽ مقصدن بابت تحقيق.

ڪائنات جي هر شيءِ جي پيدائش ۽ نظام بابت ٻه نظريا مروج آهن:

پهريون، ڪائنات هڪ رٿا (Plan) موجب پيدا ٿيل ۽ هلندڙ آهي، ۽

ٻيو، ڪائنات جي پيدائش ۽ نظام حادثن جو محتاج آهي.

پهرئين نظريي جي حمايت آئيڊيلزم (عينيت يا روحانيت =Idealism) جو فلسفو ڪري ٿو. ٻئي نظريي جي حمايت مٽيريلزم (دهريت =Materialism) جو فلسفو ڪري ٿو. سيئي عالمگير مذهب پهرئين نظريي جا حامي ۽ معتقد آهن.

پهرئين نظريي ۾ ويساه رکڻ بعد سوال اٿي ٿو ته رٿا آن جي ٺاهيندڙ ۽ هلائيندڙ قوت کان سواءِ نه تيار ٿي ۽ نه هلي سگهي ٿي. تنهنڪري سڀ مذهب آن رٿا جي ٺاهيندڙ ۽ هلائيندڙ طاقت ۾ ايمان رکن ٿا، ۽ ان کي خدا، ايشور، گاڊ (God) وغيره نالن سان منسوب ڪن ٿا.

مذهبن ۾ خدا جي وجود بنسبت ٽي تخيل مروج رهيا آهن:

(١) شخصي خدا (Personal God) جو تصور.

(٢) غير شخصي خدا (Impersonal God)، جو تصور.

(٣) قياس، گمان ۽ وهم کان مٿي خدا - (God beyond imagination) جو تصور:

خدا جي انهن ٽن تصورن تي مختصر روشني وجهڻ لاءِ هر هڪ تصور جي جدا جدا تشريح ڪندس.

(١) شخصي خدا جو تصور:

انسانذات جي اوائلي زماني ۾، جڏهن ماڻهو اجا وحشيانه زندگي

گذاريندا هئا ۽ سندن ذهن ناقص ۽ ناپختا هئا، ماڻهن هر طاقتور شي کي خدا ڪري ورتو، جنهن ۾ سماوي وجود جهڙوڪ سج، چنڊ، نکٽ، سيارا هڪ طرف هئا، ته ٻئي طرف عنصري قوتون جهڙوڪ هوائون، باهه، پاڻي، زمين هيون، ۽ ٽئي طرف غيبي طاقتون جهڙوڪ روح، ديوتائون، ديويون، جن وغيره شمار ڪيا ٿي ويا. ازانسواءِ طاقتور جانور، ماڻهو، جادوگر، مذهبي رهبر به ان ۾ شامل هئا. انهيءَ تصور جي ارتقا ۾ چار دور شمار ڪيا وڃن ٿا:

(i) خدائن جي ڪثرت جو دور.

(ii) خدائن جي ٻن گروهن ۾ ورهاست جو دور، ۽

(iii) خدائن جي تثليث (تمورتيءَ) جو دور.

(iv) هڪ خدا جي تصور جو دور.

(i) خدائن جي ڪثرت جو دور: اهو خدا جي تصورن جو نهايت قديم دور آهي. اهو به هزارن بلڪ لکن ورهين جي مختلف درجن مان گذريو ٿو ڏسجي. انهن ۾ منهنجي ڇاڻ مطابق هيٺيان درجا گذريا آهن —

الف — جانورن ۽ طاقتور ماڻهن جي خدائي تصور جو درجو، جن ۾ شينهن، رڇ، گينڊا، واڳون، نانگ، وغيره جانور ۽ طاقتور ماڻهو خدا جي صفتن سان شمار ٿيندا هئا.

ب — عنصري قوتن جي خدائي تصور جو درجو، جن ۾ جبل، سمنڊ، دريا، بادل، وڻ، باهه، زمين وغيره خدائي طاقت جي صفتن سان موصوف ڪيا ويا.

ج — فلڪيات جي قوتن جي خدائي تصور جو درجو، جنهن ۾ سج، چنڊ، تارا، نکٽ وغيره خدا يا خدائن جي حيثيت ۾ شمار ٿيڻ لڳا.

د — غيبي طاقتن ۽ روحن جي خدائي تصور جو درجو، جنهن ۾ مٿي ذڪر ڪيل هر مادي شيءِ کي روح، آتما يا جوهري

نفس سان موصوف ڪري، انهن جي جسمن عيوض انهن جي روحن کي خدائي قوتن سان منسوب ڪيو ويو. ان زمري ۾ جانورن جا روح، بادشاهه، جادوگر، پيغامبر، سمنڊن ۽ جبلن وغيره جا ديوتائون، ۽ سج، چنڊ، تارن وغيره جا ديوتا شمار ڪيا ٿي ويا، جن جي قصن ۽ ڪهاڻين جو احوال قديم ديومالا (Mythology) مان ملي ٿو.

انهيءَ دور ۾ هر هڪ قبيلي ۽ ملڪ جو خدا علحده هو. جڏهن قبيلا گڏجي قومن جي صورت وٺڻ لڳا، ته انهن جي مندرن ۾ هر هڪ قبيلي جي نمائنده خدا جي تصوير يا نشان رکيو ويندو هو. انهيءَ دور جي اڪثر ديوتائن جو تصور خوفناڪ هوندو هو.

(ii) شخصي خدائن جي ٻن گروهن ۾ ورهاست جو دور:

اڳتي وڌي، جڏهن انسان ذات ٿوري ذهني ترقي ڪئي، ته خوفناڪ صفتن وارن خدائن کان علاوه هنن کي همدرد ۽ طرفدار خدائن جو تصور به ذهن ۾ ويٺو. اول ۾، ان تصور خدائن جي ڪثرت ۾ ڪمي ڪانه آندي، پر ان کي صرف ٻن گروهن ۾ ورهايو — هڪڙا خوفناڪ ۽ ظالم خدا يا ديوتائون ۽ ٻيا همدرد ۽ رحمدل خدا يا ديوتائون شمار ٿيڻ لڳا. آهستي ٿي، ان تصور ترقي ڪري، مادي تصور کي ترڪ ڪري، باطني صفتن سان خدائن کي موصوف ڪيو. "دوئي" ان جو ترقي يافته تصور هو. اهرمن ۽ اهرمزد ان جي پيدائش هئا.

(iii) شخصي خدائن جي تثليث (ٽمورتي) جي تصور جو دور: اهو خدا جي شخصي تصور جو "دوئيءَ" کان وڌيڪ ترقي يافته تصور جو دور هو. گهڻن خدائن جي دور ۾ سڀ خدائون خطرناڪ ۽ نقصانڪار شمار ڪيا ويندا هئا. ان کان پوءِ چڱن ۽ مٺن خدائن جي تصور، ڊپ سان گڏ اميد به پيدا ڪئي، ليڪن اهي طاقتون هڪٻئي جي مخالف برسر پيڪار سمجهيون وين ٿي، جن ۾ ڪنهن به سمجهوتي جو امڪان ڪونه هو. تثليث جي

نظريي انهن پنهي مخالف گروهن کي ٽئي جي ذريعي گڏڻ جي ڪوشش ڪئي. ان مطابق خدا کي ٻن صفتن، يعني خطرناڪ ۽ رحمدل، جي عيوض، ٽن صفتن سان موصوف ڪيو ويو — (۱) پيدا ڪندڙ، (۲) پاليندڙ، ۽ (۳) فنا ڪندڙ — يا اهڙي قسم جون ٻين نالن سان ٽي صفتون. هندو مثالاجيءَ ۾ برهما، وشنو، شو، مصري مثالاجيءَ ۾ اوسيرس، آئيسس، هوروس، ۽ عيسائي عقيدي موجب فادر، فرزند ۽ روح‌المقدس، انهيءَ خدا جي تثليثِ واري شخصي تصور جي پيداوار آهن.

(iv) هڪ خدا جي شخصي تصور جو دور: شخصي خدا جي تصور جو هيءَ سڀ کان وڌيڪ ترقي يافته تخيل هو، جنهن مطابق سڀ طاقتون ۽ صفتون هڪ خدا ۾ ڪٺيون ڪيون ٿي ويون. الاه (Eloh, Elohim) ايشور، جيهووا، (Jehovah) وغيره نالا انهيءَ تصور جي پيداوار آهن. ليڪن هيءَ ڳالهه صاف سمجهي ڇڏڻ جي لائق آهي ته خدا جا اهي چار ئي تصور شخصي ۽ مادي هئا. غير شخصي (Impersonal) خدا جو تصور بعد جو آهي. توريت، انجيل، قرآن ۽ ويدن ۾ انهيءَ قسم جي خدا کي به شڪل، رهڻ جي جڳهه ۽ ٻين انساني صفتن سان موصوف ڪيو ويو آهي.

(۲) غير شخصي خدا جو تصور.

خدا جي غير شخصي تصور جو تخيل غير جسمي، روحاني، جوهري ۽ منتزع يا مجرد (Abstract) بنياد تي ٻڌل آهي. اهو خيال عالمگير يا ثانوي مذهبن جي ابتدا ۾ چند راسخ‌العلم ماڻهن تائين محدود هو. بعد ۾ جڏهن انهن مذهبن جي شارحن جو واسطو مهذب ملڪن جي قياسي علمن سان ٿيو ته انهن يونان جي فيلسوفن، ۽ مصر، عراق، ايران ۽ هند جي قياسي ۽ روحاني عالمن جي دليلن جي آڌار تي، پنهنجي پنهنجي مذهبن جي اصلاحي دور ۾، ان کي نظريي طور پيش ڪيو.

"جيئن ڏٺو آهہ مون"

ان تي وڌيڪ بحث ڪرڻ کان اڳ بهتر آهي تہ
۽ "جوهر" جي ڪجهہ تشريح ڪئي وڃي.

جسم (مادو) جي مختصر تشريح: فيلسوفن جسم هيءَ تشريح ڪئي آهي تہ جا شيءِ پنجن حواسن، يعني ڏسڻ، ڇهڻ، ٻڌڻ، چکڻ ۽ سنگهڻ جي ذريعي سان معلوم ٿي سگهي، ۽ زمان، مڪان ۽ اسباب جي دائري ۾ اچي سگهي، سا جسم يا مادو آهي. جسم ڪي ابتدا ۾ هنن پنجن عنصرن، جهڙوڪ: باهہ، پاڻي، هوا، زمين ۽ آڪاش ۾ ورهايو هو، جن جو تعداد هاڻ وڌي وڃي ٧٢ تائين پهتو آهي. جيئن تہ هيءَ سمجهاڻي عام ماڻهن لاءِ نہ آهي، ان ڪري زمان، مڪان ۽ اسباب جي تشريح نٿو ڪريان، ڇاڪاڻ تہ اهل علم کي پتو آهي تہ معنيٰ ۽ مفهوم جي هن دائري ۾ زمان، مڪان ۽ اسباب ڇا کي ٿو چئجي.

جوهر (روح يا آتما). "جوهر" جي فيلسوفن اها تشريح ڪئي آهي تہ جا شيءِ پنجن حواسن ذريعي معلوم نہ ٿي سگهي، ۽ زمان، مڪان ۽ اسباب کان ٻاهرجي، اها جوهري نفس، روح يا آتما آهي. هتي هي ٻڌائڻ ضروري آهي تہ مٽيريلسٽ فيلسوف ۽ سائنسدان ان جوهري نفس يا روح جي جدا گانہ وجود ۽ ان جي حيات بعدالممات تسلسل ۾ اعتماد نٿا رکن، بلڪ هو ان جي جدا گانہ وجود کي غلط ثابت ڪرڻ لاءِ ڪوشنائون ڪري رهيا آهن. ليڪن دنيا ۾ اڃا تائين عالمن، درويشن ۽ سنتن جو ڪثير تعداد ان جي وجود جو قائل آهي، ۽ اهڙيءَ طرح سان آهي خدا جو تصور بہ انهن بنيادن تي ڪن ٿا.

هاڻي آءٌ خدا جي غير شخصي تصور تي بحث ڪندس.

خدا جي هن تصور ۾ مڃيندڙ ان کي لامڪان، لازمان ۽ اسبابن (Causation) کان مٿي، رنگ ۽ روپ کان پاڪ، هر جاءِ تي هجندڙ، محيط، قادر مطلق سمجهن ٿا. ان تصور مطابق، خدا هڪ

ڪائنات جي هر شي کي پيدا ڪري، ...ي هڪ جسم مان منتقل ڪري ٻئي ۾ ...يان عام ۾ موت يا فنا جي نالي سان سڏيو ... تصور ۾ هڪ خصوصيت رهي ٿي ته هو روح ...ي، منزه، پاڪ ۽ جدا آهي. هيءُ تصور دوئي ۽ تثليث ...ورن جي ترقي يافته صورت آهي، ۽ ان سان دوئيءَ ۽ تثليث جي نظرين جا معتقد، منطقي انداز ۾، پنهنجي پنهنجي نظريي جي صداقت ۽ اصليت جا دليل حاصل ڪن ٿا. زردشتين جي دوئيءَ يعني اهرمن ۽ اهرمزد ۽ مسلمانن جي فلسفه وحدت‌الشهود کي پڻ هن تصور مان تقويت ملي ٿي. هن تصور جي بنياد تي حق ۽ ناحق، نور ۽ ظلمات، پاڪ ۽ پليت وغيره جو سوال پيدا ٿئي، مختلف مذهبي نظامن جي شريعتن جو باعث بڻجن ٿا. توحيد ۽ شرڪ انجي پيداوار آهن. هيءُ تصور ئي، آخرين طور، اسلام جي ملا واري تخيل، يا عالمگير مذهبن جي ڪامل ۽ آخري هئڻ جو بنياد بڻجي ٿو.

(٣) قياس، گمان ۽ وهم کان مٿي خدا جو تصور:

خدا جي ان تصور ۾ عقل طرفان ڪا قطعي ۽ ثبوتي رهبري ڪانه آهي. هن ۾، حيرت جي حالت ۾ بي وسيءَ ۽ فراريت جو اظهار آهي. منطقي ۽ سائنسي نقطه نگاه کان انجي اهميت ڪيتري به هجي، ليڪن خدا جي تصور جي ارتقائي تاريخ موجب اهو نقطه نظر زياده قرين قياس ٿئي ٿو. جملي مذهبن جي راسخ‌العلم بزرگن، وحدت‌الوجودي، ويدانتي ۽ وجوديت (Pantheism) جي فلسفهءِ خيال وارن انهيءَ نظريي ۾ اعتقاد رکيو آهي. ان مطابق، وجود صرف ذات حق جو آهي، ٻيون سڀ شيون ان جون صفتون آهن. جملي طاقت، علم، حسن وغيره جو مخزن اهو ئي آهي. انهيءَ تصور ۾ اعتماد رکڻ ڪري، ڪثرت مذاهب، حق ۽ ناحق، پاڪ ۽ پليت، نور ۽ ظلمات وغيره جا تفاوت متجي، صرف تقابلي سمجهاڻيون وڃي رهن ٿيون. ڪثرت

پويان وحدت جو خيال انهيءَ تخيل جي پيداوار آهي. ان مان هيٺيان نتيجا نڪرن ٿا:

۱- جسم ۽ روح بيئي هڪ ئي ذات جا مظهر معلوم ٿين ٿا. شاه عبداللطيف عليه‌الرحمة فرمايو آهي:

پڙاڏو سو سڏ، ور ورائيءَ جو جي لهين،
هئا اڳهين گڏ، پڌڻ ۾ ٻه ٿيا.

۲- انسان ذات جي وحدت ۾ اعتبار رکٿو پوي ٿو، بلڪ ان کي هڪ جسم جا عضوا ڪري شمار ڪجي ٿو. شيخ سعدي عليه‌الرحمة ان حالت کي مدنظر رکي، فرمايو آهي ته:

بني آدم اعضاي يڪديگراند، ڪه در آفرينش زيڪ جوهراند،
چويڪ عضو بدرد آورد روزگار، دگر عضوها را نماند قرار،
توڪز محنت ديگران بيغمي، نشايد ڪه نامت نهند آدمي.

[يعني — انسانذات هڪ جسم جي عضون مثل آهي، ڇاڪاڻ ته هڪ ئي جوهر مان نڪتل آهي. دستور آهي ته بدن جي هڪ عضوي کي جيڪڏهن ايذاءُ رسي ٿو، ته ٻين عضون ۾ بي چيني رهي ٿي. تون جي ٻين ماڻهن جي درد غم کان بي پرواهه آهين، ته انسان سڏائڻ جوئي لائق نه آهين.]

۳- ڪثرت مذاهب پويان بنيادي وحدت ڏسڻ ۾ اچي ٿي. انهيءَ جي حمايت ۾ سنڌ جو بيدل فقير عليه‌الرحمة سندس "وحدت نامي" ۾ فرمائي ٿو ته:

حقيقت ۾ هڪ ٿيو، ڪفر ۽ ايمان،
مظهر مولا پاڪ جي، هندو مسمان،
تارا ڪيا تالان، سورج سندي سوجهري.

۴- ڪائنات جي خلقت ۾ (Plan) رٿا ڏسڻ ۾ اچي ٿي. قرآن

شريف جا لفظ انجو ثبوت ڏين ٿا: "ما خلقت هذا باطلا" — معنيٰ 'چا، هي سارو مانڊاڻ بنا ڪنهن رٿا ۽ مقصد جي بنايو ويو آهي!' درويشن ان رٿا کي "منشاي ايزدي"، "قانون قدرت" (قانون ارتقا) جي نالن سان منسوب ڪيو آهي. عشق ۽ پريم (Power of Integration) جو پيو نالو ان کي ڏنو اٿن.

۵- انسانذات جي خلقت ۾ ڪي بنيادي مقصد مضمر ڏسجن ٿا، جنجي تشريح ۾ هيٺين ٽن مقصدن کي پيش ڪيو ويو آهي: (الف) اتحاد انساني، (ب) امن عالم، (ج) ترقي بني آدم. مسلمان صوفين قرآن مان هيٺيون آيتون انهيءَ نقطہ نگاه جي ثابتيءَ ۾ پيش ڪيون آهن:

لاالله الاالله — ذات حقيقيءَ کانسواءِ ٻيءَ ڪنهن شيءِ کي جدا وجود نہ آهي.

انالله و انا اليه راجعون — اسان خدا جو مظهر آهيون؛ اسانجو ملجا ۽ ماويٰ (Destination) اهو آهي.

و في انفسڪم افلا تبصرون — شاه صاحب انجو ترجمو هن طرح ڪيو آهي:

هوت تنهنجي هنج ۾، پڇين ڪوهہ پهي!
و في انفسڪم افلا تبصرون، سوجهي ڪر سهي،
ڪڏهن ڪانہ وهي، ڪا هوت ڳولڻ هٿ تي.

(د) جسم ۽ روح جو باهمي رابطو ۽ ان جو نتيجو:

آءٌ مٿي ٻڌائي آيو آهيان تہ قديم زماني کان ماڻهن جي گهڻي تعداد جسم ۽ روح کي ٻہ جدا وجود پئي تسليم ڪيو آهي. جملي مذهبن، فلسفن، قديم اعتقادن ۽ علمن جي اڪثريت انجي قائل رهي آهي. سنجهن تفاوت صرف هي هو تہ هڪڙن روح کي اهميت ڏني ٿي، ٻين جسم کي. ٻنهي جي رابطي بنسبت پڻ مذهبن جا جدا نظريا

آهن. هڪڙن عالم ارواح سان روح جي عارضي طرح جسم ۾ اچي، وري مختلف درجن مان گذري، دائمي وطن موٽي وڃڻ جو ذڪر ڪيو آهي ـــ جيئن ته مغربي مذهبن. مشرقي مذهبن روح جي جسم سان مسلسل رابطي جو خيال پيش ڪيو آهي. هنن جي راءِ موجب ساڳيو مفرد روح گذشته ڪرمن جي ڦل موجب جسم بدلائيندو رهي ٿو. ليڪن، ٻنهي جي راءِ مطابق، بهرحال ساڳئي روح کي مختلف جسمن ۽ درجن مان گذري، وري دائمي جڳهه طرف وڃڻو آهي. دنياوي جسم جا رابطا سڀ انجا عارضي آهن.

(ھ) غيبي طاقتن جي کوجنا ۽ ان جو علم:

زماني قديم کان ماڻهن غيبي طاقتن جي جداگاني وجود ۽ هستيءَ ۾ پئي اعتبار رکيو آهي. جديد عالمگير ۽ ثانوي مذهبن به انهن جي وجود کي ٿوري گهڻي انداز ۾ قبوليو آهي. قديم مثالاجين انهن کي صورت ۽ سيرت سان منسوب ڪري، انهن بابت قصا پيش ڪيا آهن. جديد سائنس انهن جي وجود کان انڪار ڪيو آهي. زياده کان زياده، هوءَ انهن کي مختلف عنصري طاقتن، جهڙوڪ بجليءَ، جوهري توانائي (Atomic energy) مسموم هوائن، وچڙندڙ بيمارين وغيره سان تعبير ڪري ٿي.

مٿي ڄاڻايل احوال مان معلوم ٿيندو ته مذهب جي الاهيات واري صيغي تي، مذهبن جي چند نظرين جي باوجود، جا به معلومات ميسر ٿي آهي، انکي آخري ۽ مڪمل سڏي نٿو سگهجي. جيڪڏهن ڪن فيلسوفن يا سائنسدانن طرفان انهن مسئلن کي عقل ۽ تجربي جي بنا تي پرکڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي، ته مذهبي عالم انهن کي فوق العقل ۽ الهامي مسئلا قرار ڏيئي، جان ڇڏائين ٿا. ازانسواءِ مذهبي نظامن جي مستقل مفاد بنجڻ سبب، هن دائري ۾ هر هڪ گروهه پنهنجي پنهنجي دعويٰ کي صحيح ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ليڪن سڀني مذهبن ۾ ڪي اهڙا به راسخ العلم بزرگ ٿيندا

آيا آهن، جن مذهب جي هن صيغي جي سمورن نظرين ۽ معلومات کي قانون ارتقا مطابق سدائين غور، فڪر ۽ کوجنا لاءِ کليل سمجهي، ان تي فڪر ۽ کوجنا پئي ڪئي آهي.

٢- مذهب جو اخلاق، نفس ۽ ذهن سان واسطو رکندڙ صيغو (طريقت)

مذهب جي هن صيغي جو هيٺين ڳالهين سان واسطو رهي ٿو:
(الف) اخلاق (صحيح عمل).
(ب) نفس (جذبات).
(ت) ذهن (عقل ۽ علم).

(الف) اخلاق يا صحيح عمل.

مذهب جي طريقت واري صيغي ۾ اخلاقي دوستيءَ کي اهم حيثيت حاصل آهي. نه رڳو موجوده عالمگير ۽ ثانوي مذهبن ۾، پر ماڻهن جي وحشيانه ۽ جهالت جي زماني ۾ مروج قبيلائي مذهبن ۾ به ان کي خاص مقام مليل هو. سڀ کان پهرين سوال اٿندو ته اخلاق يا اخلاقيات ڇا آهي؟ ان مسئلي تي اڳ ڪلهه سوين ڪتاب لکجي چڪا آهن. انگريزيءَ ۾ ان کي (Ethics) سڏجي ٿو. ان تي مفصل بحث ڪرڻ يا روشني وجهڻ اسان جي هن مضمون جي دائري کان ٻاهر آهي. هتي هي چوڻ ڪافي ٿيندو ته اخلاق عمل جي صحيح طريقي کي سڏجي ٿو.

پوءِ سوال اٿندو ته عمل جي صحيح طريقي جا معيار ڪهڙن بنيادن تي مقرر ڪري سگهجن ٿا، ۽ ان جي تعليم، تربيت ۽ تعميل لاءِ ڪهڙا رستا اختيار ڪيا ويا آهن. جيتري قدر مون ان مسئلي تي غور ڪيو آهي، ته ان جو لب لباب هيٺين سوالن جي تشريح منجهان ملي سگهي ٿو:

(١) اخلاق جا محرڪ جذبا (Incentives) ڪهڙا آهن.

(۲) ان جا بنيادي اصول ڪهڙا آهن.
(۳) آيا، اخلاقي دستورالعمل دائمي ۽ بيٺل آهن يا وقتائتا ۽ ترقي پذير.

(۱) اخلاق جا محرڪ جذبا (Incentives):

اخلاقيات جي عالمن هي ٻن ڀاڱن ۾ ورهايا آهن: هڪڙي ڀاڱي جو بنياد روحاني يا اعليٰ جذباتي خيالن تي رکيو اٿن، ۽ ٻئي ڀاڱي جو بنياد باهمي مفاد جي آڌار تي قائم ڪيو اٿن. پهرئين ڀاڱي مذهبي اخلاقيات جو بنياد وڌو، ۽ ٻئي ڀاڱي جديد قومي اخلاقيات جو بنياد وڌو.

(۲) اخلاق جا بنيادي اصول ڪهڙا آهن:

شخصن، قومن ۽ انسانذات جو اتحاد، امن ۽ ترقي ان جا بنيادي اصول آهن.

(۳) آيا، اخلاقي دستورالعمل دائمي ۽ بيٺل آهن يا وقتائتا ۽ ترقي پذير:

جيڪڏهن تاريخي نقطہ نگاه سان ان مسئلي تي نظر ڪبي، تہ معلوم ٿيندو تہ اخلاقي دستورالعملن جي تعمير ۾ ٻہ رجحان ڪم ڪندا آيا آهن: مذهبي رجحان ۽ قبيلائي رجحان.

پهرين رجحان جي ڪري آهستي آهستي ٿي، ننڍن ننڍن قبيلن جا مذهب گڏجي وڏن مذهبن ۾ مدغم ٿيا، تہ انهن مذهبن جا اخلاقي دستورالعمل گذشتہ مذهبن جي روايات، بدليل حالتن جي تقاضائن ۽ قياسي علمن جي اثرن هيٺ تعمير ٿي، وجود ۾ آيا، جن انهن وڏن مذهبي نظامن جي تعمير ۾ گهڻو حصو ورتو. اهڙيءَ طرح سان هندن، ٻڌن، ڪرستانن ۽ مسلمانن جي شريعتن وجود ورتو. دنيا جي چئن عالمگير مذهبن، جيڪي اخلاقي قانون مرتب ڪيا، سي ڪي سمورا نوان

نہ ٿا هيا هئائون. هندن جي منوسمرتي پڙهڻ بعد معلوم ٿيندو، تہ ان جو بنياد قديم قبيلائي قانونن جي بنا تي، نئين حالتن جي مدنظر، ڪجهہ اضافن سان، وڌو هئائون. پڌن جي اخلاقي قانون کي عقلي دليلن تي بڌو ويو، ليڪن ان جو عمل ۾ اچڻ مشڪل ثابت ٿيو. ڪرستانن سرڳو رومن قانون اختيار ڪيو. مسلمانن قديم قبيلائي عرب جي دستورالعمل کي، حسب ضرورت ترميم ڪري، ڪتب آندو.

سيني مذهبن ۾ اخلاقي قانونن جي تعميل جا ٻہ طريقا اختيار ڪيا ويا:

١- اخلاقي ڏوهہ کي، سزا جي وسيلي دٻائي، مستقبل ۾ روڪڻ جو طريقو (Curative).

٢- تبليغ ۽ تربيت وسيلي، ماڻهن کي ماڻهپو سيکاري، مهذب (ڪلچرڊ) بنائي، رضاڪارانہ طور ڏوهہ کان روڪڻ جو طريقو (Preventive).

مذهب ۾ طريقت جي صيغي جو واسطو ٻئي طريقي سان آهي. ان کي دفاعي يا انسدادي طريقو بہ سڏي سگهبو. جيئن تہ ان جو واسطو صحيح تعليم ۽ تزڪيہ نفس سان آهي، ان ڪري ان جو ذڪر اڳتي انهن عنوانن هيٺ ڏبو. اخلاقي قانون جي تعميل جو پهريون طريقو مذهب جي شريعتن سان واسطو رکي ٿو؛ ان جو ذڪر شريعتن جي عنوان هيٺ پيش ڪبو.

ٻئي رجحان جي ماتحت قبيلن جا اخلاقي دستورالعمل گڏجي قومن جي اخلاقي دستورالعملن جي اوچي جو تاڃي پيٽو ٿي، ڪم آيا، جن اڳتي هلي ملڪن جي قديم روايات، بدليل معاشري، ملڪي ۽ قومي مفاد جي مدنظر، قومي اخلاقن جا دستورالعمل تيار ڪيا.

انهيءَ پس منظر سان معلوم ٿي سگهندو تہ اخلاقي دستورالعمل، مذهبي خواہ قومي، وقت بوقت تبديل ٿيندا آيا آهن، ۽ امڪان اهو آهي تہ، قانون ارتقا جي تقاضائن مطابق، اهي آئنده بہ معاشري جي تبديليءَ ۽ ملڪي تقاضائن ۽ ضرورتن مطابق ترقي پذير تبديلي ڪندا رهندا.

دنيا جي ڪا به طاقت انهن جي تبديليءَ ۾ رڪاوٽ وجهي نه سگهندي. جيڪي عالمگير مذهبن جا ڪٽر پوئلڳ ان ۾ رڪاوٽون وجهڻ گهرن ٿا، سي ان سان گڏ سندن مذهبي نظامن کي به ڪمزور ڪري رهيا آهن. آخر ۾ انسان ذات جو گڏيل اخلاقي دستورالعمل ٺهڻ وارو آهي، جنهن ۾ شخصن، قومن ۽ مذهبن جي اخلاقي دستورالعمل کي مدغم ٿيڻو پوندو.

(ب) نفس (جذبات)

مذهب جي صيغهءِ طريقت ۾ نفسي اصلاح کي به خاص درجو مليل آهي. شروع ۾ عرض ڪري آيو آهيان ته انسان ۾ ڪي فطري خواهشون قدرت طرفان وديعت ٿيل آهن، جن کي نفسياتي خواهشن جي نالي سان پڻ سڏيو اٿن. انهن کي قديم درويشن ٽن ڀاڱن ۾ ورهايو آهي:

(١) نفس اماره.
(٢) نفس لوامه ۽
(٣) نفس مطمئنه.

جنهن صورت ۾ ماڻهن جي تهذيب ۽ اصلاح ۾ نفس جي ترقيءَ کي خاص دخل آهي ان ڪري ان جي ٽنهي ڀاڱن تي مختصر روشني وجهان ٿو.

(ا) نفس اماره:

هي ماڻهن جي فطري خواهشن يا جبلتن (Instincts) سان واسطو رکي ٿو، جن مان ڪن جو احوال اڳي ڄاڻائي آيو آهيان. جديد علم نفسيات جي ماهرن ان تي گهڻي کوجنا ڪري، سوين ڪتاب لکيا آهن، جن جو مختصر ذڪر به اسان جي مضمون جي دائري کان ٻاهر آهي. سردست ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو ته انهن خواهشن جي ڇڙواڳ عمل ڪري، انساني اتحاد، امن ۽ ترقيءَ ۾ رڪاوٽ پوي ٿي، شخصن ۾ خودمطلبيءَ، نفاق، نفرت، تشدد، هٺ، ڪيني، تعصب

۽ خودفريبيءَ جا نفسياتي مرض پيدا ٿين ٿا، جنهن ڪري معاشرو زهرناڪ ٿيو پوي.

(٣) نفس لوامہ:

هي انساني نفس جي ترقي يافته حالت آهي، جنهن ۾ عقل ۽ تجربي جي بنا تي مختلف ڳالهين جي وچ ۾ تميز پيدا ٿئي ٿي. ماڻهو خودمطلبيءَ ۽ اپڪاريءَ، نفاق ۽ اتفاق، نفرت ۽ محبت، هنسا ۽ اهنسا، هٺ ۽ نهٺائيءَ، ڪيني ۽ صاف دليءَ، تعصب ۽ رواداريءَ، خود فريبيءَ ۽ صحيح سڃاڻپ جي وچ ۾ تفاوت معلوم ڪري، پنهنجي نفعي نقصانن ڪان واقفيت حاصل ڪري ٿو. اُن جي بنياد تي اخلاقي قانون ٺاهيا وڃن ٿا. پر نفس جي ان درجي تي پهچڻ سان ئي اخلاقيات جا معاملا حل ٿي نه ٿا وڃن. رڳو تميز ڪافي نه آهي، پر ان سان گڏ صحيح عمل جي قوت پيدا ٿيڻ ضروري آهي، جا صرف صحيح تربيت ۽ تزڪيہ نفس سان حاصل ٿي سگهي ٿي، جنهن لاءِ اهل تصوف هيٺيان طريقا ڏسيا آهن: گروءَ يا مرشد جي صحبت ۽ ست سنگ، صحيح علم جي واقفيت، عبادت، ذڪر، راڳ ۽ غور فڪر، ۽ عشق و محبت گروءَ يا مرشد جي صحبت ۽ صحيح علم جي سلسلي ۾ هتي ڪجهه وضاحت پيش ڪرڻ مناسب ٿيندي. عبادت ۽ عشق بابت پنهنجا ويچار، مذهب جي صيغہ عبادت جي عنوان هيٺ اڳتي پيش ڪندس.

گروءَ يا مرشد جي صحبت ۽ ست سنگ: قديم زماني کان سڀني مذهبن جي صاحب طريقت گروهه ۾ اهو طريقو رائج رهيو آهي. اڄا تائين لکين ماڻهو مختلف گرن، سنتن، مرشدن، پيرن، فقيرن، مانڪس (Monks)، راهبن ۽ ڀڪشن وغيره جا پوئلڳ ۽ صحبتي رهندا اچن ٿا.

ليڪن هن وقت جي حالت هيءَ آهي ته تمام ٿورا ماڻهو انهن ادارن مان مستفيد ٿي سگهيا آهن، ڇاڪاڻ ته اڪثر اهي ادارا ٻيء شريعتي ادارن وانگر، مستقل مفاد (Vested Interests) ٿي پيا آهن.

هڪ قول مطابق، "او کہ خود گم است، کرا رهبري کند!" انهن ادارن جون بہ گروہ بنديون ٿي پيون آهن. انهيءَ رستي سان گهڻن ماڻهن جو نہ تزڪيہ نفس (اندر جو اوجر) ٿي سگهيو آهي، نہ اخلاق درست ٿيو آهي، ۽ نہ صحيح تعليم ۽ تربيت حاصل ٿي اٿن. اها حالت اڄڪلهہ جي ڪانہ آهي، بلڪ گهڻي وقت کان اها قحط الرجالي هلندي اچي ٿي، جنهن کي ڏسي هڪ درويش گهڻو وقت اڳ چيو هو تہ:

"حريفان بادها خوردند و رفتند، تهي خمخانها کردند و رفتند"

[معنيٰ - راهہ عشق جا ساٿي مند جا پيالا پي ۽ پياري هليا ويا، هو اهي ميخانا خالي ڪري هليا ويا.]

شاهہ لطيف عليہ الرحمت بہ ان حالت کي ڏسي چئي ڏنو تہ:

ويا سي وينجهار هيرو لعل وندين جي،
تنين سندا پوئيان شيهي لهن نہ سار،
ڪنين ڪٽ لهار تنين سندي پيڙين!

هاڻي اچو تہ 'مرشد جي اداري' (Institute)، ان جي فرائض ۽ ضرورت تي بحث ڪريون.

مرشد جو ادارو: جيئن قياسي ۽ تجرباتي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ شاگردن کي ورهين جا ورهيہ مختلف علوم تي تعليم حاصل ڪرڻي پوي ٿي، تيئن صحيح روحاني تعليم، تزڪيہ نفس ۽ اخلاقن جي درستيءَ لاءِ بہ، گهڻي وقت کان مختلف مذهبن جي طريقت جي صيغي وارن جا ادارا موجود پئي رهيا آهن، جن کي خانقاهون، آشرم، موناسٽريون (Monasteries) وغيره جي نالن سان سڏيو ويو آهي. انهن ۾ تصوفي (طريقت جي) مسئلن جي تعليم، تزڪيہ نفس (اندر اجارڻ) ۽ اخلاقن جي درستيءَ لاءِ تربيت ڏني ويندي هئي.

ليڪن اڳتي هلي، ڪجهہ وقت کان، اهي ادارا يا تہ بند ٿي

ويا، يا صرف چند وظيفن، ذڪرن، عبادتن ۽ رياضتن تائين محدود ٿي ويا، يا ريا ۽ مڪر جا مرڪز بنجي، مستقل مفاد بنجي پيا، جنهن ڪري انهن مان اصل مراد ۽ مقصد حاصل نه ٿي سگهيا. آهستي آهستي ٿي، ماڻهو گرن، پيرن وغيره وٽ پڻ، ملڪيت جي حاصلات، ۽ بيماريءَ ۽ مشڪلات کان نجات لاءِ دعا گهرڻ واسطي وڃڻ لڳا، جڻ ته قدرت جي ساري ڪاروبار جي ڪنجي انهن جي هٿ ۾ هئي، ۽ هو سندن هر ڳالهه محض دعا، ڪرامت ۽ آسيس سان پوري ڪري سگهيا ٿي. حالانڪ انهن ادارن جي بنسبت اهو تخيل ئي غلط هو. طريقت جي انهن ادارن جو انهن ڳالهين سان نه واسطو هو، نه قانون قدرت جي ڳالهين کي بدلائڻ جي ڪين قوت هئي. اهو اهڙو عقيدو هو، جهڙو وحشيانه دور جي ماڻهن جو جادوگرن بابت هو. موجوده دور جا اڪثر پير، گرو وغيره نه تصوف (طريقت) جي علم کان واقف آهن ۽ نه صاحب اخلاق ۽ صاحب دل آهن. اهي سڀ ادارا ٺلهيءَ شيخيءَ ۽ بزرگيءَ جا اڏا بنجي پيا آهن. ذڪر، عبادتون، وظيفا ۽ مراقبا وغيره صرف رسم رواج بنيل آهن. انهن حالتن کي ڏسي، شاهه باهو عليه‌الرحمت فرمايو آهي ته:

پڙهه پڙهه علم مشائخ سڏاون ڪرن عبادت دوري، هو۔
اندر جهڳي پئي لٽيوي، تن من خبر نه موري، هو۔
مولا والي سدا سوڪالي، دل تون لاهه تڪوري، هو۔
"باهو" رب تنهان نون حاصل، جنهان جگ نه
ڪيتي چوري، هو۔

صحيح علم جي واقفيت: ڪو وقت هو، جو ڪاليج جي پروفيسرن وانگر مرشدن جي هيئين مسئلن ۾ مهارت لازمي سمجهي ويندي هئي: صحيح روحاني تعليم (طريقت) ۽ تزڪيه نفس (اندر اجارڻ).

صاحب دل بزرگن ظاهر ڪيو آهي ته صحيح تعليم اها آهي، جا اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم ڏي رهبري ڪري. تنهن

ڪري صحيح گروهه ۽ مرشد ٿيڻ جو اهو ماڻهو لائق ٿي سگهي ٿو، جنهن جي نگاهه ۾ جملي انسانذات، بنا تميز مذهب، قوم، رنگ ۽ ڇڱي مٺي جي، هڪجهڙي هجي. شاهه سائينءَ فرمايو آهي:

پريان سندي پار جي مڙيئي مٺائي،
ڪانهي ڪڙائي، چکين جي چيت ڪري.

دوئي ۽ تعصب ان راهه ۾ وڏيون رنڊڪون آهن. شريعتي نظامن وارن مذهبن جا دستور، جيڪي ان دوئيءَ ۽ تعصب جي پيدا ڪرڻ ۽ وڌائڻ جا وڏا سبب آهن، ان راهه ۾ وڏيون رڪاوٽون آهن. بيدل فقير عليه الرحمت فرمائي ٿو:

اکر ان دي وچ جوئي اڙيا، عشق دي چاڙهي مول نه چڙهيا.

صوفيءَ لاءِ لاڪوفي هئڻ بنيادي شرط آهي.

تزڪيہ نفس (اندر اجارڻ): مرشد يا گروهه جي ٻي وصف اها هئڻ گهرجي ته هن وجود جو ورق ڪيني، نفرت، خودمطلبيءَ، تعصب، هٺ، هنسا ۽ خودفريبيءَ کان ڌوئي صاف ڪيو هجي. تڏهن ئي هو انهيءَ رستي تي ٻين جي رهبري ڪري سگهندو. تزڪيہ نفس جو اکر ته هرهڪ اچاريندو رهي ٿو، ليڪن ان درجي جي سمجهڻ ۽ پهچڻ لاءِ ڪي ٿورا ڪوشش ٿا ڪن. ان تي پهچڻ سان ئي نفس اطمينان حاصل ڪري سگهي ٿو، ۽ جاءِ امن يا دارالسلام تي پهچي ٿو.

(۳) نفس مطمئنہ:

نفس جي ٻن درجن جو ذڪر اڳي ڪري آيو آهيان — نفس اماره ۽ نفس لوامہ. ٽيون درجو نفس مطمئنہ جو آهي، نفس جي هن درجي تي پهتل ماڻهو ٻين جي صحيح رهبري ڪري سگهي ٿو. اهو درجو علم لدني يا گيان، عشق، ۽ صحيح عمل ذريعي حاصل ٿي سگهي ٿو.

علم لدني يا گيان. قدرت انسان تہ نباتات ۽ حيوانن ۾ بہ ٿورو سمجهہ جو مادو عطا ڪيو آهي. آن کي سائنسدانن سمجهہ يا ذهن (Mind) جي نالي سان سڏيو آهي. آن بابت اڄڪلهہ نباتات ۽ حياتيات وغيره جي علمن ذريعي گهڻي روشني حاصل ٿي سگهي آهي. ليڪن اها حقيقت آهي تہ ماڻهوءَ کي انهن سڀني کان وڌيڪ سمجهہ عطا ٿيل آهي. سمجهہ مان علم پيدا ٿئي ٿو. علم جي درويشن ۽ عالمن چار مکيہ صيغا يا شعبا مقرر ڪيا آهن: (i) ظني يا وهمي علم، (ii) الهامي يا وهبي علم، (iii) قياسي ۽ تقابلي علم، ۽ (iv) تجرباتي ۽ سائنسي علم.

(i) ظني يا وهمي علم: انهيءَ قسم جو علم، شين کي سطحي طرح ڏسڻ بعد، گمان يا وهم ذريعي حاصل ٿئي ٿو. جهڙيءَ طرح هر متحرڪ شيءِ کي ڏسي، گمان آئجي تہ ان ۾ زندگي يا روح آهي، تڏهن تہ چري ٿي! انهيءَ ڪري ئي اوائلي ماڻهن سج، چنڊ، تارن، ڪڪرن، وهندڙ پاڻيءَ، سمنڊن، هوائن، باهہ وغيره کي روحن سان مشتمل ڪيو. هنن مختلف قسم جي آوازن، جهڙوڪ گوڙ، پاڻيءَ جي وهڪ، وڻن جي گسجڻ، جبلن جي لڪن مان لنگهڻ وقت هوا جي آوازن کي غيبي طاقتن جي آوازن سان منسوب ڪيو. هن قسم جي علم ئي منجهن ڪن جانورن ۽ شين جي سڀاڳي ۽ نڀاڳي هئڻ جي وهمن جو ۽ ڪن لفظن ۽ ڪرياڪرمن وغيره ۾ تاثير هجڻ جو يقين پيدا ڪيو؛ جادوءَ ۽ مذهب جي ابتدائي عقيدن لاءِ هن علم کي گهڻو دخل هو. اڃا بہ ماڻهو انهن ابتدائي وهمن ۽ گمانن جي اثر مان پوريءَ طرح آزاد نہ ٿي سگهيا آهن.

(ii) وهبي يا الهامي علم. گهڻي وقت کان ماڻهو خاص ذات ۽ علم جا قائل پئي رهيا آهن. پيغمبرن، حڪيمن، فيلسوفن، شاعرن ۽ مخصوص درويشن ۾ ان علم جي ذات يا بخشيش هجڻ جو اعتبار ويٺل رهيو آهي. ان بابت سندن چوڻ آهي تہ اهو علم ٻين علمن وانگر محنت ۽ تجربي ذريعي حاصل نٿو ٿئي. اها خدا جي ذات آهي، جنهن

ڪي نصيب ٿي، اهو نوازجي ويو. هڪ شاعر ان تي چيو آهي:

اين سعادت بزور بازو نيست، تا نه بخشد خداي بخشنده.

[معنيٰ - اها ڳالهه زور، يا محنت ذريعي حاصل ٿي نه ٿي سگهي؛ اها خدا جي ذات آهي جنهن کي هو بخشي!]

جيتوڻيڪ ان ڳالهه کان انڪار ڪجهه فهمي ٿيندي ته هڪڙا ساڌو غير معمولي ذهانت ۽ لياقت جا مالڪ آهن، ۽ ڪي صفا ڏڏ ۽ ڪند فهم ٿين ٿا؛ ۽ پهرئين قسم جا ئي ساڌو آهن، جن طرفان مذهب، فلسفي، ۽ ٻين علمن جي مختلف نظرين جون ايجادون ٿيون آهن: ليڪن ڪيترن ساڌن کي غير معمولي علم سان گڏ ڪن غير معمولي قوتن ۽ طاقتن جو مالڪ به شمار ڪيو وڃي ٿو، جا ڳالهه گهڻين غلط فهمين جي پيدا ٿيڻ جو سبب پئي ثابت ٿي آهي. انهن سان اهڙيون مبالغه آميز ڳالهيون گڏي، انهن ساڌن کي ڪرامتن، معجزن ۽ پيشينگوين جي لياقت رکندڙ ۽ غيب جي حقيقتن سان ملبوس به سمجهيو وڃي ٿو. اهڙين ڳالهين ۾ اعتقاد رکڻ ڪري، ساري ڪائنات گويا چند شخصن جي هٿ وسيڪي ٿيو پوي، ۽ اهو اعتقاد قانون قدرت سان هڪ مذاق بڻجيو پوي. اهي ئي خيال آهن، جن هر علم ۽ ڪاروبار تي پيغمبرن ۽ درويشن، پوپن ۽ مهاتمائن جي محيط ۽ قابض هجڻ ۽ ذاتي طور هر نقص کان پاڪ ۽ معصوم هجڻ جو عقيدو پيدا ڪيو. هر مذهب جي عالمن ۽ شارحن اهڙي قسم جي علم کي گهڻي اهميت ڏني آهي. ان جو نتيجو اهو نڪتو آهي ته انهن مخصوص غير معمولي ساڌن جي ظاهر ڪيل راين کي مطلق حق سمجهيو ويو ۽ انهن تي نڪته چيني ڪرڻ غلط قرار ڏنو ويو، جنهن مان هڪ قسم جي ذهني ڊڪٽيٽري پيدا ٿي پيئي.

مذهبن جي بانين، درويشن ۽ نظرين جي ايجاد ڪندڙن جي اهميت کان انڪار ڪري نٿو سگهجي، ليڪن هر ڳالهه ۾ انهن کي معصوم ۽ صحيح ڄاڻڻ ڪري، مذهب مخصوص گروهه جي هڪ - هٽي (مونوپولي) ٿيو پوي، ۽ ان جي تشريح خاص انداز ۾ ڪري، عقل؛

دليل ۽ اخلاق جا دروازا بند ڪيا ويا هئا، جنهنڪري مذهب مستقل مفاد بنجيو پون. وڏو ظلم اهو آهي ته سڀ مذهب الڳ الڳ هاڻ ڪي مڪمل، صحيح ۽ ٻين کي غلط ۽ اڻپوري ثابت ڪرڻ جي دعويٰ ۽ ڪوشش ڪندي، ماڻهن ۾ امن، اتحاد ۽ ترقيءَ عوض فساد، تفريق ۽ تنزل جي پيدا ٿيڻ جا سبب بنجيو پون.

(iii) قياسي يا تقابلي علم: هن قسم جي علم جو بنياد بحث، دليل، مناظري وغيره سان، ڪن اصولن ذريعي وڌو ويو هو. فلسفو، منطق، ڪلام وغيره انهيءَ علم جون شاخون آهن. ان قسم جو علم يونان، هندستان، چين، وچ مشرق، روم ذريعي وڌي، جديد دنيا جي معلومات ۽ ترقيءَ جو باعث بنيو آهي. اهل مذهب به هڪ حد تائين ان کي سندن مذهبن جي مدد لاءِ ڪتب آندو آهي. ليڪن زياده تر مذهبن جي فرسوده عقيدن جي ختم ٿيڻ جي ڊپ کان، ان کي الهامي علم کان گهٽ ڄاڻي، ان کان پري رهڻ ۽ ماڻهن کي ان کان پري رکڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. البت هن علم کي به ڪن مستقل مفادن (Vested Interests) استعمال غرضيءَ (Exploitation) لاءِ ڪتب آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جهڙوڪ سرمايه دارن، اشتراڪين، فسطاين ۽ رجعت پسندن ان کي پنهنجي پنهنجي مقصدن جي حاصلات لاءِ ڪافي ڪتب آندو آهي. اهو علم مابعد الطبيعاتي (Metaphisics) خيالن تي ٻڌو ويو هو.

(iv) تجرباتي علم (سائنس): هن علم جو بنياد سائنسي کوجنا ۽ طبعي تجربي جي بنا تي قائم ڪيو ويو هو. اهو ضروري نه آهي ته هرڪو تجربو آخري سمجهي، ان کي قبول ڪيو وڃي. پر جيئن علم رياضيءَ (Mathematics) جا نتيجا ڳڻ ڳوت بعد اڪثر صحيح نڪرن ٿا، تيئن هنن تجربن مان پڻ ڪي لازمي نتيجا صحيح ۽ اعتبار جوڳا نڪرن ٿا.

هاڻ سوال اٿندو ته انهن علمن مان ڪهڙي قسم جي علم کي وڌيڪ ڪارگر ۽ صحيح ڄاڻجي. ٿوري غور ڪرڻ بعد معلوم ٿيندو

تہ پهرئين قسم جو وهمي علم انسان جي وحشيانہ ۽ غير بلوغت واري دور جو هو. آهو موجوده دور جي معلومات مطابق فرسوده ثابت ٿي ويو آهي. پين ٿنهي علمن انساني معلومات ۽ ترقيءَ ۾ ڪافي اضافو ڪيو آهي. ليڪن ڪنهن کي بي خطا ۽ يقيني (In-fallible) سڏڻ قانون فطرت جي خلاف آهي. اهي سڀئي علم ذريعا آهن، مقصد نہ آهن. تنهنڪري جهڙو الهامي علم کي آخري چاڻڻ غلط ٿيندو تهڙو پين علمن کي بہ آخري ۽ بي خطا چاڻڻ نيڪ نہ ٿيندو. هرهڪ مان فائدي وٺڻ جي ڪوشش ڪرڻ ضروري آهي — "واٽون ويهہ، ٿيون، ڪنهہ چاٽان ڪيهيءَ ويا!" پيغمبر، رشي، ولي، حڪيم، فيلسوف، شاعر بيشڪ ڏات وارا بزرگ هئا، پر هرهڪ جي اها ڏات بہ محدود دائري جي آهي. ٽيليويزن، ريڊيو، هوائي جهاز، جوهري توانائي، بجلي، ايڪس ري وغيره ٺاهڻ سندن ڪم نہ هو. تنهنڪري ملن، پنڊتن، پادرين طرفان اها دعويٰ ڪرڻ تہ سندن مذهبن مان هرهڪ مڪمل نظريہ حيات پيش ڪري ٿو ۽ انسانذات جي جملي مسئلن جو حل پاڻ وٽ رکي ٿو، اهو قانون فطرت جي خلاف ۽ محض مستقل مفادن جي هٿن ۾ کيڏڻ برابر ٿيندو.

دنيا، هزارن ورهين جي تجربي ۽ قياس بعد، هر شيءِ ۽ مسئلي ۾ نئين معلومات حاصل ڪئي آهي. ليڪن ڪڏهن بہ ان کي مڪمل ۽ حرف آخر سمجهڻ قانون ارتقا جي خلاف آهي. روزمره جي ڪارگذاري، ماحول جي وسائل، قديم معلومات جي ذخيري جي فراهمي، نين ضرورتن جي تقاضائن، تقابلي قياس آرائين ۽ سائنسي تجربن ڪري ڏينهون ڏينهن نوان راز کلندا رهندا ۽ ماڻهو ترقي ڪندا ويندا. تنهنڪري مڪيہ مذهبن طرفان سندن علم جي مڪمل، صحيح ۽ آخري هجڻ جون دعوائون بنيادي طرح غلط ۽ خود فريبي ۽ مستقل مفاد جي قائم رکڻ لاءِ استعمال غرضيءَ (Expolitation) جو هٿيار ٿي چڪي سگهجن ٿيون.

دنيا ۾ نظرين جي اختلافن، مذهبن جي هزارها فرقن، ۽ هر علمي ۽ سائنسي کوجنا بعد حاصل ٿيل نت نئينءَ معلومات جي باوجود،

اهل نظر انهن جي پويان بنيادي وحدت پرکي سگهن ٿا.

ڪنهن علم يا نظريي جو ڪمال ان ۾ آهي ته ان کي محدود ۽ مڪمل ڪيو وڃي، پر آهو، وهندڙ پاڻيءَ وانگر، پاڻ وٽ هر روز نون نياپن ۽ رازن جي معلوم ٿيڻ جو دروازو کليل رهڻ ڏئي، اهوئي ان جو ڪمال آهي.

ڪنهن به ماڻهوءَ، قوم ۽ مذهب کي حق نه آهي ته علم، عقل ۽ صحيح هدايت جي هڪ ـ هٽيءَ جي دعويٰ ڪري. ذات حق ۽ ان جو علم هڪ بحر بي پايان آهي، تنهن مان ماسو مال به پر ڪري سگهي ٿو. پر اهو ڪنهن جي، بنا شموليت ٻئي جي، ورثي ٿيڻ کان مٿي آهي.

البت اسان صحيح ۽ غلط علم لاءِ ڪي نشان معلوم ڪري، انهن سان اڳتي وڌي سگهون ٿا. منهنجي ناقص عقل موجب هيٺيون ڳالهيون صحيح علم طرف رهبري ڪري سگهن ٿيون:

(۱) اتحاد انسانيءَ لاءِ ڪوشش.

(۲) امن عالم لاءِ جدوجهد.

(۳) انسانذات جي ذهني، نفسياتي ۽ جسماني ترقيءَ ۽ بهبوديءَ جو مطمح نگاه.

انهن سيني ڳالهين جي حصول لاءِ صحيح علم اهو آهي ته سواءِ عشق ۽ محبت جي ڪابه ڳالهه اوڏانهين رهبري ڪري نه سگهندي. محبت اتحاد آڻي ٿي. اتحاد مان امن پيدا ٿئي ٿو ـ ۽ امن انساني ترقيءَ ۽ عافيت لاءِ ضمانت آهي.

تنهنڪري، هر اها ڳالهه، جا انسانذات جي وچ ۾ نفاق ۽ نفرت پيدا ڪرڻ جو ڪارڻ بنجي،

هر اها ڳالهه، جا امن لاءِ فتني ۽ فساد جو باعث بنجي،

هرا ها ڳالهہ، جا مجموعي خوشيءَ، فلاح ۽ بهبوديءَ
۾ رڪاوٽ وجهي، ۽

هرا ها ڳالهہ، جا شخصي ۽ عارضي نفعي کي مجموعي
۽ دائمي مفاد تي ترجيح ڏئي،—

سا غلط آهي: پوءِ ان کي مذهب، فلسفي، سائنس، خدا ۽ پيغمبرن جي نالي ۾ ڀلي ڇو نہ پيش ڪيو وڃي.

[٣] مذهبي رسومات، ڪرياڪرم ۽ عبادت جو صيغو

ٿيون مذهبن جو صيغو عبادتن، پوڄا يا پريئر (Prayers) جو آهي. ان ۾ ڪيئي قسم جدا جدا مذهبن طرفان ايجاد ڪيا ويا آهن. مذهبن جي تاريخ ۾ پڌائي آيو آهيان تہ ان جو رواج ماڻهن جي وحشيانہ زندگيءَ کان پيل آهي. ابتدا ۾ ان جو مقصد ظالم غيبي طاقتن کي رضامند يا تسخير ڪرڻ جو هو، پوءِ آهستي آهستي تي جڏهين ماڻهن جي ذهني ترقيءَ ۾ واڌارو ٿيو، تہ ان جا آخري مقصد وڃي هيٺيان بيٺا:

(١) خدا جو رضامندو،
(٢) تزڪيہ نفس،
(٣) سڪون قلب،
(٤) آخرت جو فائدو، ۽
(٥) گناهن کان ڇوٽڪارو.

عبادات، رسومات، ۽ ڪرياڪرمن جي مسئلي تي مفصل بحث چوٿين فصل ۾ ايندو. هتي هي چوڻ ڪافي ٿيندو تہ عقل جي ڪسوٽيءَ تي پرکجڻ بعد، جديد دور جي انسان لاءِ انهن ڳالهين جي اهميت گهٽجي ويئي آهي. خدا جي راضپي ۽ ناراضپي جو تصور ئي اهل نظر وٽ غلط آهي. خدا سائين انهن انساني صفتن کان مٿي ۽ ۽ پاڪ آهي.

تزڪيہ نفس تي متي بحث ڪري آيو آهيان. ان مان پڙهندڙ فيصلو ڪري سگهندا تہ اهو طريقو ڪيتري قدر ڪارائتو ٿيو آهي.
تزڪيہ نفس جي واسطي عبادت ڪرڻ جو هڪ فائدو اهو بہ بيان ڪيو ويو آهي تہ ان مان اندر آجري پوي ٿو، ۽ ماڻهو خدا، ۽ رسول، ۽ پيغمبرن، ولين، رشين جو ديدار ڪري سگهندو، ان مان، ٿوري غور ڪرڻ بعد، انهيءَ نقطہ نظر جي غلطي معلوم ٿي سگهي ٿي. خدا جو ديدار ٿيڻ ناممڪن آهي. هو وهم، گمان، قياس، ۽ نظر ۾ اچڻ کان برتر ۽ بالا آهي. خواجہ حافظ شيرازي فرمايو آهي —

عنقا شڪار ڪس نشود دام باز چين،
ڪہ اين جا هميشه باد بدست دام را.

رسول صلعم جي ديدار جو سوال بہ ڪونہ ٿو اٿي سگهي. هاڻي تہ ماڻهو کين خواب ۾ ڏسندو. پر ابوجهل کين روبرو ڏسي بہ راهہ هدايت حاصل نہ ڪئي. رسول کي بہ هڪ عام شخص سمجهي، سندن ڏسڻ مان سرور حاصل ڪرڻ مان ڪو خاص فائدو حاصل نٿو ٿئي. اهل تصوف جي نظر ۾ رسول مقبول هڪ حقيقت آهي، جنهن کي رحمة اللعالمين سڏيو اٿن، جا حقيقت صرف امن عالم لاءِ ڪوشش ۽ جدوجهد ڪرڻ ذريعي حاصل ٿي سگهي ٿي.

عبادت وغيره جو ٽيون مقصد سڪون قلب چيو ويو آهي. اها حقيقت آهي تہ هن وقت بہ دنيا ۾ ڪروڙين انسان آهن، جي مالي تڪليفن، بيمارين ۽ ٻين طرح طرح جي مصيبتن ۾ مبتلا آهن، جن لاءِ عبادت نفسياتي طور گهڻي قدر تسڪين دل جو ڪارڻ بنجي ٿي. سائنسدان، فيلسوف ۽ دهريا کٽي ان کي آفيم جو نشو سڏين، پر اها حقيقت آهي تہ ماڻهن جو ڪثير تعداد، ڪهڙن بہ سببن ڪري، اجا تائين ان جي افاديت ۾ اعتقاد رکي ٿو.

آخرت جي فائدي جي نقطہ نگاه کان عبادت ڪرڻ اهل نظر وٽ صحيح نہ آهي. ازانسواءِ جنهن موهوم آخرت جو تصور ملا، پنڊت ۽ پادريءَ کي آهي، ان ۾ صوفيءَ جو اعتقاد ئي نہ آهي.

مجهکو معلوم هے جنت کي حقيقت ليکن،
دل کے بہلانے کو "غالب" يه خيال اچھا ہے۔

عبادت گناهن کان ڇوٽڪارو وٺي ڏيندي، اهو هڪ نهايت نقصانڪار تصور آهي. انهيءَ تخيل ئي مذهب کي چور مارڪيٽن، سمگلرن، زانين، راشين، غاصبن وغيره جي جاءِ پناهه بنائي رکيو آهي. اهو خيال ته کهڙا به گناهه ڪري، خدا جي عبادت ڪرڻ سان، انهن جي سزا کان معافي حاصل ڪري سگهبي، نهايت خطرناڪ خيال آهي.

پيا طريقا عبادت جا ذڪر، راڳ ۽ فڪر ڏسيا ويا آهن. ان لاءِ پهريون سوال اهو اٿندو ته اهي سڀ ڇا لاءِ آهن؟ جي عارضي سڪون قلب حاصل ڪرڻ لاءِ آهن، ته ٺيڪ آهي. پر ڪنهن وڏي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ته مٿي ذڪر ڪيل وحدت خيال ۽ عمل انساني جا ئي اصول مقرر ڪري، ان لاءِ انهن کي ذريعي طور ڪتب آڻو آهي. شيخ سعدي عليه الرحمة فرمايو آهي ته

دل بدست آور کہ حج اکبر است،
از هزار ڪعبه يک دل بهتر است.

[معنيٰ - دلين کي رضامند ڪر، جو اهو ڪم حج اڪبر برابر آهي؛ هزارن حجن کان هڪ دل راضي ڪرڻ وڌيڪ آهي.]
درويشن وٽ سچي عبادت محبت انساني آهي، جا عملي صورت ۾ خدمت خلق جي ذريعي مڪمل ٿي سگهي ٿي.

هاڻ سوال اٿندو ته محبت ۽ عشق ڇا آهي؟ هيٺ ان بابت پنهنجي راءِ پيش ڪريان ٿو.

محبت ۽ عشق جو رستو

جملي درويشن، صوفين، سنتن، يوگين وغيره ان کي خاص اهميت ڏني آهي. ليڪن ڪيترا ماڻهو آهن، جن ان جي صحيح معنيٰ ۽ مطلب سمجهڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي. هڪڙن فلسفي (عقل)

ڪي مذهب جو روح سڏيو آهي، ته ٻين عشل ڪي. اسان جو سنڌي درويش فرمائي ٿو-

عشق سارو اسلام، مذهب محبت عين مبارڪ.

(مصري شاهه)

ٻئي هنڌ شاهه باهو عليه الرحمة فرمائي ٿو-

ايمان سلامت هرڪو ئي منگي عشق سلامت ڪوئي، هو-
منگن ايمان، شرماون عشقون، دل نون غيرت هوئي، هو-
جس منزل نون عشق پهچائي ايمان خبر نه ڪوئي، هو-
ميرا عشق سلامت رکين "باهو" ايمانون ديان ڌوئي، هو-

عشق ڪي درويشن ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي، ان جو ذڪر ڪيو آهي: (١) عشق مجازي، ۽
(٢) عشق حقيقي—

جيتوڻيڪ آخري طور ٻنهي ڪي هڪ وڻ جي ٽاري، يا ڀهرئين ڪي پوئين ۽ منزل تي پهچڻ جي پل، چيو اٿن، جنهنڪري مولانا جاميءَ فرمايو آهي ته

متاب از عشق رو گرچه مجازي است،
ڪه آن بهر حقيقت ڪارسازي است.

[يعني- عشق کان منهن نه موڙ، جيتوڻيڪ مجازي هجي، چاڪاڻ ته ان مان حقيقت جو پتو پوي ٿو.]

(١) عشق مجازي:

عشق مجازيءَ جي سمجهڻ ۾ اڪثر غلطي ڪئي ويئي آهي. رواجي طرح ان ڪي نفساني خواهش جي پوري ڪرڻ جي ڪشش يا ڪنهن واحد شخص جي محبت سان منسوب ڪيو ويو آهي. پر انهيءَ مسئلي ۾ اونهي نظر ڪرڻ بعد، پتو پوندو ته خود عشق مجازي، جو جسماني ۽ دنياوي ڳالهين سان واسطو رکي ٿو، ان جا ٽي درجا مقرر ڪيا ويا آهن — جهڙوڪ: (١) فرد واحد جو عشق، (٢) قوم ۽ ملڪ

جو عشق، ۽ (٣) انسانذات جي محبت.

انهيءَ مسئلي کي پوريءَ طرح سمجهائڻ لاءِ عشق جي انهن ٽنهي درجن تي مختصر روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس.

فرد واحد جي عشق جي پيدا ٿين جا ڪارڻ ٽي ٿين ٿا: جنسي نفسياتي خواهش، ۽ طبيعتن جي هڪجهڙي هئڻ ڪري، رفيقِ حيات يا مونس جان جي خواهش، ۽ همخياليءَ جو جذبو ۽ احساس.

جنسي خواهش: ماڻهو ساهہ وارو جانور آهي، ۽ هر جاندار شيءِ کي پنهنجن بچاءَ ۽ نسل جي قائم رکڻ جي خواهش قدرت طرفان وديعت ڪيل آهي. تنهنڪري مرد کي عورت ۽ عورت کي مرد لاءِ ڪشش ٿئي، تہ اها فطري خواهش آهي. ان ۾ نہ گناهہ آهي نہ عيب. گناهہ ۽ عيب ان حالت ۾ پيدا ٿئي ٿو، جڏهن ان فطري خواهش جي پوري ڪرڻ لاءِ ڪو فرد قبيلي، جماعت يا معاشري جا تسليم ڪيل دستورالعمل اورانگهي، ان کي اصلي مقصد، يعني مونس حيات ۽ نسل جي بقا جي ذريعي کان هٽائي، جانورن وانگر صرف نفساني سڌ پوري ڪرڻ لاءِ چڙواڳ هلائي، ۽ قبيلي، جماعت ۽ معاشري ۾ رخني پيدا ڪرڻ جو ڪارڻ بنجي ٿو. حقيقي طرح، ڪنهن همخيال، همنفس ۽ وفادار رفيق حيات ڳولڻ ۽ لهڻ جي تانگهہ، کي ئي صحيح شخصي عشق ڪوٺي سگهجي ٿو. ان ڪري ڪثرت کان نڪري وحدت طرف وڃڻ سان، آن کي اطمينان قلب جي سبب ۽ جماعتي زندگيءَ ۾ ڪارآمد بنجڻ جو موقعو ملي ٿو.

ساٿي يا همنفس دوست: ماڻهو ولر يا سنگت ۾ رهڻ وارو جانور آهي. تنهائي هن لاءِ وڏو عذاب آهي. ان ڪري اڄڪلهہ قيد تنهائيءَ کي سخت سزا سمجهيو وڃي ٿو. ليڪن هن وسيع عالم ۾، باوجود جماعت ۾ رهڻ جي بہ، ڪيترين ڳالهين ڪري ماڻهو پاڻ کي اڪيلو محسوس ڪري ٿو. تنهنڪري سچي دوست ۽ همنفس سنگتيءَ جي ملڻ کي عالمن ۽ اهل دل شخصن وڏي وٿ ڪري سمجهيو آهي. زندگيءَ ۾ ماڻهوءَ کي گهڻن ماڻهن سان واسطو پوي

ٿو، جن ۾ شڪل شباهت جي خوبيءَ ۽ ظاهري ڏيکاءَ جي باوجود، ڪيترا اهڙا آهن، جن لاءِ شاه صاحب فرمايو آهي ــــ

صورت گهڻو سهڻا، ٿاڻا سندن ٿوهہ،
جهہ ريلو ڏئي روح، جو ڪائي سو ڪامي مري.

سڀڪا چلڪندڙ شيءِ سون ڪانہ هوندي آهي. ڪيترا ماڻهو سنهن ۾ موسيٰ جهڙا، پر اندر ۾ ابليس هوندا آهن. تنهنڪري ماڻهن جي سنگ ۾ اڪثر ڌوکي جو امڪان رهي ٿو. صحيح قسم جي دوستيءَ ۾ جنسي ڪشش گهٽ، هم نفس دوستيءَ جو اثر گهڻو رهي ٿو. جنهنڪري ان ۾ زال ۽ مرد جو سوال نٿو رهي. زالون بہ هڪٻين جون دوست ٿي سگهن ٿيون، ۽ مرد بہ هڪٻين جا دوست ٿي سگهن ٿا. اهڙي دلي دوست جو ملڻ نعمت عظميٰ ڪري سمجهيو وڃي ٿو. زندگي ان ڪري سجائي، پر لطف ۽ پرمعنيٰ ٿيو پوي.

همخيال ۽ همطبع: اها اهڙي قسم جي دوستي آهي، جنهن اندر دوست ساں خيالن ۾ يڪجهتي ۽ طبيعتن ۾ هڪجهڙائي ٿيندي آهي. اهڙو ماڻهو هزارن ۾ ڪو هڪ مس ٿئي ٿو. ان جي ڳولا ۾ ورهين جا ورهيہ جفاڪشي ڪرڻي پوي ٿي. يا قدرت طرفان مهرباني ٿيڻ ڪري ڪڏهن اوچتو مليو وڃي. اهڙي دوست لاءِ، هندن جي نقط نگاه موجب، اڳئين جنم جي ساٿ يا صوفين جي نقط نگاه ڪان، روز ميثاق يا الست جي ڳانڍاپي جو حوالو ڏنو وڃي ٿو. شاه صاحب ان کي هن طرح تشبيه ڏئي ٿو:

الست ارواحن کي، جڏهين چيائون،
ميثاقان ميهار سان، لڌيون سون لائون،
سو موٽي ڪيئن پاهون، جو محفوظان معاف ٿيو.

مجاز جو ٻيو ترقي يافتہ درجو قوم ۽ ملڪ جي محبت آهي، جنهن ۾ اها محبت فرد ڪان ۽ ذات ڪان مٿي چڙهي، مجموعي ۽ معنوي ٿيو پوي. پهرينءَ جو مثال مومل جو راڻي لاءِ روئڻ ۽ سارڻ آهي، تہ ٻيءَ ۾ مارئيءَ کي مارن جي سڪ سنجهائي نير وهارائي ٿي.

ٻيءَ جو درجو پھرينءَ کان سوين ڀيرا مٿي آھي. پيغمبر خدا حضرت محمد صلعم ان کي "حب الوطن من الايمان" چئي، ايمان جو جزو قرار ڏنو آھي. شاھ لطيف عليه الرحمت پھرئين درجي جي مجاز جي بہ تعريف ڪري ٿو، پر جڏھن ھو ٻئي درجي جي محبت جو ذڪر ڪري ٿو، تہ نھايت نازڪ ۽ لطيف جذبن جو اظھار ڪري ٿو. وطن جي محبت جو ذڪر ڪندي، پاڻ فرمائي ٿو:

واجھائي وطن کي، جي آءٌ ھت مياس،
تہ گور منھنجي سومرا، ڪج پنوھارن پاس،
ڏج ڏاڏاڻي ڏيھہ جي، منجھان ولڙين واس،
ميائي جياس، جي وڃي مڙھہ ملير ڏي!

پنھنجي قوم جي محبت جو ذڪر مارئي جي واتان، ور ور ڏيئي، ھيئن ڪرائي ٿو:

جيھا جي تيھا، مون مارو مڃيا!
......
ٿر ٿر اندر ٿاڪ، عمر ماروئڙن جا!
......
ايءَ نہ مارن ريت، جو سيڻ مٽائن سون تي!

ان محبت جي درجي کي درويشن "فنا في الشيخ" سان مشابھت ڏني آھي. ان مان ماڻھن کي قومي مفاد لاءِ شخصي مفاد کي ايثار ڪرڻ جو سبق ملي ٿو.

مجاز جو ٽيون ۽ سڀ کان مٿاھون درجو انسان ذات جي محبت ۽ عشق آھي. ھن ۾ قطرو پاڻ کي قوزي ۾ سمائڻ جي خواھش رکي ٿو. ان کان پوءِ عشق حقيقيءَ ڏي وڃي سگھبو. جيڪو ان درجي کي نہ پھتو آھي، سو ڪٿي بحر و بر جو زاھد ھجي، پر حقيقت کان واقف ٿي نہ سگھندو. ڀلا ڪھڙيءَ طرح ڪو ماڻھو صرف ورد وظائف،

ذڪر فڪر ڪري، ان ذات حقيقيءَ جي محبت جي دعويٰ ڪري سگهندو، جنهن جي دل مذهبي ڪٽرپڻي، قومي اختلافن، رنگ ۽ نسل جي تفاوتن، اوچ ۽ نيچ، پاڪ ۽ پليت، ڪافر ۽ مسلم جي پيدا سان پري پيئي هوندي. مسلم اهل تصوف ان کي "فنافي الرسول" جو درجو ڏنو آهي، ڇاڪاڻ تہ هنن رسول مقبول کي رحمت العالمين ڪري ڄاتو آهي. ان عالمن جي رحمت تائين پهچڻ لاءِ ماڻهوءَ کي مذهب، قوم، رنگ ۽ نسل جا تفاوت مٽائڻ لازمي آهن. انسانذات جي محبت کان سواءِ رسول جي محبت جي دعويٰ ڪرڻ بيڪار ۽ بي معنيٰ آهي، — هي آهي ماڻهو آهن، جن لاءِ روحل فقير فرمايو آهي:

ڪفر ۽ اسلام ۾، تا پرن ابتا پير،
هڪ هندو بيا مسلمان، تيون وچ وڌائون وير،
انڌن اوندهہ نہ لهي تن کي سچ چوندو ڪير،
"روحل" راهہ پرين جي گهمين ڏنوسون گهير،
تہ رب مڙني ۾ هيڪڙو، تنهن ۾ ڦند نہ آهي ڦير.

(٢) عشق حقيقي:

حقيقت جو نالو تہ هرڪوئي وٺي ٿو، پر اها حقيقت ڇا آهي، تنهن طرف توجهہ ڪنهن ڇٽو ڏنو آهي. ورد وظيفا پڙهندڙ ملا، ذڪر فڪر ۾ مشغول پير طريقت ڇيريون پائي آنالحق اچاريندڙ صوفي، لنگ ڪڍي ننانگا ٽيل يوگي، سمرتيون سوريندڙ ساڌو، ويدن تي وعظ ڪندڙ پنڊت ۽ موناٽرين ۾ تارڪ الدنيا ٿي ويٺل راهب سڀ عشق حقيقيءَ جي دعويٰ ڪن ٿا يا ڪم از ڪم ان پنڌ جا پانڌيڙا سڏائين ٿا. هنن جي ڳالهين کي ٻڌي، ڪبير پڪٽ چئي ڏنو تہ:

حد حد چليا هر ڪوءِ، بيحد چليا نہ ڪوءِ،
بيحد ڪي ميدان ۾، ڪرڙا ڪبيرا روءِ!

آن لاحد جي ڳولا بعد جڏهن ڪي درويش پنهنجي بي بسي ڏسن ٿا، ته چيو ويهن —

در هر طرف ڪه رفتم جز حيرتم نيفزود،
فرياد زين بيابان و زراه بي نهايت. (حافظ)

[منعيٰ - جيڏانهن به ويس ته حيرت وڌيم، جو اڻ ڪٽ صحرا جو سفر دانهن ڪيايو چڙي.]

باوجود انهيءَ جي، هن راهه جي ڳولائن طرفان ڪي ڏگ ڏسيل آهن: هڪ آهي پاڻ وڃائڻ جو، ٻيو آهي پاڻ سڃاڻڻ جو، جن کي صوفيانه زبان ۾ نفي ۽ اثبات به سڏيو اٿن. ان تي مختصر روشني وجهڻ ضروري ٿو سمجهان.

پاڻ وڃائڻ: هن ڪيفيت کي اڪثر غلط معنيٰ ۾ ورتو ويو آهي ٿو. بعضي تارڪ الدنيا ٿيڻ، بعضي نفعي جو ذڪر پڄائڻ، بعضي ڪنهن نه ڪنهن نفسي خرابيءَ کان دور ڪرڻ ان لاءِ ضروري ٿا سمجهن. شاهه صاحب فرمايو آهي:

جي پانئين جوڳي ٿيان، ته ترڪ طمع کي ڪر،
وڃي وهم وجود جا، خاصي ڏيان ڏر،
تہ ڪنهن پهچين پر، لڪجئين لاهوت ۾.

هاڻي سوال اٿندو تہ "طمع جي ترڪ ڪرڻ" جو مطلب ڇا آهي. انسان ۾ خوديءَ ڪري خودمطلبي پيدا ٿئي ٿي، جنهنڪري هو، خودفريبيءَ جي عالم ۾ اچي، هرڪا شيءِ پاڻ لاءِ سمجهڻ لڳي ٿو. ان جي ختم ڪرڻ لاءِ مجاز جي پهرئين درجي ۾ پاڻ محبوب کي هٿ ڪرڻ سگهي ٿو. مجاز جي ٽئين درجي ۾ قومي نفعا انسانذات جي مفاد لاءِ ايثار ڪرڻ سگهي ٿو. هي درجو اهو آهي، جنهن ۾ نه صرف دنياوي نفعي کي ترڪ ڪرڻو اٿس، پر اعتقادي، مذهبي ۽ نظرياتي لاڳاپا به ختم ڪري، هر ڳالهه تي نئين سر غور ڪرڻ جو مادو پيدا

ڪرڻو اٿس. بيدل فقير ان لاءِ چوي ٿو:

سک رمــــز وجود وڃاوڻ دي،
نهين حاجت پڙهڻ پڙهاوڻ دي.
......

اڪـران دي وچ جوئي اڙيــــا،
عشق دي چاڙهي سول نہ چڙهيا. (بيدل)

آن رستي تي، بقول سچل سرمست:

اول پيري پيچ، جي بند خيالات جا،
تنهن پڇاڻـان وچ، حلاجي حيرت ۾.

ان حالت کي ٻڌ ڌرم وارن "نروان پد" شمار ڪيو آهي، رندن "نجات" ڪوٺيو آهي، راهبن سالويشن (Solvation) سڏيو آهي، سنياسن "تياڳ" جي نالي ظاهر ڪيو آهي. انجي در تي پهچڻ، طالب سڀني مذهبن جي بندشن کان آزاد ٿيو وڃي:

ڏسو عشق جا انصاف، سڀئي مذهب ڪيائين معاف!

ٻارڻ سڄاڻڻ: ان کي صوفين "اثبات" جي نالي سان سڏيو آهي. اِهو آهو عشق جو درجو آهي، جنهن ۾ هر ڪا ڳالهہ نئين صورت ۾ ڏسڻ ۾ اچيس ٿي. سچل سرمست ان حالت لاءِ فرمائي ٿو:

بيرنگيءَ سون رنگ، پسو جو پيدا ٿيو،
ظاهر ۾ پيو رنگ، موسيٰ ۾ فرعون جو.

شاهہ سائين ان بابت فرمائي ٿو تہ:

پيهي جان پاڻ ۾، ڪيم روح رهاڻ،
تہ نڪو ڏونگر ڏيهہ ۾، نڪا ڪيچين ڪاڻ،
پنهون ٿيس پاڻ، سسئي تان سور هئا.

ان عشق جي درجي کي "حال" ۽ سڏيو اٿن، جنھن ۾ نه صرف وحدت جو علم ماڻھوءَ کي حاصل ٿئي ٿو، بلڪ ان ۾ ھو پاڻ کي سمايل ڏسي ٿو. ان کي "منصوري مقام" ۽ سڏين ٿا. سائينءَ ان درجي جو ذڪر ھنن لفظن ۾ فرمايو آھي:

سو ھي، سو ھو، سو اجل، سو الله،
سو پرين، سو پساھ، سو ويري، سو واھرو!

ان کي ڪن "بقا باالله" سڏيو آھي، ڪن "اوھم"، ۽ ڪن "اناالحق" جي آواز سان ظاھر ڪيو آھي.

عمل جي زندگي:

ھيءَ ڳالھ ۽ دلچسپيءَ کان خالي نہ ٿيندي، جي ظاھر ڪجي تہ عبادت ۾ خدمت خلق جي عملي زندگيءَ کي ۽ وڏو درجو ڏنو ويو آھي. ان لاءِ جملي مذھبن زور ڏنو آھي. قرآن ۾ آھي "لم تقولون ما لا تفعلون"، معنيٰ 'جيڪي ڪري نہ سگھيو، ان جي گفتگو ڪرڻ مان ڪو فائدو نہ آھي.' ڪرشن مھاراج گيتا ۾ سارو زور ڪرم تي ڏنو آھي — چي، صحيح ڪرم ۾ ئي انساني نجات جو راز لڪل آھي. ھڪ شاعر ان تي چيو آھي:

موجيم ڪہ آسودگيءَ ما عدم ماست
ما زنده بہ آنيم ڪہ آرام نہ نگيريم.

[معنيٰ — اسين ان لھر برابر آھيان، جنھن تي منھنجو بقا رھي ٿو: جي اھا بند ٿي وڃي تہ منھنجو وجود ئي ختم ٿي ويندو.]
علامہ اقبال ان کان متاثر ٿي، فرمائي ٿو:

عمل سے زندگی بنتی ہے جنت بھی جہنم بھی...

مشرقي مذھبن جي ساريءَ تعليم جو مدار ڪرمن جي قل تي رکيل آھي. مھاتما ٻڌ ان ۾ صرف ھي اضافو ڪيو آھي تہ صحيح علم کان

سواءِ ڪرم اجايو آهي.

آخر ۾ لب لباب ان ساريءَ تعليم جو اهو وڃي بيهندو ته (۱) گيان يا صحيح علم، (۲) عشق يا پريم، ۽ (۳) عمل يا ڪرم — ٽيئي رستا آهن، جن تان طالب هلي سگهي ٿو، ۽ آخر ۾ اهي سڀ وڃي ملن ٿا، ۽ انهن جي ميلاپ بعد ئي حقيقت جو پتو پئجي سگهندو.

۴- مذهب جي شريعت يا فقهه وارو صيغو:

هن صيغي ۾ جماعت زندگيءَ جي نظام ۽ امن لاءِ ڪن قانونن جي پوئلڳي ڪرڻ ضروري آهي. اهي قانون ٻن طرحن جا مروج رهيا آهن — (۱) مذهبي قانون، ۽ (۲) قومي قانون.

جيئن ته جماعتي زندگيءَ جا قانون هميشه معاشري جي تبديليءَ سان تبديل ٿين ٿا، تنهنڪري هن وقت ان درجي تي پهتي آهي ته هزارين ورهيه اڳي جا مذهبن طرفان مقرر ڪيل گهڻا قانون فرسوده ٿي ويا آهن. هاڻ هر هڪ قوم ڪي سندن ملڪي ضرورتن، وقتي تقاضائن موجب انهن جا نوان قانون ٺاهيا آهن. جملي مذهبي قانون جديد دور ۾ عملاً منسوخ ٿي چڪا آهن. هن وقت جيڪي پادري ڪرستاني قانون، هندو منوسمرتي قانون، ۽ مسلمان شريعتي قانون رائج ڪرڻ گهرن ٿا، سي يا احمق آهن، جو زماني جي ديوار تي جيڪي لکيل آهي سو پڙهي نٿا سگهن، يا پنهنجي پنهنجي مستقل مفاد قائم رکڻ لاءِ، پنهنجن پوئلڳن کي ڌوڪو ڏين ٿا.

فصل ٽيون

مذهب هڪ آهي يا گهڻا آهن

هن مسئلي تي مذهبي علم جا ماهر ٻن راين ۾ ورهايل آهن: هڪڙا مذهبن جي ڪثرت ۽ باهمي اختلاف جا قائل آهن، ۽ ٻيا ڪثرت پويان بنيادي وحدت ۾ اعتبار رکن ٿا. اِنهن ٻنهي راين جي نقطہ نگاهن کي ذرا تفصيل سان بيان ڪرڻ ضروري آهي.

١- مذهبن جي ڪثرت ۽ باهمي اختلاف جو نظريو.

مذهبن جي تاريخ جي ذڪر ۾ جاڻائي آيو آهيان ته قديم زماني کان هر ملڪ ۾ ماڻهن جي مختلف قبيلن ۾ جدا جدا عقيدا، رسمون ۽ رواج، سماجي دستورالعمل، عبادتن يا ڪرياڪرمن جا طريقا پئي رهيا آهن، جن جي آڌار تي مذهبن جي تعمير ٿي آهي.

قديم وحشياڻي ۽ اوائلي دور کي ڇڏي، موجوده عالمگير ۽ ثانوي مذهبن کي ٿو ڏسجي، ته آهي به ڪيترائي آهن. جيڪڏهن انهن جا فرقا شمار ڪبا، ته هزارن جي تعداد ۾ وڃي بيهندا. اِنهن حقيقتن جي موجود هوندي، ڪثرت مذاهب ۽ عقيدن کان انڪار ڪري نہ سگهبو. مذهبن ۽ عقيدن جي ڪثرت جي هن صورتحال کي غور سان ڏسبو ته ان ۾ ٻہ رجحان نمايان نظر ايندا: هڪ، مرڪزيت يا وحدانيت طرف ڇڪيندڙ آهي؛ ٻيو، لامرڪزيت يا انفراديت ڏي گهليندڙ آهي. انهن کي انگريزيءَ ۾ (Integration) يا (Centralization) ۽ (Disintegration) يا (Decentralization) ڪوٺي سگهبو. ٻين لفظن ۾ آنهن کي ڪليت يا تڪميل ۽ جزيت يا ورهاست بہ سڏي سگهجي ٿو.

جيئن سياسي عالم ۾ ڪي ماڻهو سياست عمل جا پوئلڳ تي، موجوده حقيقتن ڪي مدنظر رکي، جماعتي نظام ۽ ملڪي انتظام لاءِ حاضر حالتن مطابق قدم کڻندا آهن، ته ڪي وري مستقبل ڪي حال تي ترجيح ڏيئي، دائمي ۽ مجموعي مفاد لاءِ ڪم ڪندا آهن، تنهن وانگر مذهبن ۾ ڪي بزرگ ماڻهن ڪي چند عقيدن، رسم و رواج ۽ دستورالعمل جي بنياد تي، مذهبي جماعتن، فرقن ۽ گروهن وسيلي ڪٺو ڪري، سندن سماجي ۽ اخلاقي تنظيم ڪرڻ گهرن ٿا — جنهن جي ڪري اڄ دنيا ۾ مذهبن ۽ فرقن جي ڪثرت ڏسڻ ۾ اچي ٿي — ۽ ٻيا وري اهي ماڻهو آهن، جي انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ ڪي مدنظر رکي، مرڪزيت ۽ تڪميل انسانيت لاءِ ڪم ڪرڻ گهرن ٿا. پهريون گروه لامرڪزيت ڏي چڪي ٿو. ٻيو مرڪزيت ڏي. ٻئي جو ذڪر جدا ڪيو ويندو. هتي ڪثرت مذاهب جي ڪارڻ ۽ ان جي نتيجن جو ذڪر ڪندس.

جيئن ته مذهبي جماعتون، رضاڪارانه بنيادن تي، ڪن عقيدن رسمن ۽ رواجن ۽ سماجي دستورالعملن تي بڻايا ڪيون وڃن ٿيون، تنهنڪري هرهڪ مذهبي جماعت جي تنظيم، ترقي ۽ مضبوطيءَ لاءِ هيٺين ڳالهين جو اهتمام ڪيو وڃي ٿو:

(١) مذهبن جي بانين ڪي معصوم ۽ مڪمل قرار ڏيئي، انهن جي قول ۽ فعل جي پوئلڳي ڪرڻ ضروري ڄاتي وڃي ٿي.

(٢) انهن جي ڏنل تعليم ڪي فوق العقل ۽ الهامي ڄاڻي، ان جي صداقت ۾ ايمان رکڻ ضروري سمجهيو وڃي ٿو.

(٣) انهن جي برپا ڪيل مذهبن جا سماجي ۽ شريعتي قانون بهترين ڄاڻي، انهن ذريعي ئي راهه نجات حاصل ڪرڻ جو عقيدو رکيو وڃي ٿو.

(٤) انهن مذهبن ڪي بهترين لائح حيات ڄاڻي، انهن کان ٻاهر ٻين جملي مذهبن ۽ عقيدن ڪي غلط ڄاڻجي ٿو.

انهن ڳالهين جي ايتري اهتمام ڪري، هرهڪ مذهبي جماعت ڪي

سندن مذهبي عقيدن ۽ دستورالعمل جي صداقت ۾ ويساهہ ويھي ويو آهي. اهڙيءَ طرح سان آهي مستقل مفاد بنجي پيا آهن. ۽ انهيءَ صورتحال ۾ جدا جدا مذهبن جي جدا جدا فرقن جو پيدا ٿيڻ، ۽ موجود رهڻ فطري ڳالهہ ٿيو پوي. اَن حالت ۾ "ڪس نمي گويد کہ دوغ من ترش است"- (ڪو بہ نٿو چوي تہ منهنجو ڏؤنرو کٽو آهي.) وارو معاملو بنجيو پوي.

جهڙيءَ طرح دنيا جي مختلف ڪنڊن، ملڪن، صوبن، ضلعن ۽ تپن ۾ ورهاست، ماڻهن جي باهمي سهوليت ۽ شناخت لاءِ ضروري آهي، تهڙيءَ طرح انسانذات جي نظرياتي دنيا ۾ مذهبن ۽ فرقن جو وجود عملي ڪارڪردگيءَ لاءِ لازمي ۽ فطري آهي. تنهنڪري اهل تصوف ۽ راسخ العلم ماڻهن ڪڏهن بہ ڪنهن مذهب يا فرقي جي ضرورت ۽ افاديت کان انڪار نہ ڪيو آهي. جهڙيءَ طرح دنيا ۾ اڄڪلهہ هر قوم جي حق خودارادي جو حق بين الاقوامي طور قبول ڪيل آهي، اهڙيءَ طرح هر ماڻهو، فرقي ۽ مذهب جي راءِ يا راين جي آزادي ۽ مذهبي شريعتن، عقيدن يا عبادتن جي آزاديءَ کي بہ تقسيم ڪرڻو آهي. اڪثر اختلاف جو ڪارڻ مختلف عقيدا، مختلف عبادت جا طريقا، مختلف دستورالعمل نہ ٿا ٿين، ليڪن جڏهن ڪي مذهبي گروهہ حق جي هڪ- هٽي (Monopoly) پاڻ وٽ ڄاڻي، ٻين کي غلط ۽ ناحق تي سمجهي، زبردستيءَ سان ٻين کي همخيال يا هممذهب بنائڻ جي اصول ۾ اعتقاد رکن ٿا — جنهن کي مسلمانن جهاد جي نالي سان سڏيو آهي — تڏهن اختلاف پيدا ٿين ٿا، ۽ پوءِ هر مذهب ۽ هر فرقي طرفان، اُن مذهب ۽ اُن فرقي جي نالي ۾، عوام کي استعمال غرضيءَ (Exploitation) لاءِ ڪتب آڻڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي.

مذهب اسلام جي صحيح تشريح مطابق، "لا اڪراه في الدين" آهي، يعني- دين جي معاملن ۾ ڪا بہ زور زبردستي نہ هئڻ گهرجي. ٻئي هنڌ چيل آهي، "لڪم دينڪم ولي الدين" يعني- تنهنجو دين

تـولاءِ ۽ منهنجو دين مون لاءِ. هرھڪ کي سندس دين جي آزادي آهي. تئين هند پيغمبر صلعم چيو آهي ته "اختلاف امتي رحمة" يعني ـ آمت ۾ راءِ اختلاف رحمت آهي. قرآن ۾ چيل آهي، "لڪد قوم هاد" يعني ـ هرهڪ گروهه يا قوم لاءِ پنهنجي هدايت يا دستورالعمل آهي.

ڪثرت مذاهب باغ عالم کي رنگا رنگي گلن جو چمن بنائي، ان جي زيبائش ۾ واڌارو آئي ٿي.

اسلام جي صحيح تشريح ڄاڻڻ وارو مسلمان دنيا جي هر شيءِ ۽ نظريي کي بيڪار نه سمجهي، ان مان مفيد ۽ قابل قبول مواد حاصل ڪري ٿو. هن جي ذهن ۾ هي ڳالهيون صاف ويٺل رهن ٿيون ته

(۱) مذهب ماڻهن لاءِ پيدا ڪيل آهن ۽ نه ماڻهو مذهبن لاءِ.

(۲) دنيا جا سڀ مذهب، نظريا، فلسفا، سائنسون ۽ علم ماڻهن کي ڪتابن جي لئبرريءَ طور ڪتب آڻڻا آهن. انهن مان "خذ ما صفا دع ما ڪدر" جي سبق مطابق، چڱي ۽ مفيد ڳالهه وٺڻي آهي، ۽ غير مفيد کي ڇڏڻو ڪرڻو آهي.

(۳) دنيا ۾ ڪابه شيءِ، نظريو، فلسفو، مذهبي عقيدو وغيره آخري ۽ مڪمل ٿي نٿو سگهي. دين فطرت (قانون ارتقا يا ترقي پذير تبديل جي قانون) موجب، هر گهڙيءَ، هر زماني ۽ هر دور ۾ بحر فيض الاهيءَ مان نون نيا پن، معلومات، نظرين ۽ عقيدن ظاهر ٿيڻ جي اميد ۽ امڪان آهي. اهو سلسلو لامتناهي يعني اڻ ڪٽ رهندو.

جي قيام مڙن ته به ويجها پانڄ سپرين.

جڏهين به ۽ جتي به ڪي مذهب، نظريا، فلسفا ۽ عقيدا انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ ۾ رخنو وجهن ٿا، ته اهڙيءَ حالت ۾ آهي غير فطري بنجيو پون.

۲. ڪثرت مذاهب پويان بنيادي وحدت جو نظريو

مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان ته قديم وقت کان وٺي دنيا جي مختلف ملڪن، دورن ۽ قومن ۾ ڪي اهڙا ماڻهو به پيدا ٿيا آهن،

جن انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ پئي ڪوشش ڪئي آهي. هنن ڪي ڪثرت مذاهب، عقائد، دستورالعمل، نظرين وغيره جي پويان بنيادي وحدت ڏسڻ ۾ آئي آهي. آنهن بنا امتياز مذهب، نسل ۽ قوم جي، آن وحدت جي مقصد اعظم جي حصول لاءِ پئي ڪوشش ڪئي آهي. انهن معاشري جي ضرورتن، وقتي مصلحتن، قديم روايات، عوام جي تعصبن ، قديم عقيدن ۽ ماڻهن جي مڪاني ، نسلي ۽ ذهني ارتقا جي تقاضائن موجب ٿيل مختلف جماعتي دستورالعملن ۽ عبادتن جي طريقن ۽ تنظيمن جي ظاهري ڪثرت پويان بنيادي وحدت سمايل ڏٺي هئي.

اهڙي قسم جو فڪر هيٺ ذڪر ڪيل ٻن ذريعن وسيلي پئي ظاهر ٿيو آهي ۽ وڌيو ۽ پڪڙيو آهي:

(۱) مخفي ۽ سينہ بسينہ تعليم جي ذريعي ، ۽
(۲) قياسي ۽ سائنسي کوجنا جي ذريعي.

۱. مخفي ۽ سينہ بسينہ تعليم جو ذريعو:

اها تسليم شده حقيقت آهي تہ سيئي ماڻهو ذهني ارتقا ۾ هڪجهڙا نہ پئي رهيا آهن. هڪڙا مهذب، راسخ العلم ۽ صاحب دل آهن. ٻيا غير مهذب، جاهل ۽ متعصب آهن . ٻئي گروهہ جي هميشه ڪثرت رهي آهي. پهريون گروهہ آڱرين تي ڳڻڻ جيترو رهيو آهي. تنهنڪري قاعدا قانون، عقيدا، زندگيءَ جي عمل جو طريقو ۽ نقطہ نگاہ ٻنهي گروهن جو علحده پئي رهيو آهي. هڪڙن شخصي، فروعي ۽ عارضي نفعي کي ترجيح ڏني آهي. ٻين مجموعي، اصولي ۽ دائمي ڳالهين ڏي توجه پئي ڏنو آهي. هڪڙن جي سامهون حال هو ٻين جي اڳيان مستقبل (آخرت) هو.

پيغمبرن بہ هڪڙيون ڳالهيون عام لاءِ ڪيون آهن، ٻيون خاص لاءِ. خاص جون ڳالهيون عام جي سمجهہ کان مٿي آهن. ازانسواءِ عقيدن، راين ۽ زندگيءَ جي طريقي ۾ جا خاص ماڻهن کي آزادي يا

گنجائش سلٽي آهي، ان جا رواجي، غير ترقي يافته ۽ جاهل ماڻهو هر حالت ۾ ۽ هميشه مستحق نتا ٿي سگهن؛ ان ڪري عوام لاءِ جي مذهبي دستورالعمل، عقيدا ۽ سماجي قانون رٿيا وڃن ٿا، سي جدا قسم جا ٿين ٿا.

متي ذڪر ڪري آيو آهيان ته منظم مذهب ۽ ان جا فرقا ڪجهه وقت کان پوءِ مستقل مفاد بنجيو پون. تنهنڪري ان جي اڳواڻن جي مفاد وڌان اها ڳالهه ٿئي ٿي ته عوام سندن چنبي ۾ قاتل رهن. آهستي آهستي، انساني سماج ۾، حڪمران گروهه، مذهبي مهندار ۽ شاهوڪار طبقي جا مفاد هڪڙا ٿيو پون. تنهنڪري ڪابه ڳالهه، جا ماڻهن کي آزاد راءِ ۽ آزاد خياليءَ سان مانوس ڪندي هوندي، سا هو هيڪاري برداشت نه ٿا ڪن. ۽ عوام جي تعصبات ۽ قديم عقائد جي آڙ ۾، ڪابه اهڙي ڳالهه، جنهن ۾ سندن مفاد کي نقصان پهچڻ جو انديشو هوندو آهي، ان لاءِ عوام جا جذبات برانگيخته ڪري، آزاد خيال ماڻهن کي سزائون ڏيندا آهن. تنهنڪري درويشن اڪثري اهڙين ڳالهين کي مخفي طور ظاهر ڪيو آهي.

درويشن ۾ ٻه گروهه رهيا آهن: هڪ سالڪ، ۽ ٻيا مجذوب.

سالڪ:

سالڪن حق جو آواز اهڙي نموني اشارتاً ۽ ڪنايتاً ظاهر ڪيو، جو عوام جي تعصبات کي به مجروح نه ڪيائون ۽ مستقل مفاد جي زد کان به بچي ويا: جنهن لاءِ مولانا روم عليه الرحمة فرمايو آهي ــــ

خوشتران باشد ڪه سر دلبران، گفته آيد در حديث ديگران.

آنهيءَ مان سندن مراد هيءَ هئي ته سمجهڻ وارا ڳالهه سمجهي ويندا، باقي عام ماڻهو ان کي نه سمجهي سگهندا، جنهنڪري مستقل مفاد جي زد کان محفوظ رهيو.

خواجه حافظ شيرازي، انهيءَ حالت کي مد نظر رکي، فرمايو آهي -

مصلحت نيست ڪه از پرده برون افتد راز،
ورنه در مجلس رندان خبري نيست ڪه نيسف.

[معني - اها مصلحت پري ڳالهه نه آهي ته پردي کان ٻاهر ڪري گفتگو ڪجي، نه ته سالڪن کي هر ڳالهه جو پتو آهي.]

هنن جي راءِ هئي ته نانگ به سري لٺ به نه ڀڄي. اهڙي طرز عمل اختيار ڪرڻ لاءِ هنن ڪيئي دليل ڏنا ٿي. چي، مستقل مفاد ۽ منظم مذهب جي روايات ۽ تعصبات خلاف کليل گفتگو مان ڪو فائدو ڪونه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته عوام آها سمجھندا ڪونه، ۽ خواص ناراض ٿي سختي اختيار ڪندا. تنهنڪري هنن مخصوص ماڻهن تائين پنهنجي تعليم کي مخفي طرح پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ گفتگو جو اهو طريقو اختيار ڪيائون، جو قانون جي زد کان ٻاهر هو.

مجذوب:

هي ان قسم جا ڪارڪن هئا، جن تي هوش کان جوش جو زياده اثر هو. جنهنڪري هنن حق جي آواز کي نقاري جي چوٽ تي، بنا خوف جي، چئي ڏنو ٿي. هنن کي پتو هو ته ان ڪري هيٺيان رد عمل ٿيڻ ۽ نقصان پهچڻ وارا هئا:

(١) عوام تي منظم مذهبن جي تسلط جي گھٽجڻ جو امڪان هو؛ جنهنڪري مذهبي مهندار ۽ سندن مددگار حاڪم ناراض ٿي، هنن جي ڪم تي بندش وجهڻ وارا هئا، ۽ سندن خلاف عوام کي ڀڙڪائي کين سخت سزائون ڏيڻ وارا هئا.

(٢) پر انهيءَ علم جي باوجود، هنن جو اعتقاد هو ته عوام جي دل سالم هئي ـــ صرف هنن جي سمجھه گھٽ هئي. ان ڪري کليل ۽ نقاري جي چوٽ تي، جا ڳالهه کين هر هر ٻڌائبي، اها هو ٻڌندا ضرور. ممڪن آهي ته انهن تي ترت اثر نه ٿئي، ۽ حڪام وقت ۽ مذهبي مهندارن جي سزائن ۽ ڪارڪنن جي قربانين بعد ئي انهن تي اثر پوڻ شروع ٿئي. ان حالت جي "غالب" هيءَ طرح ترجماني ڪري ٿو ـــ

تعذير جرم عشق هے بيڪار محتسب،
بڑھتا هے اور ذوق گنهہ ياں سزا کے بعد.

خواجہ حافظ ساڳئي خيال کي هن طرح ادا ٿو ڪري:

در ره منزل ليليٰ کہ خطرها ست بسے،
شرط اول قدم آنست کہ مجنون باشي.

[معنيٰ — ليليٰ جي رستي ۾ گهڻئي خطرا آهن، ان تائين پهچڻ لاءِ پهريون شرط اهو آهي تہ چريو ٿيءُ!]

(٣) مجذوب يا عاشق بي صبر آهي. هر ڳالهہ انقلابي طريقي سان ڪرڻ گهري ٿو. هو حال کي مستقبل لاءِ مهمل ڪرڻ واسطي تيار نہ آهي. خواجہ حافظ ان جي اهڙي جذبي جي ترجماني ڪندي، چوي ٿو:

دم فرصت غنيمت دان و داد خوشدلي بستان،
بسي گردش ڪند گردون بسي ليل و نهار آرد.

[معنيٰ — زندگيءَ جي هر گهڙيءَ کي غنيمت ڄاڻي ان مان فائدو وٺ، ڇاڪاڻ تہ ڏينهن راتيون ۽ زمانا پيا بدلجن، ۽ ممڪن آهي وري موقعو نہ ملئي.]

تنهنڪري هو، هر دم کي غنيمت ڄاڻي، جيڪي چوڻو اٿس، سو بنا دپ يڪدم چيو ڏئي.

هاڻ سوال اٿندو تہ اهي ڪهڙا راز هئا، جن کي سالڪن اشارن ۾ چيو ٿي، ۽ مجذوبن علي الاعلان چوڻ گهريو ٿي، جن مان مذهبي مهندارن ۽ سندن مددگار حاڪمن جي مستقل مفاد کي خطري جو امڪان هو. منهنجي نظر ۾ انهن جو لب لباب هيٺيون آهي:

(١) وجود صرف ذات حقيقيءَ جو هو، ۽ سڀ ان جي صفات هئي.

عاشق ڇؤ ۾ ان کي، ۾ کي ڇؤ معشوق،
خالق ڇؤ ۾ خام تون، ۾ کي ڇؤ مخلوق،
سلڄ تنهن سلوڪ، جو ناقصائي نڱيو.

(٢) انهيءَ نظريي ۾ اعتقاد رکڻ ڪري، خالق ۽ مخلوق جا تفاوت نڪري تي ويا.
(٣) ان تعليم ڪري انسانذات ڪي، بنا تميز مذهب، رنگ، نسل ۽ قوم جي، هڪ بدن جا عضوا ڪري سمجهيو ٿي ويو.
(٤) ان ڪري ماڻهن مان نفاق، نفرت ۽ ٻيائيءَ جا تفاوت نڪريو ٿي ويا.
(٥) جنهنڪري جملي مذهبن جا قيد ۽ پابنديون، جزائن ۽ سزائن، بهشت ۽ دوزخ جا عقيدا ختم ٿي ٿي ويا:

بــهشت دلاسـو، دوزخ دڙڪو،
ڪوڙو ساسـي، ڪوڙو ڪڙڪو. (شاهه نصير)

(٦) انهيءَ نظريي ۾ عقيدي ڪري مذهبن جـون شريعتون ۽ نـظام اهميت وڃائي ٿي ويٺا.
(٧) ان ۾ صاحب اقتدار ۽ مذهبي مهندار پنهنجي پنهنجي تسلط خلاف ڪليءَ بغاوت جا آثار ٿي ڏٺا.

اهي ڳالهيون اهل علم ۽ صاحب دل شخصن تائين محدود هيون. مسلمانن ۾ پيغمبر خدا جي انهن رازن جو علم حضرت علي عليہ السلام کي معلوم ٿيو، جنهن کان جدا جدا سلسلا طريقت جا نڪتا. "انا مدينة العلم و علي بابها" [يعني، "آءٌ علم جو شهر آهيان، علي دروازو آهي"] — ان ڳالهہ ڏي اشارو آهي. ان رستي ۾ گروءَ يا مرشد جي ذاتي اثر ۽ ست سنگ ڪري انهن رازن جو پتو پوي ٿـو. هن گروهہ وارا علم ۽ عشق ذريعي ان ڳالهہ جو پتو لهن ٿا.

عالمن مان ويدانيتن، وجودين (Pantheists) ۽ وحدت الوجودين ان مسئلي تي روشني وڌي آهي. مغرب ۾ قديم دور ۾ افلاطون (Plato) ۽ جديد دور ۾ اسپنوزا (Spinoza) ۽ نوافلاطونين ۾ ٻين انهيءَ مسئلي تي لکيو آهي. مشرق ۾ تازو رام ڪرشن مٺ جي سواسي وويڪانند ۽ ٻين ان تي روشني وڌي آهي. مسلمانن ۾ محي الدين ابن عربيءَ ان

نظريي کي فلسفيانه طور ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. عاشقن ۾ مولانا روم، منصور، عطار، شمس تبريز، سرمد، شاهه عنايت، سچل وغيره، انهيءَ مسلڪ جي سلسلي ۾، خاص ذڪر ڪرڻ جي لائق آهن. پين مذهبن ۾ قومن ۾ ڪيئي اهڙا ماڻهو ملي سگهندا.

هيءَ ڳالهه صاف ذهن ۾ ويهارڻ جي لائق آهي ته سالڪن ۽ حقيقي عاشقن جا اهي خيال جملي دينن ۽ ڌرمن جي جداگانه نظامن ۽ انسانذات کي ڌرمن جي نالي ۾ ورهائڻ جي خلاف هئا. جنهنڪري مذهبي مهندارن طرفان انهن جي سخت مخالفت ٿي، جن انهن جي خلاف آهي جواب پيش ڪيا، جن جي ذريعي سندن دڪان هلائڻ جو جواز پيدا ٿي سگهي. مسلمانن ۾ امام غزالي ۽ امام رباني مذهبي شريعتن جي جواز ۾ فلسفيانه دليل پيش ڪيا. اهڙيءَ طرح هندن ۾ آريا سماج قديم سيتا جي نالي ۾ جواب پيش ڪيو. عيسائين ۾ رفارميشن (اصلاح = Reformation) ۽ رينيزانس (نشات ثانيه = Renaissance) تحريڪون پيدا ٿيون، جن جدا مذهبن جي قيام ۽ بقا لاءِ دليل ڏنا. هتي سڀني ڌرين جي اهڙين تحريڪن جو ذڪر باعث طوالت سمجهي، صرف مسلمانن ۾ وحدت الوجودي تحريڪ ۽ ان جي جواب ۾ وحدت الشهودي تحريڪ جو ذڪر ڪندس، جو ٻين ڌرمن ۾ انهيءَ قسم جي تحريڪن جو به نمونو پيش ڪندو، ۽ ان مان پڙهندڙن کي انهن تحريڪن جو ذڪر پس منظر به معلوم ٿي ويندو.

وحدت الوجود جو نظريو: مسلمانن ۾ انهيءَ نظريي جو باني شيخ محي الدين بن علي ابن عربي هو. کيس "شيخ الاڪبر" به ڪري سڏيندا هئا. هو ڏکڻ اسپين ۾ مورثيا جي شهر ۾ ۵۶۰ هه مطابق ۱۱۶۴ع ۾ ڄائو، ۽ حاتم طائيءَ جي اولاد مان ڄڻ ۾ ٿي آيو. هن ۵۶۸ هه ۾ پورچوگال جي موجوده گادي لزبن ۾ شيخ ابوبڪر بن خذاف کان ابتدائي تعليم ورتي. انهيءَ وقت اڀرندي اسپين جو گورنر سلطان محمد هو. ابن عربي ابتدائي تعليم وٺڻ کانپوءِ مسولي ۾ ويو، جتي ڪجهه وقت رهي، وري ڪاردووا ۾ ڪجهه تربيت حاصل ڪري، اتان موراڪو

۾ فيض ۽ مصر ۾ سڪندريه، مان ٿيندو اچي دمشق رهيو، جتي ٦٣٨ هه مطابق ١٢٤٠ع ۾ وفات ڪيائين. جبل قاضيون تي قاضي محي الدين زڪي جي مقام ۾ دفن ٿيل آهي.

اِهو ابن عربي آهي، جنهن اسلامي تصوف ۾ فلسفيانه طور، نظريي وحدت الوجود جو بنياد وڌو هو، جو پوءِ سڄي مسلمان ملڪن ۾ پکڙجي ويو. ائين نه آهي ته ان نظريي جا ان کان اڳ مڃيندڙ ڪونه هئا. درويشن جو چوڻ آهي ته اها تعليم سينه بسينه رسول مقبول جي ذريعي حضرت عليءَ کان مختلف درويشن تائين پهتي. منصور حلاج، شمس تبريز، خواجه فريدالدين عطار وغيره ان جي ڪلم ڪلا تبليغ ڪئي، پر فلسفيانه انداز ۾ ان کي منطقي دليلن ذريعي سمجهائڻ ۾ شيخ محي الدين ابن عربيءَ جو خاص مقام آهي. سندس ڪتاب "فصوص الحڪم" ان لاءِ پڙهڻ جي لائق آهي.

نظريي وحدت الوجود کي "همه اوست" جو نظريو به سڏيو ويو، جنهن جو مطلب اهو آهي ته **جملي هستيءَ جو حقيقي وجود هستيءَ مطابق يا وجود ڪل آهي.** اهو وجود ڪل ئي خدا آهي. جملي ڪائنات سندس پرتوي جو مظهر يا عڪس آهي، جنهن کي عالم صفات سڏجي ٿو، ۽ ان کي جدا هستي نه آهي. لاموجود الاالله (يعني الله کان سواءِ ڪوبه ٻيو وجود نه آهي) ان جو مول متو آهي. جيئن ماڻهوءَ جو آعيني ۾ عڪس يا زمين تي سندس پاڇولو يا ان جي آواز جو گنبذ ۾ پڙاڏو ڪا جدا حيثيت ڪانه ٿا رکن، ان وانگر صفات به ڪا جدا حيثيت ڪانه ٿي رکي. بلڪ آها ذات حقيقيءَ تي مدار رکندڙ ۽ سندس عڪس مثل آهي.

انهيءَ نظريي جو اثر مذهبن ۽ ملڪي سياست تي ڪهڙو پيو ٿو، ان جو مختصر ذڪر دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو. جنهن صورت ۾ ان نظريي مطابق ڪل شيءِ جو وجود هڪ ئي آهي، ان ڪري ان جي مڃيندڙ جي راهبر پاليسي عشق ۽ اتحاد اختلاف جي پويان بنيادي وحدت جو راز کولي ظاهر ڪري ٿو. تنهنڪري، ان

وسيلي، مذهبي اختلافن سبب ماڻهن جي ورهاست جي مخالفت ٿئي ٿي، ۽ انهيءَ ڪري مذهبي‌سهندارن ۽ انهن‌تي مدار رکندڙ حڪومتي ڪارندن ان ۾ سندن مستقل مفاد کي خطرو ڏسي، ان جي مخالفت پئي ڪئي آهي. ان نظريي کي انتها‌پسنديءَ يا اعتدال جي حد ۾ پيش‌ڪرڻ جو مدار مذهبي‌سهندارن جي ردعمل تي رهيو آهي. جڏهن مذهبي گروه حد کان وڌيڪ مذهب جي استعمال غرضي ڪئي آهي ۽ ان لاءِ کين سخت ڪٽرپڻي ۽ تنگ نظريءَ جي روش اختيار ڪرڻي پيئي آهي، تڏهن وحدت‌الوجودي درويشن مروجهه مذهبي نظامن جي ختم ڪرڻ جو آواز اٿاريو آهي — جيئن سچل عليه الرحمة اهڙيءَ حالت ۾ چيو ڏئي ته:

جڏهان منبر، مسجد، مناري ويران نه ٿيسن،
حال حقاني ميان سچو حاصل نه ٿيوي.

وحدت‌الشهود جو نظريو: انجو ٻيو نالو "همه از اوست" آهي. هن نظريي مطابق جملي هستيءَ جو بنياد وجود ڪل (خدا) آهي، ليڪن ڪائنات جي پيدا ٿيڻ بعد مادي دنيا به پنهنجي جدا هستي رکي ٿي. هستيءَ مطابق (خدا) پاڪ ۽ اعليٰ آهي عالم صفات کي ان سان تشبيهه ڏيئي نٿي سگهجي. مادو پنهنجي دائره اثر هيٺ قادر آهي. انهيءَ نظريي ۾ مڃڻ ڪري هر شيءِ جا ٻه پهلو ٿين ٿا: هڪ پهلو روح ۽ ٻيو مادو آهي. هڪ طرف سچ آهي ته ٻئي طرف ڪوڙ آهي. ثواب ۽ گناه جدا شيون آهن. تنهنڪري جزا ۽ سزا لازمي ٿيو پون. ان ڪري ماڻهن کي گناهه ۽ گمراهيءَ مان ڪيڏي، راهه حق ۽ ثواب طرف هلائڻ مذهبي ادارن جو فرض ٿيو پوي. اهو فلسفو عالم ۽ وحدت جي يڪ وجوديءَ جي باوجود ڪثرت جي‌ظاهر اختلافن کي حقيقت ڪري مڃي‌ٿو. ان مطابق "سو وڍي سو واهرو" نه آهي. هتي محبت سان گڏ ڪلفت کي به جاءِ آهي.

اهو نقطي نگاهه هڪ حد تائين پاڻ ۾ ڪي‌خاصيتون رکي‌ٿو، پر آخري طرح اهو دوئيءَ ڏي چڪي‌ٿو. اهو دنيا جي دستور مطابق

انتها پسنديءَ جو شڪار پئي رهيو آهي. ان نظريي ڪري يا آن جي پاڇي ۾، جدا جدا مذهبن جا اختلاف، نسلي ۽ ملڪي امتياز، فرقه بنديون ۽ تعصبي قانون، نفرت، انڌاڌنڌ مذهبي شريعتن جي پوئلڳي ۽ فسطائي خيال، دستور ۽ حڪومتون پئي پيدا ٿيون آهن. هن نظريي هيٺ آزاد راءِ، جمهوريت ۽ وسيع النظريءَ کي گهڻو نقصان پهتو آهي. اِن منجهان اِنسانن ۽ قومن ۾ پاڪ ۽ پليت، ڏٺل ۽ ڌڪاريل، اوچ ۽ نيچ جا تفاوت پيدا ٿيا آهن.

ٻنهي نظرين جي انتهاپسندي ڪيترين خرابن جو باعث بڻي آهي. مسئلہ وحدت الوجود سان دلچسپي وٺندڙن کي يوگ وشست، گيتا، سوامي وويڪانند ۽ سوامي تيرٿ جون تقريرون ۽ افلاطون، اسپنوزا ۽ نوفلاطونيت (Neo-Platonism) جي ڪتابن کي به پڙهڻ گهرجي.

(۲) قياسي ۽ سائنسي کوجنا جو ذريعو:

مذهبن جي تاريخ ۾ پڙهائي آيو آهيان ته مذهبن جي ڪهڙيءَ طرح شروعات ٿي ۽ ڪيئن آهستي آهستي ٿي، حالات جي تقاضا، معاشري جي تبديليءَ ۽ معلومات جي فراوانيءَ بعد، ان جي ابتدائي عقيدن، رسمن ۽ رواجن ۽ قاعدن قانونن ۾ تبديلي ايندي ويئي. ان کوجنا مان سائنسي علم جي ماهرن مختلف علمن جي آڌار تي، هڪ ڳالهه ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ته خوف ۽ اميد جي بنياد تي، پيدا ٿيل عقيدا ۽ دستور روزبروز ارتقا ڪندا آيا آهن، ۽ آئينده به سندن ارتقا هلندي رهندي. تنهنڪري، ٻين علمن جهڙوڪ طب، علم ڪيميا، علم حيات وغيره وانگر، مذهب به سماجي ۽ ذهني معلومات جو هڪ علم آهي، جو، باوجود مختلف عقيدن ۽ دستورن جي، بنيادي طرح هڪ وڌندڙ ۽ سڌرندڙ علم آهي. جيئن مٿي ذڪر ڪيل علمن ۾ مختلف کوجنائن بعد ڪي نظريا قائم ٿي وري بدلجن ٿا، اهڙي ساڳي حالت هن سان به لاڳو آهي. ڪنهن به

مذهب جو اعتقادي نظريو ۽ سماجي دستورالعمل دائمي نه آهي. اهو، قانون ارتقا مطابق، ترقي ڪندو ۽ تبديل ٿيندو رهي ٿو.

اسلام جي اهل طريقت جي چوڻ مطابق، اسلام خود دين فطرت (قانون ارتقا يا ترقي پذير تبديل جو قانون) آهي. آهو اِن مطابق، حالات جي تقاضا موجب، ترقي ڪندو رهي ٿو. آن جا بنيادي متا اتحاد انساني، امن عالم ۽ انسانذات جي ترقي آهن. انهيءَ آڌار تي هنن پيغمبر اسلام کي رحمت العالمين سڏيو، جنهن جي تعليم سڀ لاءِ يڪسان هئي. قرآن ان بابت صاف فرمائي ٿو ته:

"ان الذين آمنوا، والذين هادوا، والنصاريٰ، والصابئين من آمن باالله واليوم آخر و عمل صالحاً فلهم اجرهم عند ربهم ولا خوفٌ عليهم ولا هم يحزنون."

[معنيٰ — جن ايمان آندو آهي (مسلمان) ۽ جي يهودي يا نصاريٰ يا ٻئي مذهب جا آهن، تن مان جن خدا تي ايمان آندو آهي، مستقبل (آخرت) (انسانذات جي ترقيءَ) ۾ مڃين ٿا ۽ چڱا ڪرڪن ٿا، تن کي خدا وٽان فائدو ملندو ۽ آهي نجات پائيندا.]

باوجود آنهيءَ صريح حڪم جي، نجات ۽ دائمي خوشيءَ جو حقدار صرف مسلمانن کي ڄاڻڻ، جن ۾ غاصب، زاني، راشي ۽ بدڪار به اچي ٿي ويا، دين فطرت جي خلاف هو.

اهل طريقت توڙي مذهب جي ارتقائي تاريخ جي محققن ۽ کوجنا ڪندڙن جي راءِ موجب پڻ دين اول کان وٺي هڪ رهيو آهي ۽ رهندو. جدا جدا سمجهاڻيون آن جا جدا جدا پهلو آهن. جيئن باغ ۾ رنگارنگي گل آن جي حسن کي وڌائين ٿا، تيئن مختلف نظريا باغ جي سونهن جا ڪارڻ بڻجن ٿا. آهو هر هڪ ماڻهو جي ذوق تي ڇڏيل آهي، جيڪو گل وٺيس، سو آن جا پڻ پسند ڪري. سمورو باغ انسانذات جي گڏيل ملڪيت آهي. اها کوجنا به مذهب کي هڪ ثابت ڪري ٿي.

هاڻ سوال آٿندو ته اِنهن پڻ متضاد نظرين — مذهب گهٽا

آهن ۽ مذهب هڪ آهي، ۾ سمجهوتو ڪيئن ٿي سگهندو؟

آن لاءِ هن وقت تائين ۳ طريقا اختيار ڪيا ويا آهن:
(۱) سيني مذهبن جي بهترين ڳالهين کي گڏي نئين انداز ۾ پيش ڪرڻ، ۽ (۲) هرهڪ عالمگير مذهب کي زور وٺائي، ٻين کي آن ۾ مدغم ڪرڻ. تاريخي تجربي سوجب ٻيئي طريقا ناڪامياب ثابت ٿيا آهن. گرونانڪ، ڪبير ڀڳت، صوفي بزرگن، راجا رام سوهن راءِ وغيره طرفان ٿيل ڪوششون سڀ جدا جدا فرقن جي صورت اختيار ڪري ويون. ٻئي طرف چار عالمگير مذهب، ڪروڙها ماڻهن کي پاڻ ۾ سمائڻ جي باوجود، ساريءَ انسانذات کي وحدت خيال ۽ عمل موجب يڪسان ڪري نہ سگهيا آهن، سڀئي آنهن ۾ سوين فرقا پيدا ڪري، مذهب جي نالي ۾ اِنسانذات جي وچ ۾ تفاوت جون ديوارون کڙيون ڪري ڇڏيون اٿن. آهي مذهب جا فرقا، مستقل مفاد جي صورت اختيار ڪرڻ ڪري، خوشيءَ يا زوريءَ سان، اِنسانذات کي گڏڻ ۾ بهرحال ناڪامياب ٿيا آهن. بلڪ، خيال ۽ عمل جي نقطي نگاهہ کان سندن سوجوده باهمي ورهاستون يا هڪٻئي کان علحدگيون ئي مصنوعي آهن. منجهانئن هر هڪ مذهب ۾ ساڳيءَ ئي حد ۽ انداز جا چڱا مندا پيا آهن.

هاڻ صرف هڪ طريقو وڃي رهيو آهي تہ، آخري طرح اِنسانذات جي وحدت خيال ۽ عمل تي پهچڻ تائين، حال گڏجي گذاري (Co-existence) يا، ٻين لفظن ۾، باهمي رواداريءَ جي بنا تي، سيئي مذهب، فرقا ۽ نظريا پنهنجا جدا عقيدا، رسمون رواج ۽ عبادتون قائم رکندي، انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ باهمي تعاون ڪن. آن لاءِ منظم دينن (Institutionalised Religions) جي مستقل مفاد (Vested Interest) کي ٽوڙڻ لازمي ٿي پوندو. دين- شخصي عقيدا ڪري ڪتب آڻيا، انهن جي منظم نظامن ۽ مستقل مفاد کي ڇڏڻو پوندو.

فصل چوٿون

(۱)

اسلام جا ٻه تعبير

مولانا ابوالڪلام آزاد، سرمد شهيد تي پنهنجي لکيل ديباچي ۾ فرمائي ٿو ته "ايشيا ۾ هميشه پاليٽڪس مذهب جي پردي هيٺ رهي آهي. هزارين خونريزيون، جي پوليٽيڪل سببن ڪري ٿيون آهن، تن کي مذهب جي چادر پهرائي، ڍڪيو ۽ لڪايو ويو آهي. اسلام جي هنن تيرهن سو ورهين جي عرصي ۾ فقيهن جو قلم هميشه اگهاڙي تلوار رهيو آهي، ۽ هزارن حق پرستن جو خون ان جي فتوائن ڪري ٿيو آهي. اسلام جي تاريخ ڪتي به کڻي پڙهو، ته اوهان کي سو مثال ملندا، جن مان پتو پوندو ته جڏهن ڪو حاڪم خونريزيءَ تي آماده ٿئي ٿو، ته مفتيءَ جو قلم ۽ سپهه سالار جي تلوار ٻنهي گڏجي ڪيس ڪم ڏنو آهي. اهو (فتوا جو قلم) صرف صوفين ۽ ملڪي رهنمائن تائين ئي بس نه ٿيو آهي، پر شريعت جي عالمن مان به جي نڪته بين ۽ اسرار حقيقت جا عالم ٿيا، تن کي به فقيهن جي هٿان مصيبتون برداشت ڪرڻيون پيون ۽ سر ڏيڻ سان ئي نجات ملين."

هن وقت به حالت ساڳي آهي. اسلام ۽ مسلم قوم جي نالي ۾ ماڻهن کي جهڙيءَ طرح گمراهه ڪيو ويو آهي يا ستايو ويو آهي، تنهن جي ترجماني شاهه صاحب جو هيءُ بيت ڪري سگهي ٿو:-

"حقيقت هن حال جي، جي ظاهر ڪريان ذري،
لڳي ماٺ مرن کي، ڏونگر پون ڏري،
وڃن وڻ ٻري، اوڀڙ ايري ڪين ڪي!"

جيڪڏهن ان مسئلي تي غور سان نظر ڪبي، ته سارين خرابين جو ڪارڻ اسلام جو غلط تعبير ڏسڻ ۾ ايندو. آءٌ سمجهان ٿو ته وقت اچي ويو آهي، جو انهيءَ مسئلي تي ڪليل بحث ڪري، ساٿين اڳيان پيش ڪيو وڃي.

هتي اسان وٽ، عوام کي مذهب جي نالي ۾ ظاهر ظهور گمراهه ڪيو پيو وڃي، ۽ موقعي بي موقعي ۽ هر وقت، پوريءَ پوريءَ منافقيءَ جي حد تائين، مذهبي طريقهءِ حڪومت جو راڳ آلاپيو وڃي ٿو. اِنهن بي بنياد ۽ محض ڏيکاءَ جي ڳالهين ملڪي مسئلن کي منجهائي ڇڏيو آهي ۽ حالتون نازڪ ڪڙيءَ تي اچي بيٺيون آهن، جن ملڪ جي ڀلي خواهن کي گهڙي غور ۽ فڪر ۾ وجهي ڇڏيو آهي. منهنجي خيال ۾ اِنهيءَ سموريءَ خرابيءَ جو ڪارڻ به اسلام جو غلط تعبير آهي. جيستائين انهيءَ سوال کي پوريءَ طرح نه سمجهيو ويو آهي، ان وقت تائين ساٿين کي صحيح نتيجن تي پهچڻ جو امڪان ڪونه آهي.

ساٿين ۾ محبت ۽ اتفاق، امن ۽ سلامتي، ڀلائي ۽ بهتري آڻڻ واسطي، جي راهون ۽ رستا، طريقا ۽ تجويزون سوچيون يا رٿيون ويئون آهن، تن ۾ مذهب کي مکيه درجو حاصل رهيو آهي. جيتوڻيڪ دنيا جا عالمگير مذهب بنيادي طرح ساٿين کي محبت ۽ امن جو سبق سيکارڻ ۽ سندن فلاح ۽ بهبوديءَ لاءِ ايجاد ڪيا ويا هئا، ليڪن تجربي سان اهو ثابت ٿيو آهي ته، انهن کي اڪثر طور شخصي ۽ گروهي مطلبن ۽ طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب آندو ويو آهي؛ جنهنڪري مذهبن ساٿين ۾ اتفاق جي عيوض نفاق، محبت جي عيوض نفرت، عقل جي عيوض وهم پرستي ۽ سڌاري جي جاءِ تي بگاڙو پئي پيدا ڪيو آهي.

مذهب بذات خود مقصد ۽ مرادون نه هئا، پر اتحاد، امن ۽ انساني ترقيءَ جي حصول جا ذريعا هئا، جن جي افاديت جو سمورو مدار انهن جي پوئلڳن جي ارادن ۽ عملن تي رهيو ٿي.

اسلام کي به دنيا جي ٻين مکيه عالمگير مذهبن سان هڪ ڪري پئي ڏٺيو ويو آهي. مسيحيت، ٻڌ مت، هندو ڌرم ۽ ڪميونزم

نظربي جي بوئلڳن وانگر، هن جي پيروئن ۾ به اهو اعتقاد ويٺل آهي ته سندن مذهب مڪمل فلسفهء حيات جو حامل آهي، ۽ انسانذات کي نيٺ انهيءَ طريقهء حيات اختيار ڪرڻ مان نجات حاصل ٿيڻ واري آهي. ۽ اُن منزل مقصود تي پهچڻ لاءِ اسلام جا اصل ڪان ۾ جدا تعبير پئي ڪيا ويا آهن. ٻين عالمگير مذهبن جي به ساڳي حالت آهي.

هتي اسان اسلام جي انهن جدا تعبيرن تي بحث ڪنداسون:

١. اسلام جي هڪڙي تشريح يا هڪڙو تعبير حڪمران طبقي جي طرفدار عالمن ۽ فقيهن طرفان پئي ڪيو ويو آهي، جي خود اڪثري صاحب اقتدار طبقي جا فرد يا مستقل مفاد جا حامي هئا.

٢. اسلام جي ٻي تشريح يا ٻيو تعبير راسخ العلم صوفياي ڪرام ۽ اهل طريقت طرفان پئي ڪيو ويو آهي، جن جو تعلق صاف دل ۽ عام غريب طبقي جي ماڻهن سان پئي رهيو آهي.

پهريون گروه ماڻهن کي مختلف مذهبن ۽ فرقن ۾ ورهائڻ جو ڪارڻ بنيو. ٻئي گروه جي ڪوشش جملي انسانذات کي محبت جي ڏوريءَ ۾ پوئي، هڪ ڪرڻ طرف پئي رهي آهي؛ هنن کي ظاهري ڪثرت مذاهب پويان بنيادي وحدت پئي ڏسڻ ۾ آئي آهي.

حڪمران طبقي جي طرفدار گروه جي اسلامي تشريح جا مکيه اصول هي رهيا آهن:

(١) هنن اسلام کي دنيا جو آخري، مڪمل ۽ عالمگير دين تسليم ڪيو ٿي، جنهن جي رائج ٿيڻ بعد اڳوڻا سيئي مذهب منسوخ ۽ خارج ٿي ويل سمجهيائون ٿي.

(٢) انهن دين کي انسانذات جي سڀني مشڪلات جو حل چائي، ماڻهن جي فلاح ۽ بهبوديءَ لاءِ مڪمل فلسفهء حيات جو حامل جاتو ٿي.

(٣) اُنهن مذهب جي سموريءَ تعليم جو منبع قرآن شريف کي سمجهيو ٿي، جنهن کي پيغمبر محمد صلعم جي ذريعي خدا جو نازل ٿيل

ڪلام تسليم ڪيائون ٿي، ۽ ان ۾ هر زماني، هر حالت ۽ هر ضرورت جو حل سمايل ڄاڻائون ٿي، جنهن ۾ نه تبديلي آئي هئي ۽ نه اچي سگهي ٿي.

(۴) حضرت محمد صلعم کي دنيا جو آخري پيغمبر سمجهيو ٿي ويو. تنهان پوءِ نه نبي پيدا ٿيڻ وارو هو نه دين اچڻ وارو هو. سندن حديثن ۽ سنت کي قرآن جي تشريح لاءِ سند ڪري ورتو ٿي ويو.

(۵) انهن دين جي معتقدن کي، وحدت خيال ۽ عمل ڪري، دنيا جي چونڊيل ۽ مثالي قوم شمار ڪيو ٿي ڪيو، جن کي انسانذات جي رهبري ۽ اڳواڻي ڪري، ان کي راهِ راست تي آڻڻو هو.

(۶) مڪمل ۽ صحيح دين هئڻ ڪري، اسلام جو ساريءَ دنيا ۾ پکڙجڻ ضروري هو. انسانذات جي جملي مشڪلات جي نجات انهيءَ ذريعي ٿيڻ واري هئي. انهيءَ جي دائري کان ٻاهر جملي ماڻهو گمراهه هئا، ۽ انهن کي راه راست تي آڻڻ هرهڪ مومن جو فرض هو. تبليغ ۽ جهاد انهيءَ مقصد جي حصول لاءِ به لازمي جزا هئا.

(۷) انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ، سياست کي مذهب جي ماتحت هلائڻو هو، جنهنڪري حڪومت جي واڳ خليفهء اسلام يا امير جي هٿ هيٺ رهڻ واري هئي. سياست کي حڪومت جو نظام قرآن ۽ سنت نبويءَ جي بنيادن تي صالح ماڻهن ذريعي هلائڻو هو، جنهن جي تشريح صرف مذهبي عالم (ملا) ڪرڻ جا اهل هئا.

ٻئي طرف صوفياي ڪرام ۽ اهل طريقت طرفان اسلام جو تعبير ڪيو ٿي ويو، جنهن جا مکيه اصول هي هئا:

(۱) انهن جي نقطہ نگاه موجب الله تعاليٰ طرفان هر ملڪ، قوم ۽ زماني لاءِ انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ وقت بوقت پيغامبر پئي آيا آهن، جن سڀني جي تعليم جا بنيادي مقصد ساڳيا هئا. انهن جي آندل پيغام ۾، باوجود ظاهري گونا گونيءَ جي،

بنيادي وحدت سمايل هئي. اسلام انهيءَ حقيقت جي اظهار جو پيغام آندو.

(٢) انهيءَ تشريح مطابق هر ماڻهو دنيا ۾ خدا جو نائب يا خليفو هو، جنهن ۾ خدائي نور سمايل هو. جهڙيءَ طرح سج جي روشني يا هوا چند قبيلن ۽ قومن جي خاص ملڪيت يا هڪ ـ هٽي بنجي نه ٿي سگهي، اهڙيءَ طرح انهيءَ عالمگير اخوت، امن ۽ ڀلائي جي پيغام کي ڪنهن فرقي، مذهب، گروه يا قوم ۾ محدود ڪرڻ قانون فطرت ۽ روح اسلام جي خلاف هو.

(٣) دين رضاڪارانه حاصل ڪيل عقيدن جو طريقهء زندگي هو. حڪومت يا جماعتي نظام ذريعي انهن خيالن جو پرچار ۽ زوريءَ تسلط ماڻهن جي شخصي آزاديءَ جي خلاف هو. انهيءَ پيغام جي پکيڙڻ لاءِ باهمي گفتگو، رواداري، خدمت خلق، عمده اخلاق ۽ محبت جا ذريعا اختيار ڪرڻا هئا، جنهنڪري دين جو ملڪ جي سياست کان علحده رهڻ ضروري هو. مذهب ماڻهوءَ جو شخصي معاملو هو، نه جماعتي.

(٤) انهيءَ دين فطرت کي چند ماڻهن جي گروهه ۾ محدود ڪري، ڪين جدا قوم شمار ڪرڻ، يا چند عقيدن ۽ دستورن سان ان کي وابسته ڪري، جدا مذهب ۽ مذهبي نظام بنائڻ، ان جي بنيادي مقصدن جي خلاف هو. هنن جي خيال موجب، هر راسخ العقيده ۽ صالح عمل وارو ماڻهو مسلمان هو، پوءِ ظاهري طور هو ڪٿي، موجوده گروه بنديءَ موجب، ڪرستان، ٻڌ، هندو، يهودي وغيره مذهبن يا ڪهڙن به ٻين نظرين جي پوئلڳن ۾ شمار ٿيندو هجي. اهڙيءَ طرح هر فاسق ۽ بدڪردار ماڻهو غير مسلم هو، پوءِ ڪٿي ظاهري طور هو مسلم گروه بنديءَ ۾ شمار ٿيندو هجي. مذهبن جي موجوده گروه بندي غلط ۽ مصنوعي هئي.

(٥) هر آها ڳالهه جا خود مطلبيءَ تي مبني هجي، هر اها ڳالهه جنهن مان نفرت ۽ نفاق پيدا ٿيو هو، هر اها ڳالهه جا رضامندي جي

خلاف ۽ زور زبردستيءَ ذريعي عمل ۾ آندي وڃي، ۽ هر اها ڳالهه جنهن مان انساني اتحاد، امن ۽ ترقيءَ خلاف فرقيوارانه ۽ گروه بنديءَ جي بوءِ ايندي هجي، سا ڪفر هئي، پوءِ ڪٿي اسلام جي لباس ۾ ان کي ڍڪيو وڃي.

مٿي ٻنهي گروهن جي اسلامي تشريح جا مکيه متا بيان ڪرڻ کان پوءِ، آءٌ هيٺ پهرينءَ تشريح جي غلط ۽ ٻئي تعبير جي صحيح ثابت ڪرڻ لاءِ دليل پيش ڪندس.

جيڪڏهن تعصب ڇڏي، انهيءَ سموري مسئلي تي منصفانه غور ڪبو، ته معلوم ٿيندو ته نه صرف پاڪستان ۾ مشڪلاتن جو بنيادي ڪارڻ اسلام جي ملا واري تشريح ڏسڻ ۾ ايندي، بلڪ دنيا جي اڪثر مسلمانن جي پست حاليءَ ۽ تنزل جو مکيه ڪارڻ اسلام جي اها تشريح معلوم ٿيندي. اها ڳالهه اڄڪلهه جي پيداوار نه آهي، پر پيغمبر اسلام جي وفات کان وٺي هلندي پيئي اچي. حضرت محمد صلعم، پيغامبر ۽ غير معمولي منتظم هئڻ ڪري، رسالت ۽ حڪومت جو ڪاروبار سا ڳئي وقت خوش اسلوبيءَ سان هلائيندو پئي آيو. ليڪن هن جي وفات بعد، جڏهن رسالت جو ڪم پورو ٿيو، ته مذهبي عقيدن جي اشاعت ۽ سياسي ڪاروبار هلائڻ بابت سندس پوئلڳ ٻن راين ۾ ورهائجي ويا، جنهنڪري اسلام جي جدا جدا تشريح ٿيڻ لڳي.

هڪڙا دين کي منظم ڪري، حڪومت ذريعي، ان جي نظام ۽ فروغ جا حامي ٿيا. ٻيا، ديني ڳالهين کي ماڻهوءَ جو شخصي معاملو سمجهي، ان ۾ اختلاف راءِ جائز ڄاڻي، ان جي نظام کي سياست ملڪ کان علحده رکڻ جا طرفدار بنيا.

هڪ ڌر، مذهب کي منظم ڪري، ان جو نظام ۽ فروغ حڪومت ذريعي ڪرڻ گهريو. آنهن مذهب ۽ سياست کي گڏي، مسلمانن جي علحده سوسائٽي قائم ڪرڻ لاءِ تبليغ ۽ جهاد کي پنهنجي پاليسيءَ جو لازمي جز قرار ڏنو. اهو گروه حڪومت ذريعي، مذهب جي مشتهريءَ، تبليغ ڪرڻ، زور زبردستيءَ ڪتب آڻڻ ۽ لالچ ڏيڻ

سان، لياقت هوندي نہ هوندي نسلمانن جو تعداد وڌائڻ جو حامي هو. ٻيءَ ڌر، ماڻهن کي چند عقيدن ۽ دستورن جي سوسائٽيءَ ۾ داخل ڪرڻ جي عيوض، اسرار الاهي ۽ رموز ڪائنات جي کوجنا، خدمت خلق ۽ حميده اخلاق جي تلقين ڪئي. هيءَ گروه رضاڪارانہ طور سالم دل ۽ دماغ ارادتمندن کي تربيت ڏيڻ ۾ مشغول ٿيو. وٽن لياقتن ۽ چونڊ کي ترجيح ڏني ويندي هئي، ۽ مشتهريءَ کان گوشو ڪيو ويندو هو؛ وٽن لالچ کان پري رهي، سادي زندگي گذارڻ کي مقدم ۽ لازمي سمجهيو ويندو هو.

جيئن تہ ماڻهن جو گهڻو تعداد جاهل، خود مطلب، وهم پرست، طاقت جو پوڄاري ۽ انڌيءَ تقليد جو حامي، پراڻن دستورن ۽ رواجن جو عادي پئي رهيو آهي، ان ڪري دنيا ۾ اڪثر ڪري حڪمران طبقي واري اسلامي تشريح جا پوئلڳ گهڻا پئي رهيا آهن. جيئن تہ سالم دل ۽ دماغ، بي طمع، ساده مزاج، اقتدار ۽ شهرت کان گوشو ڪندڙ، آزاد خيال ۽ بي ڊپا ماڻهو ٿورا ٿين ٿا، ان ڪري پئي اسلامي تعبير جو علم ۽ فائدو محدود ماڻهن کي پئي نصيب ٿيو آهي.

انهيءَ پوئين گروه ۾ ڪي اعتدال پسند هئا، جن حڪمران طبقي جي مخالفت، ڪثير تعداد جماعت جي لحاظ، مصلحت وقت، عام ماڻهن جي ڪمفهمي ۽ خود مطلبيءَ وغيره سببن ڪري، انهيءَ تعليم کي مخفي رکيو، سينہ بسينہ رازطور، خاص سمجهدار ۽ چونڊيل ماڻهن کي پئي تعليم ۽ تربيت ڏني. ليڪن انهن ۾ بہ ڪي انتهاپسند ۽ انقلابي هئا، جن حڪمران طبقي جي مخالفت، مصلحت وقت وغيره جو خيال نہ ڪري، انهن رازن ۽ حقيقتن جو اعلانيہ اظهار ڪيو؛ جنهنڪري حڪمران طبقي ۽ انهن جي طرفدار مذهبي ملن طرفان مٿن جماعت ۾ انتشار، وقت جي خليفي سان بغاوت ۽ عام تسليم ڪيل مذهبي عقيدن، دستورن ۽ رواجن جي انحرافيءَ جا الزام لڳائي، کين باغي، ڪافر، زنديق ۽ بدعتي قرار ڏيئي، سخت سزائون ڏنيون ويون.

حضرت امام حسين عليہ السلام، منصور حلاج، شمس تبريز،

سرمد شهيد، شاه عنايت، مخدوم بلال وغيره جا نالا انهيءَ ڏس ۾ لسٽ سان مثال طور پيش ڪري سگهجن ٿا، جن آزادانہ اظهار راءِ جي ڪري قربانيون ڏنيون. صحيح بخاريءَ ۾ ابن عباس کان روايت آهي تہ "سون کي آنحضرت صلعم کان ڪي اهڙيون ڳالهيون معلوم ٿيون آهن، جي هن وقت ظاهر ڪريان تہ مارجي وڃان." انهن حقيقتن کي مد نظر رکي، حافظ شيرازيءَ جهڙي رند کي بہ مجبوراً چوڻو پيو تہ -

مصلحت نيست کہ از پرده برون افتد راز،
ورنہ در مجلس رندان خبري نيست کہ نيست.

[يعني، اها ڳالهہ مصلحت پري نہ آهي تہ راز کي پردي کان ٻاهر ڪجي؛ نہ تہ رندن کي گهڻيون خبرون آهن.]

شاهہ سائين ان تي فرمائي ٿو تہ ---

ڪران وجهہ ۾ وات، ڊول منهنجي ڳالهڙي،
سڄڻ رتي رات، اورڻ ۾ اونهي ٿئي.

مسلمان حاڪمن جي فتحن بعد، حڪمران طبقي طرفان مسلمانن جي نئين نااهيل جماعت ۾ داخل ٿيڻ لاءِ سهوليتن جي مهيا ڪرڻ، ٻين مذهبن جي پوئلڳن کي تڪليفون ڏيڻ ۽ اسلام کي چند عقيدن، عبادتن، رسمن ۽ دستورن ۾ محدود ڪرڻ ڪري، ظاهري طرح مسلمانن جو تعداد تہ وڌڻ لڳو، ليڪن حقيقي طرح صحيح اسلامي تعليم جا ڄاڻو ٿورا پئي رهيا آهن. ڪيترن مورخن جو رايو آهي تہ اڪثر مسلمان حڪومتن جو اسلامي اصولن سان واسطو نہ پئي رهيو آهي.

هن وقت بہ ساڳي حالت آهي.

(٢)

حڪمران طبقي جي اسلامي تشريح جا نقص

هنن جو پهريون مکيہ عقيدو اسلام جي آخري، مڪمل ۽ عالمگير دين هئڻ جو آهي. اسان کي ڏسڻو آهي

۽ سندن اها دعويٰ تاريخي حقيقتن ۽ عقل جي ڪسوٽيءَ تي ڪيتري قدر ٺهڪي اچي ٿي. هن سوال کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ ان کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي، بحث ڪريون ٿا:

(الف) مذهب ڇا آهي؟

(ب) مسلمانن جي حڪمران طبقي جي دعويٰ، اسلام جي آخري، مڪمل ۽ عالمگير مذهب واري، ڪيتري قدر صحيح آهي؟

(الف) مذهب ڇا آهي.

اهو سوال نهايت وسيع آهي، جنهن تي هزارها ڪتاب لکجي چڪا آهن ۽ اڃا پيا لکجن. هن ڪتاب جي پهرين ٽن فصلن ۾ به ان تي مختصر روشني وڌي اٿم. پر وري حافظي کي تازي ڪرڻ لاءِ چند ڳالهيون دهرايان ٿو.

تاريخيءَ سائنسي کوجنا مان ائين ظاهر ٿيڻ لڳو ته هن زمين تي ماڻهوءَ کي پيدا ٿئي لکها ورهيه گذري چڪا آهن، — جيتوڻيڪ دنيا جا ٽي مکيه مذهب، جيڊيزم (يهوديت = Judaism)، ڪرسچئنسٽي (مسيحيت = Christianity) ۽ اسلام - جملہ انسان ذات کي حضرت آدم عليہ السلام جي نسل مان شمار ڪن ٿا، جنهن بابت سندن چوڻ آهي ته مٽيءَ مان خدا سائينءَ ان جو بوتو ٺاهي، ان ۾ روح ڦوڪيو. مسلمانن وٽ حضرت محمد صلعم کان وٺي حضرت آدم تائين شجرو به موجود آهي، جنهن حساب سوجب حضرت آدم ساڍا ست هزار ورهيه اڳي پيدا ٿيو هو. ان کان اڳي زمين تي ماڻهو ڪونہ هئا. هو دنيا جو پهريون ماڻهو ۽ پيغمبر هو. مذهب ان کان پوءِ پيدا ٿيا هئا، وغيره هاڻ سوال اٿندو ته سائنسي ۽ تاريخي کوجنا سچي يا مٿي ذڪر ڪيل مذهب جون مروج ۽ مشهور روايتون سچيون. هن وقت، سواءِ تعصبي انڌن ۽ جاهل ماڻهن جي، سمجهدار ماڻهو وڃن ٿا تاريخي ۽ سائنسي معلومات ۾ اعتبار ڪندا. خود مٿي ذڪر ڪيل مذهبن جا ڪي عالم به، مذهبي ڪتابن جو نئون تعبير

ڪندي، قديم روايتن کي رد ڪرڻ لڳا آهن. هن وقت تائين ته، لک ورهيه اڳي جي انساني پئدائش جا ثبوت ملي چڪا آهن؛ اڳتي هلي ڇا ٿو ظاهر ٿئي، ان بابت چئي نٿو سگهجي.

آءٌ تاريخي ۽ سائنسي تحقيقات کي صحيح ڄاڻي، انسان جي پئدائش لکها ورهيه اڳي ٿيڻ جو قائل آهيان. ان ڪري مذهبن جي پيدائش کي به اوترو ئي پراڻو سمجهان ٿو.

سائنس جي کوجنا مان پتو پوي ٿو ته ماڻهو جانور مان ترقي ڪري، پنهنجي موجوده جسماني ۽ ذهني درجي تي پهتو آهي. ظاهر آهي ته ان درجي تي پهچڻ تائين هن کي ڪروڙين ورهيه لڳا هوندا. ان کان پوءِ، هن نامعلوم عرصي تائين جهنگلن، سرغزارن، ۽ پاڻيءَ جي پر وارن ملڪن ۾ وحشياڻي زندگي پئي گذاري آهي. ڳالهائڻ جي قوت، وڏيل خواهش ۽ سمجهه جي ڏاتين ڪري، هن مانڪيترن گروهن، قديم زماني کان، مڪاني حالتن، گروهي نفعن نقصانن ۽ مختلف خواهشن جي تقاضائن ڪري، خوف ۽ وهم جي بنيادن تي چند عقيدا، رسمون ۽ رواج ايجاد ڪيا هئا، جن کي مذهب جي ابتدائي صورت سان مشابهت ڏيئي سگهجي ٿي. هر ملڪ ۽ قبيلي جا اهڙيءَ طرح بنيل عقيدا ۽ دستور علحده هئا. ليڪن بنيادي طرح انهن جي پيدا ٿيڻ لاءِ اسباب گهڻو ڪري ساڳيا هئا. جيئن وقت گذرندو ويو ۽ ماڻهو وحشيانه درجي کان ستيءِ چڙهي، مختلف بدو يانه، زراعتي، تجارتي، هنري ۽ سائنسي دورن مان لنگهڻ لڳا، ته هنن جي اصل عقيدن ۽ دستورن ۾، معاشري جي تبديليءَ، نئين معلومات جي فراهميءَ ۽ تجربن ڪري، ڦير گهير اچڻ لڳي، جا اڄ به هميشه ٿيندي رهندي.

هن وقت جا مکيه عالمگير مذهب — هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم، مسيحيت ۽ اسلام — سڀئي گذريل پنجن هزار ورهين کان پوءِ جي پيداوار آهن. ليڪن ان کان اڳ به ماڻهن وٽ مذهبي عقيدا ۽ دستور هئا. جڏهن پوريءَ طرح تحقيقات ڪجي ٿي، ته موجوده عالمگير مذهب سڀ قديم مذهبي عقيدن، رسم رواج، دستورن ۽ عبادتن تي تعمير ٿيل معلوم ٿين ٿا. هنن چئن مذهبن کي عالمگير انهيءَ ڪري سڏيو وڃي

ٿو، جو انهن جا پوئلڳ ڪيترن ڪروڙن ماڻهن تي مشتمل آهن ۽ دنيا جي مختلف حصن ۾ رهن ٿا.

هن ڳالهه کان انڪار ڪري نٿو سگهجي ته انهن عالمگير مذهبن ۾ ڪائنن اڳ وارن مذهبن جي عقيدن ۽ دستورن کان ڪي وڌيڪ اضافا ٿيل آهن، انهن ۾ خدا جي تصور، حيات بعدالممات، محبت، امن ۽ فلاح انسانيءَ متعلق نوان اضافا آهن. ليڪن زياده تر آهي مذهب قديم عقيدن، رسم رواج ۽ دستورن تي مشتمل آهن. ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي ته عالمگير مذهب جي بانين، عام ماڻهن جي قديم روايات، گذشته عقيدن ۽ دستورن سان وابستگيءَ، گهڻن ماڻهن جي ذهني پستيءَ، جهالت ۽ وهم پرستيءَ کي نظر ۾ رکي، ڪيترن پراڻن عقيدن، رسم و رواج ۽ دستورن کي ڪيڏڻ کان پاسو ڪيو آهي. ڇو ته کين خبر هئي ته گهڻا ماڻهو، قدامت پسند هئڻ ڪري، صفا نئين ڳالهه نه سمجهي سگهندا، ۽ نه ان کي قبولڻ لاءِ تيار ٿيندا.

اها حالت تقريباً هرهڪ عالمگير مذهب جي آهي. مذهب اسلام به اهڙين ڳالهين کان خالي نه آهي. آن جا اڪثر عقيدا ۽ دستور اڳوڻن مذهبن، قبيلائي عقيدن ۽ دستورن تان ورتل آهن، ۽ ٻين عالمگير مذهبن سان مشابهت رکن ٿا. هن مذهب جا به نوي سيڪڙو عقيدا ۽ دستور قديم مذهبن جي وهم پرستيءَ ۽ خوف مان پيدا ٿيل عقيدن ۽ دستورن جي پيداوار آهن. اسلام جي هيٺ ذڪر ڪيل مکيه عقيدن ۽ دستورن جي اصل بابت کوجنا ڪبي، ته معلوم ٿيندو ته اهي نه صرف عربن جي ايام جاهليت بلڪ انسان جي وحشي دور جي روايات تي تعمير ٿيل آهن، جن جي موجوده زماني جي حالتن موجب ڪا ضرورت نه رهي آهي. عقل ۽ سمجهه جي ڪسوٽيءَ تي اهي بيسود معلوم ٿين ٿا. منجهائن ڪن جي ته ڪا مراد ۽ مطلب ئي نٿو ڏسڻ ۾ اچي، بلڪ آهي اڄوڪيءَ حالت موجب مضحڪه خيز ۽ طفلانه حرڪتون پيون معلوم ٿين.

مثلاً، ملا واريءَ تشريح موجب اسلام جا جي مکيه عقيدا ۽ دستور ليکجڻ ۾ اچن ٿا، سي هيٺيان آهن:

۱- خدا جي شخصي تصور جو عقيدو.

۲- خلقت انسان، حيات بعدالممات، عالم برزخ، روز قيامت، پلصراط، ميزان، بهشت ۽ دوزخ جا عقيدا.

۳- حج ڪرڻ، ڪعبي جو طواف، مينا ۾ شيطان کي پٿريون هڻڻ، ڏڪون پائڻ وغيره.

۴- جانورن جي قرباني، ۽ صدقا، وغيره.

۵- ختنو يا طهر ڪرائڻ.

۶- جانورن جي نحس ۽ سعد، حلال ۽ حرام جو عقيدو.

۷- مري ويلن لاءِ طعام، ڪپڙا وغيره ڏيڻ ۽ ختما ڏيارڻ.

۸- تعويذ ۽ ڌاڳا، ڦيٿا چنڊا وغيره ڪرڻ.

۹- مزارن جون زيارتون ڪرڻ، ختما ڏيارڻ، دعائون گهرڻ.

۱۰- عبادتون، ورد، وظائف ۽ روزا رکڻ، وغيره.

جنهن صورت ۾ مٿي ذڪر ڪيل اسلام جي تسليم ٿيل عقيدن ۽ دستورن کي عرب جي ايام جاهليت ۽ وحشيانہ دور جي مذهبن مان اخذ ڪيل عقيدا ۽ دستور سڏڻ جي راءِ ظاهر ڪئي اٿم، ان ڪري بهتر اهو ٿو ڄاڻان تہ هر هڪ ڳالهہ لاءِ مختصر طور دليل ۽ ثابتيون پيش ڪريان.

۱- خدا جي شخصي تصور جو عقيدو:

ماڻهو ڪمزوريءَ، تڪليف، خوف ۽ بيماريءَ جي حالت ۾ اڪثر ڪنهن مدد لاءِ منتظر پئي رهيو آهي، ۽ انهيءَ مدد واسطي ابتدا کان وٺي هن کي مددگار يا معبود پئي ڳولڊيا آهن، جن کان مهل سر مدد يا آٿت وٺڻ لاءِ هو ملتجي پئي رهيو آهي. تاريخ جي ٿوري مطالعي مان معلوم ٿيندو تہ ان لاءِ هن ڪنهن وقت جانورن، جهرڪ: هاٿي، شينهن، ڍڳي، واڳونءَ، نانگ ۽ عقاب وغيره جي پرستش پئي ڪئي آهي، تہ ڪنهن زماني ۾ جبلن، دريائن، سمنڊن،

وٽن، باهه، ڌرتيءَ، جن ڀوت، سج چنڊ ۽ تارن جي پوڄا به ڪئي آهي. آخر ۾ خود ماڻهوءَ جي پرستش جو دستور پيو، جنهن ۾ قبيلن جا وڏا، جادوگر، مذهبي مهندار ۽ بادشاهه معبود ٿي ليکجڻ لڳا، ۽ اڳتي وڌي، بت پرستيءَ جو رواج پيو.

ان ڪان پوءِ، عالمگير مذهبن طرفان انهيءَ انساني تصور جو خدا مٿي آسمان ۾ ويٺل چاتي، ان کي ڪائنات جي پيدا ڪرڻ، فنا ڪرڻ، ماڻهن جي رزق ڏيڻ ۽ هر معاملي تي نظرداري ڪري، انعام ۽ سزا ڏيڻ وارو سمجهي، ان جي عبادت ڪرڻ جو رواج وڌو ويو. بائيبل جي ڪتاب "پيدائش" جي باب اول جي آيت ۲٦ ۾ چاتل آهي ته "خدا ماڻهوءَ کي پنهنجيءَ صورت تي بنايو." اهڙيءَ طرح عربيءَ ۾ به چوٽي آهي ته: خلق الله الآدم علیٰ صورته — [معنيٰ، آدم کي خدا پنهنجي صورت تي پيدا ڪيو].

اهڙيءَ طرح سان، ٻين مذهبن وانگر، مسلمانن به، ملا جي تشريح مطابق، خدا جي انساني تصور جا اصول قبول ڪري، ان جي عبادت ڪرڻ شروع ڪئي، جنهن موجب خدا ستين آسمان تي ڪرسيءَ تي ويٺل هو، هن کي هٿ، پير، اکيون، ڪن، منهن ۽ جسم هو؛ هو ساريءَ ڪائنات جو پيدا ڪندڙ، رزق ڏيندڙ، جزا ۽ سزا جو مالڪ ۽ مارڻندڙ هو. پيغمبر حضرت محمد صلعم معراج تي حضرت جبريل سان گڏجي وٽس ستين آسمان تي ويو هو. قيامت جي ڏينهن هو هيٺ لهي اچي ويهندو. سڀني ماڻهن جا حساب ڪتاب سندس اڳيان تارازيءَ ۾ توري تپاسيا ويندا. پوءِ اهي ان موجب بهشت ۽ دوزخ ۾ موڪليا ويندا، وغيره. مسلمانن جا نهايت مکيه امام ۽ عالم انهيءَ نظريي ۾ اعتقاد رکندڙ هئا، جهڙوڪ امام مالڪ بن انس رضہ، امام احمد بن حنبل رضہ، امام دائود بن علي رضہ، ابن تميم رضہ، ابن قيم رضہ، ابن حزم رضہ ۽ شوڪاني انهيءَ راءِ جا شمار ڪيا وڃن ٿا. (ڏسو "مذهب اسلام" از محمد عبدالغني.) قرآن شريف ۽ حديثن مان اهڙي عقيدي جي فائدي ۾ ڪيترا حوالا پيش ڪري سگهجن ٿا. مثال لاءِ هيٺيون آيتون ۽ حديثون انهيءَ سلسلي ۾ پيش ڪري سگهجن ٿيون:

(١) الرحمان علي العرش استوي (آية.)

[معني - الله سائين آسمان تي ويٺل آهي.]

(٢) وجاء ربک و الملک صفا صفا (آية.)

[معني - جڏهن تنهنجو رب آيو، تہ ملائڪ صفون ٻڌيو (سائس گڏيا) آيا.]

(٣) ثم ادني فتدلي فڪان قاب قوسين او ادني (آية)

[معني - جڏهن (حضرت محمد صلعم خدا کي) نزديڪ ٿيو، تہ (خدا) لهي آيو، پوءِ (پيغمبر ۽ خدا جي وچ ۾) فرق صرف ڪمان جي ٻن گوشن جيترو يا ان کان بہ گهٽ وڃي رهيو.]

(٤) يدالله فوق ايديهم (آية.)

[معني - الله جو هٿ انهن جي مٿان آهي.]

(٥) و يبقي وجه ربک ذوالجلال والاڪرام (آية)

[معني - باقي وڃي تنهنجي رب جو منهن رهندو.]

(٦) و يوم يڪشف عن ساق (آية)

[معني - جنهن ڏينهن تنهنجي رب جي ٽنگ جي ٻڪي کلندي.]

اهڙيءَ طرح حديثن مان بہ ان ڳالهہ جي ثابتي ملي ٿي. حضرت ابوهريره کان ڪتاب صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم ۾ روايتون آهن تہ:

(١) و اماالنار فلاتمتلي حتي يضيع الله رجله (حديث)

[معني - (قيامت جي ڏينهن) دوزخ تيسين تائين ڪونہ ڀربا، جيسين تائين الله تعالي سندس پير ان ۾ نہ وجهندو.]

(٢) ينزل ربنا تبارڪ و تعالي ڪل ليلة الي السماء الدنيا. (حديث)

[معني - اسان جو رب تعالي هر رات آسمان کان زمين جي طرف هيٺ لهي اچي ٿو (خبرچار لهڻ لاءِ).]

حضرت عبدالله بن مسعود کان صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم ۾ روايت آهي تہ:

(٣) ان الله يمسڪ الموت السماوات يوم لقيامت علي اجمع و الارض علي اصبع الخ (حديث)

[معني - الله تعالي قيامت جي ڏينهن آسمانن کي هڪ آڱر تي جهليندو ۽ زمين کي ٻيءَ آڱر تي جهليندو.]

اهي چند حوالا آهن، جن مان ثابت ٿئي ٿو تہ مسلمانن جي گهڻي حصي ۾ خدا بابت اهڙو انساني تصور وارو اعتقاد ويٺل آهي. جڏهن کان فيلسوفن ۽ صوفياي ڪرام انهيءَ تصور خلاف دليل ڏنا، تہ ڪن مسلمان عالمن مجبوراً انهيءَ جي جواب ۾ خدا جي بي‌شڪل ۽ بي مثال معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي؛ ليڪن اڄا تائين ملا جي تشريح ۾ مجيندڙ خدا کي انساني صفتن سان منسوب ڪندا اچن ٿا ـــ جهڙيءَ طرح: ڏسڻ، ٻڌڻ، راضپو، ناراضپو، حساب ڪتاب جي بنياد تي بهشت، دوزخ، وغيره. ڪي اڄا تائين اهڙا بہ آهن، جي خدا جي مٿي ذڪر ٿيل شخصي تصور ۾ مجيندڙن کان سواءِ ٻين کي قرآن ۽ حديث جا منڪر ٿا ڄاڻن.

٢- خلقت انسان، حيات بعدالممات، عالم برزخ، روز قيامت، پلصراط، ميزان، بهشت ۽ دوزخ جا عقيدا:

انهن ڳالهين بابت ملا جي تشريح ۾ مجيندڙن ۾ ڪي خاص عقيدا ويٺل آهن، جي اڳين مذهبن جي عقيدن تان ورتل آهن. ان موجب سندن چوڻ آهي تہ روز ميثاق تي خدا صاحب جڏهن "ڪن" (ٿيءُ پؤ!) جو لفظ ڪڍيو، تہ ساري ڪائنات پيدا ٿي پيئي، ۽ انهيءَ سان گڏ انساني روح بہ پيدا ٿيا، جن کان خدا پڇا ڪئي تہ هو ڪيس سڃاڻن ٿا! تڏهن هنن هائوڪار ڪئي. آهي انهيءَ وقت کان وٺي روحن جي دنيا ۾ رهن ٿا، جتان سندن تقدير ۾ لکيل وقت تي هن دنيا ۾ اچي، وري مرڻ بعد هو عالم برزخ ۾ وڃي رهن ٿا، جتي قيامت جي ڏينهن تائين هوندا. آتي هن دنيا وانگر گهمن ڦرن

ٿا، ڪائين پين ٿا، ختمن ۽ خيرات ذريعي هٿان سوڪليل ڪاڏو پيتو ڪپڙو ڪين پهچي ٿو. قيامت جو ڏينهن ڪڏهن ٿيندو، ان جو پتو پيغمبر خدا ڪي به ڪونه هو. پر هن ڪي نشان ٻڌايا آهن، جن مان هڪ اهو هو تہ عام ماڻهو شهري زندگي گذارڻ لڳندا. قيامت کان اڳ حضرت اسرافيل هڪ نفيل مان آواز ڪڍندو، جنهن جي اثر کان زمين ٽڪرا ٽڪرا ٿي پوندي، جبل ڪپهه جي پوٽين وانگر اڏامڻ لڳندا، ۽ ان کان پوءِ وري زمين هموار ٿيندي، بارشون جام پونديون، ۽ ماڻهو ڪنيئين وانگر سندن اڳين جسمن سان ٻاهر اپرندا. هر ڪو مذهب وارو سندس نبيءَ جي پويان نفسي نفسي ڪندو رهندو. سج هيٺ لهي نيزي پاند اچي بيهندو. پوءِ سڀني کي پلصراط تان لنگهڻو پوندو، جا وار کان سنهي ۽ تلوار کان تکي هوندي. جن ماڻهن مسجدون ٺهرايون هونديون يا (جانورن جون) قربانيون ڏنيون هونديون، سي انهن تي سوار ٿي، سولائيءَ سان پار اڪري ويندا. ڪيترا گنهگار پار اڪري نہ سگهندا ۽ آڙاهہ ۾ ڪري پوندا. ان پل جي ٻئي طرف الله سائين ويٺل هوندو. ترازي ٽنگي پيئي هوندي، جنهن ۾ هر هڪ ماڻهوءَ جا ڏوهہ ثواب سندس روبرو توربا. جي ڪنهن جا ڏوهہ زياده ٿيا، تہ کيس دوزخ ۾ موڪليو ويندو، ۽ جي ثواب گهڻا ٿيا، تہ بهشت ۾ وڃي ويندس. بهشت جو ذڪر ڪندي چيو وڃي ٿو تہ اتي عاليشان بنگلا ۽ محلاتون هونديون، جن ۾ عمدا باغ هوندا، ۽ ماکيءَ ۽ کير جون نهرون هونديون. آتي جي رهاڪن کي سوين حورون ۽ غلمان (حسين ڇوڪرا) انعام طور ڏنا ويندا. دوزخ جو نهايت خطرناڪ روپ ظاهر ڪيو وڃي ٿو، جتي باهين جا آڙاهہ هوندا، جن ۾ ڏوهارين کي ملائڪ گرزن سان طرح طرح جا عذاب پيا ڏيندا، ۽ جنهن ۾ مسلمانن جن اٽڪل ٽن سؤ فرقن مان صرف هڪ فرقي کي بهشت ۾ داخل ڪري، ٻين سڀني کي دوزخ ۾ وڌو ويندو. غيرمسلم بہ دوزخ ۾ هوندا. ان ڪري دوزخ ۾ انسانن جو ڪثير تعداد هوندو. باقي بهشت تي بہ هن دنيا جي سرمائيدارن وانگر چند ماڻهن جي هڪ هٽي هوندي.

اهي اعتقاد ملا جي تعبير واري اسلام جا مکيہ جزا آهن،

جنهن موجب خدا کي ظالم ڊڪٽيٽر (واحدالقهار) ڪري ڏيکاريو ويو ٿو، جو اربها ماڻهن کي صرف ان ڪري سزائون ڏيندو، جو هو اسلام جي ملا واري مضحڪه خيز تعبير جا پوئلڳ نه هوندا. رب العالمين، انهيءَ نقطه نگاه موجب، صرف اسلام جي هڪ فرقي جي پارٽيءَ جو ليڊر بڻجيو پوي.

جيڪڏهن تاريخ مذاهب جو مطالعو ڪبو، ته معلوم ٿيندو ته مٿي ذڪر ڪيل ڳالهين مان ڪيترا عقيدا قديم مذهبن تان ورتل آهن. مصر جي احرامن اندر، جي يهودي ۽ عيسائي مذهبن کان به اڳ جا ٺهيل آهن، اهڙيون تصويرون ڏٺل آهن، جن مان هنن عقيدن جا نشان ملن ٿا. انهن عقيدن جو مفصل مطالعو ڪبو، ته معلوم ٿيندو ته انهن مان ماڻهن جي قديم وهم پرستيءَ ۽ ڏندڪٿائن جا آثار ملندا.

آءٌ نٿو سمجهان ته جنهن ملا واري مذهب جا بنيادي عقيدا اهڙي قسم جا هجن، سو مڪمل ۽ آخري دين سڏڻ جو لائق ٿي سگهي ٿو.

٣. حج ڪرڻ، ڪعبي جو طواف، منا ۾ شيطانن کي پٿريون هڻڻ ۽ ٻڪرن پائڻ، حجر اسود کي چميون ڏيڻ، وغيره. انهن مان ڪيترا رواج ۽ دستور عرب جي ايام جاهليت ۾ رائج هئا. ڪي ته حضرت ابراهيم جي وقت کان به پراڻا هئا.

ڪعبي جي عمارت، جا هن وقت چورس آهي، ان بابت چوڻ ۾ اچي ٿو ته گهڻي وقت کان اڳي آتي عربن جو عبادتگاه هو، جنهن کي حضرت ابراهيم ۽ اسماعيل درست ۽ پاڪ ڪري، پنهنجي مسلڪ جو عبادتگاه بنايو. ڪن تاريخ دانن جو سرڳو چوڻ آهي ته ڪعبي جي ڪنڊ ۾ رکيل حجر اسود اڳوڻي عبادتگاه ۾ رکيل فيلس يا لنگم جو پٿر آهي. ڪي چون ٿا ته اڳوڻي ڪثير ديوتائن جي مورتين مان اهو زهره جي ديوتا جي نشاني هو، جنهن کي عزت خاطر اتي رکايو ويو.

ڪعبي ۾ اڳيئي هر سال ماڻهو ميلي تي ايندا هئا. ڪعبو اڳوڻي مندر جي جاءِ تي ٺهيل آهي. ڪعبي جي چوطرف طواف ڪرڻ جو

دستور بہ گهڻي وقت کان قديم سورج ديوتا جي پوڄارين ۾ مروج هو، جي سيارن جي سج جي چوڌاري طواف ڪرڻ جي رسم موجب ائين ڪندا هئا. شيطانن کي پٿرين هڻڻ بابت چوڻ ۾ اچي ٿو تہ آهي قديم عرب جي مخالف ديوتائن جي بتن جي خلاف احتجاج ڏيکارڻ لاءِ هنيون وڃن ٿيون. ان جاهلانہ دستور کي اجا تائين قائم رکيو اچن. مِنا ۾ ڍڪون پائڻ جي دستور بابت چوڻ ۾ اچي ٿو تہ حضرت ابراهيم جي مصري بيبي هاجران سندس سائڻ ساران بيبيءَ جي خوف کان هن طرف نڪري آئي، تہ ڪيس سندس پٽ حضرت اسماعيل ڄائو. پاڻي ڪونہ هو، جنهنڪري، مضطرب ٿي، ان جي ڳولا ۾ ڍڪون پاتائين ۽ پوءِ فرشتن جي مدد سان کوهہ پيدا ٿي پيو. اهي ڍڪون انهيءَ رسم ادا ڪرڻ لاءِ پاتيون وڃن ٿيون.

انهن سيني ڳالهين ۾، سواءِ قديم دستور ۽ رسمن دهرائڻ جي، ڪا هدايت يا رهبريءَ جي ڳالهہ نہ آهي، جو ملا واري اسلام کي آخري ۽ مڪمل بنائي، جيڪو حج جي اهڙين قديم رسمن جي ادائگيءَ کي فرض ٺهرائي ٿو.

۴. **جانورن جي قرباني.** قرآن ۾ آهي تہ حضرت ابراهيم خواب لڌو تہ خداوند فرمائي ٿو تہ حضرت اسماعيل پنهنجي پٽ کي قربان ڪر. انهيءَ حڪم جي بجاآوريءَ لاءِ هن حضرت اسماعيل کي ڪنو ٿي، تہ ان جاءِ تي ملائڪن گهيٽو آڻي رکيو. انهيءَ سنت قائم رکڻ لاءِ قرباني ڪئي وڃي ٿي. بائيبل ۾ حضرت اسماعيل جي عيوض حضرت اسحاق جو نالو آندو ويو آهي. بهرحال ٻنهي ڪتابن ۾ قربانيءَ جو ڪارڻ خدا جو حڪم ٻڌايو وڃي ٿو.

قديم مذهبن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ ماڻهوءَ ۽ جانورن جي قربانيءَ جو دستور حضرت ابراهيم عليه السلام کان هزارها ورهيہ اڳ جو پراڻو آهي. گهڻو ڪري هر قديم مذهب ۾ ان جو دستور هو. تاريخي کوجنا مان پتو پوي ٿو تہ اهو وحشيانہ دور جي وهم پرستيءَ جو رواج هو، جنهن ۾ معبودن جي غصي ۽ ڪاوڙ کي دور ڪرڻ يا

انهن جي رضامنديءَ خاطر ساري قبيلي کي بچائڻ لاءِ هڪ ماڻهوءَ جي قرباني ڏني ويندي هئي. آنهيءَ زماني ۾ خدا جو تصور خوفناڪ جاندار يا ديوتا وانگر هو، جو سواءِ ماڻهوءَ جي رت ڏيڻ جي راضي نه ٿيندو هو. حضرت ابراهيم جو خدا بابت تصور به شخصي هو. جنهنڪري ان کي راضي ڪرڻ لاءِ هن پٽ کي قربان ڪرڻ گهريو ٿي.

بائيبل (توريت) جي ڪتاب "پيدائش" جي باب ۱۸ ۾ لکيل آهي ته خدا جلشانه پيهرن جو ممري ۾ حضرت ابراهيم عليه‌السلام جي تنبوءَ جي ٻاهران آيو، جنهن تي حضرت ابراهيم عليه‌السلام کيس منت ڪري، پير ڌوئاري، ٿلهو گابو ڪهي، ماني پچارائي کارائي. خدا ماني کائڻ بعد کيس دعا ڪئي ته تنهنجي بيبيءَ ساران مان توکي پٽ ڄمندو. هي ان وقت ٻئي ڪراڙا هئا، ايتري قدر جو بيبي ساران جي ماهواري به بند ٿي ويئي هئي. نيٺ ان دعا موجب بيبي ساران مان حضرت ابراهيم کي فرزند ڄاڻو، جنهن جو نالو حضرت اسحاق رکيائين. ان وقت حضرت ابراهيم عليه‌السلام جي عمر هڪ سو ورهيه هئي ۽ بيبي ساران ۹۰ ورهين جي هئي. انهن ڳالهين ۽ مٿي بيان ڪيل قرآن ۽ حديث ۾ آيل ذڪر مان معلوم ٿئي ٿو ته حضرت ابراهيم جو خدا بابت ڪهڙو تصور هو. خدا جي رحمان ۽ رحيم هئڻ جو تصور بعد جو آهي. خبر نٿي پوي ته ان وحشاني دور جي يادگار قربانيءَ کي اسلام جو مکيه جزو قرار ڏنئي، ملا صاحب ڪهڙيءَ طرح ان کي مڪمل ۽ آخري دين سڏي ٿو.

۵. **ختنو يا طهر ڪرائڻ.** بائيبل جي ڪتاب "پيدائش" باب سترهين ۾ ڄاڻايل آهي ته "جڏهين حضرت ابراهيم ۹۹ ورهين جو ٿيو، ته خدا کيس ڏسڻ ۾ آيو ۽ چيائينس ته تو ۽ مون ۾ عهد ٿو ڪريان ته توکي اولاد ڏيندس. جن مان بادشاهه پيدا ٿيندا. اهي مون کي خدا ڪري مڃيندا. ان جي عيوض ۾ طهر ڪرائج، ۽ پنهنجي اولاد کي به طهرجڻ جي هدايت ڪج." ان تي حضرت ابراهيم عليه‌السلام طهر ڪرايو، ۽ سندس فرزند حضرت اسماعيل جو ۱۳ ورهين جو هو، تنهن جو به طهر ڪرايائين."

مسلمانن ۾ طهر ڪرائڻ جو دستور سنت ابراهيمي پوري ڪرڻ لاءِ هلندو اچي. هاڻ تاريخي کوجنا مان معلوم ٿيو آهي ته اها رسم قديم وحشي قومن ۾ عام هئي. آسٽريليا، نيوزيلينڊ، قديم آفريڪا ۽ آمريڪا جي وحشي قومن ۾ اهو رواج ڏٺو ويو آهي، جن جو حضرت ابراهيم يا مسلمانن سان ڪوبه واسطو نه هو. شو مهراج جي عضوي تناسل وڍڻ جي ڏند ڪٿا، جنهن مان لنگم جي پرستش جو بنياد پيو، ۽ قديم يونانين ۽ ٻين قومن ۾ فيلس جي پوڄا مان پتو پوي ٿو ته انهن رسمن جي وچ ۾ ڪو ڳانڍاپو آهي. حضرت ابراهيم ڪا نئين ڳالهه ڪانه ڪئي هئي. خبر نٿي پوي ته اهڙين قديم رسمن کي مذهب ۾ جاءِ ڏيئي، ۽ ان جو مکيه جزو قرار ڏيڻ سان ملا جو اسلام ڪهڙيءَ طرح مڪمل ۽ آخري دين بڻجي پوي ٿو. ان سموري مسئلي بابت احوال معلوم ڪرڻو هجي، ته سرجان فريزر جي لکيل ڪتاب "گولڊن بو" مان يا "انسائيڪلو پيڊيا آف ريليجن ۽ ايٿڪس" ۾ لفظ 'فنلزم' تحت پتو پئجي سگهندو. ان مسئلي تي ٻيا به ڪيترا ڪتاب لکيل آهن.

٦. مري ويلن کي ختما ڏيارڻ. اڄ ڏينهن تائين پيدائي آيو آهيان ته مسلمانن اڳين مذهبن کان جي عقيدا هٿ ڪيا آهن، انهن مان هڪ اهو به آهي ته ماڻهوءَ جي انتقال ڪرڻ کان پوءِ سندس روح قيامت تائين عالم برزخ ۾ رهي ٿو، جتي هن دنيا وانگر کائي پئي ۽ هلي چلي ٿو. هن جُون انهيءَ دنيا ۾ به اهي ساڳيون ضرورتون آهن. تنهنڪري ان واسطي کاڌي پيتي، ڪپڙي وغيره جو انتظام ڪرائڻ سندس پوين لاءِ لازمي ڳالهه آهي. هتي جو به کاڌو، ڪپڙو وغيره سندس نالي ۾ ڪن رسمن سان ڏنو ويندو، سو ڪيس وڃي رسندو. ان ڪري ماڻهوءَ جي گذرڻ کان پوءِ ڪي ڏڻ وار مقرر ڪيا ويا آهن، جن تي انهيءَ رسم جي ادائي ڪئي وڃي ٿي — جيئن ته ٽيجهو، ستون ڏينهن، ايڪيهو، چاليهو، ٻارهو خاص طرح انهيءَ ڪم واسطي مقرر ڪيل آهن، جن تي گذر ڪيل ماڻهوءَ جا عزيز قرآن شريف جا ختما ڪرائي يا ڪن سورتن کي پڙهي، مري ويلن جي روحن کي بخشائين ٿا، ۽ ملن، فقيرن، غريبن کي کاڌو، ڪپڙو وغيره ڏين ٿا.

مسلمانن ۾ اهو اعتقاد ويٺل آهي ته اهڙن موقعن تي مري ويلن جا روح گهر ۾ اچن ٿا ۽ جڏهين ڏسن ٿا ته سندن نالي ڪجهه ڪيو وڃي ٿو ته خوش ٿي موٽي وڃن ٿا، نه ته رنج ٿيو بد دعا ڪندا وڃن.

جيڪڏهن انهيءَ دستور يا عقيدي جو پورو مطالعو ڪبو، ته ڏسبو ته اهو عقيدو موجوده سيني عالمگير مذهبن ۾ رائج آهي، ۽ ان جو رواج انسان جي وحشيانه دور کان پيل ڏسڻ ۾ ايندو. قديم زماني جي قبرن کوٽڻ مان پتو پيو آهي ته انهن ماڻهن ۾ اهو عقيدو ويٺل هو ته مرڻ کان پوءِ به ماڻهوءَ جون ساڳيون ضرورتون رهن ٿيون. مصر جي اهرامن مان هٿ آيل شين مان پتو پوي ٿو ته مري ويلن سان کاڌي پيتي، ڪپڙي، هار سينگار، هٿيارن ۽ سواريءَ وغيره جا سامان گڏ دفن ڪندا هئا. ڪن جڳهن تي زالن ۽ نوڪرن کي به ساڻن گڏ دفن ڪيو ويندو هو، يا ساڙيو ويندو هو ته اهي مري ويلن جو ساٿ ڏين ۽ انهن جي خدمت ڪري سگهن. چين ۾ به اهو دستور عام هو. جڏهين چنگيزخان منگول بادشاه وفات ڪئي، ته ساڻس گڏ سندس چوڏهن زالن کي جيئري دفن ڪيو ويو هو. جملي مذهبن ۾ انهيءَ ڳالهه جو مختلف نمونن ۾ اعتقاد پئي رهيو آهي. هندن جي ستيءَ جي دستور جو به ان سان لاڳاپو ڏسجي ٿو. مسلمانن به، اڳين مذهبن جي پوئلڳي ڪندي، کاڌي پيتي وغيره ڏيڻ جو دستور چالو رکيو ۽ ختما ڏيارڻ شروع ڪيا. هندن جا ڇائنتا ۽ پاٺ ساڳئي دستور جهڙا آهن.

مسلمانن جي اعتقاد ۾ عجيب تضاد آهي. هڪ طرف چيو وڃي ٿو ته هرڪنهن ماڻهوءَ کي سندس عملن موجب جزا ۽ سزا ملندي. ٻئي طرف ختما، درود ۽ خير خيرات ميتن جي نالي ۾ ڪرايا وڃن ٿا — چي، انهن جو ثواب انهن کي پهچندو! جي پوئين دستور کي مڃبو، ته عمل بيڪار ٿي پوندا. هرڪو شاهوڪار پنهنجي عزيز کي، جو ڪٿي زاني، ظالم، بداخلاق رهيو هجي، ختما ڏياري، ملن ۽ غريبن کي سٺا طعام ۽ ڪپڙا وغيره ڏيئي، نجات ڏيارائي سگهي ٿو. انهيءَ ڳالهه ۾ عقيدي رکڻ ڪري سٺن ۽ برن عملن جو تفاوت مٽجي ويندو. انهيءَ دستور ۾ ڪهڙي خوبي آهي، جنهنڪري ملا واري اسلام کي

مڪمل ۽ آخري مذهب چئي سگهبو، ۽ ان جي پوئواري ڪندڙ مائهن کي دنيا جي بهترين قوم سڏي سگهبو.

٧- ڪن جانورن کي نجس ۽ ڪن کي حلال چاڻڻ.

مسلمانن وٽ ڪي جانور پليت ۽ حرام آهن ۽ ڪي حلال آهن، جن مان سوئر کي خاص طور پليت سمجهيو وڃي ٿو. اهو دستور يهودين ۾ به آهي.

هاڻ اچو ته تاريخي حقيقتن جي بنياد تي انهيءَ رواج جو مطالعو ڪريون. انسان جڏهن جهنگلن ۾ وحشي زندگي گذاريندو هو، ته هو وهم پرست هئڻ ڪري، ڪيترين ڳالهين مان سوڻ وٺندو هو. جڏهن صبح جو اٿي جهنگل ۾ ڪاڌي هٿ ڪرڻ، شڪار يا دشمن سان لڙڻ لاءِ ويندو هو، ته مفيد نتيجي لاءِ اڪثري سوڻ وٺندو هو. جيئن ته جهنگل ۾ پکين ۽ جانورن کان سواءِ ٻي ڪا جاندار شيءِ ڪانه هوندي هئي، تنهن ڪري شروع ۾، جڏهن ٻاهر نڪرڻ وقت ڪين اهڙي جانور تي نظر پوندي هئي، جنهن بابت ڪن خاص ۽ محدود تجربن مان هنن کي وهم ويهجي ويو هو ته ان ڪري سندن ڪم سرانجام ٿيو هو، ته اهڙي جانور کي هو سياڳو سمجهڻ لڳندا هئا، ۽ جي ان جي ڏسڻ ڪري ڪم سرانجام نه ٿيو هو، يا ڪو نقصان پهتو هو، ته ان جانور کي نياڳو سمجهڻ لڳندا هئا. انهيءَ طرح مختلف قبيلن وٽ ڪي جانور سياڳا ۽ ڪي نياڳا شمار ٿيڻ لڳا، جن کي تاريخ دانن ٽوٽم (Totem) ۽ ٽبو (Taboo) جي نالي سان سڏيو آهي. انهن وهمن ڪري، ڪيترن سياڳن (ٽوٽم) جانورن جا بت ٺاهي، هنن پاڻ وٽ رکيا، ته جي صبح جو مٿن نظر پوندي، ته سارو ڏينهن خيريت سان گذرندن. انهن جانورن کي هو پنهنجا حامي ۽ مددگار سمجهڻ لڳا. انهن جانورن جي اڳتي هلي وٽن پرستش شروع ٿي. اهڙي طرح نياڳن جانورن کي هو مارڻ لڳا، يا انهن جي بد سوڻ کان بچڻ لاءِ ڪي ٻيا طريقا سوچيا ويا ۽ انهن تي عمل ٿيندو رهيو. شينهن، هاٿي، ڳئون، عقاب، اڙدها وغيره جي

پوڄا جا نشان انساني سماج ۾ اڃا تائين موجود آهن. ڪيترن قبيلن تہ مرڪو پاڻ تي مددگار جانورن جا نالا رکيا، جهڙوڪ مزاري، ڪيهر، واگها، بنو اسد وغيره. اهڙيءَ طرح ماڻهن تي بہ جانورن جا نالا رکجڻ لڳا، جهڙوڪ شيرشاهہ، هاٿي سنگهہ، ڪيهر، اسدالله وغيره ڀهراڙين ۾ تہ اڃا تائين سوڻ ورتا ويندا آهن. ٻاهر وڃڻ وقت سهي تي نظر پوڻ، ڪٻي پاسي ڪان تتر جي تنوارڻ، لومڙ يا گدڙ جي منهن پوڻ، وغيره مان سوڻ ورتا وڃن ٿا.

انهن ڳالهين جي اصل جي عالمن کوجنا شروع ڪئي آهي. اهڙيءَ ڪيل هڪ کوجنا مان سوئر جي پليت ٿيڻ بابت هيٺيون احوال معلوم ٿي سگهيو آهي. ڪيترا هزار ورهيہ اڳي ايشيا مائنر (ترڪي) جي ڦرا گيا ۽ لڊيا جي ٻن پرڳڻن جا قديم رهاڪو آٽيس نالي ديوتا ۽ سندس زال سبلي جي پوڄا ڪندا هئا، جنهن بابت پنهنجين ڏندڪٿائن مان معلوم ٿيو هون تہ آٽيس جڏهن سوئرن جي شڪار تي ويو هو، تہ سوئر کيس ماري وڌو هو، جنهن ڪري انهن ديوتا جي پوئلڳن وٽ سوئر نياڳو (ٽئبو) ٿي پيو هو. اتي جا رهاڪو اصل ، سامائيٽ، نسل جا هئا، تنهن ڪري انهن ماڻهن جي پوين ۾، نسل بعد نسل سوئر لاءِ نفرت هلندي آئي. جنهن صورت ۾ يهودي ۽ مسلمان عرب سامائيٽ نسل جا هئا، هنن پڻ ان قديم رواج کي بحال رکيو.(ڏسو ڪتاب "گولڊن بو" از سر جان فريزر)

هاڻ، غور ڪبو تہ معلوم ٿيندو تہ سوئر کي حرام يا پليت انهن قديم ڏندڪٿائن جي بنياد تي ٺهرايو ويو آهي: قرآن بہ انهيءَ قديم رواج جي بنياد تي ائن ڪيو، ماڻهن جي قديم روايتن ۽ عقيدن کي نظر ۾ رکي، بحال رکيو.

انهيءَ مثال مان پتو پئجي سگهي ٿو تہ ملا واري اسلامي تشريح جي ڪيترن عقيدن جا اصل بنياد ڪهڙا آهن. ان جو گهڻو حصو قديم دستورن تان ورتل آهي ۽ ٿورو عقل ۽ سمجهہ مطابق ايجاد ڪيو ويو آهي. اهڙن عقيدن واري ملا جي مذهب کي آخري

۽ مڪمل سڏڻ ڪيتري قدر بجا ٿيندو، اهو هر عقل وارو پاڻ سمجهي سگهي ٿو.

٨. تعويذ، ڌاڳا ۽ ڦيڻا، ڇنڊا وغيره.

هي عقيدو ۽ رواج به مسلمانن جي گهڻي ڀاڱي ۾ عام جام آهي. انهيءَ تي ڪيترا ڪتاب لکيل آهن، جن ۾ هن عقيدي ۽ رواج جي جواز ۾ قرآن ۽ حديثن جا حوالا ڏنا وڃن ٿا. البت، ڪي ماڻهو اڄڪلهه جي علمي هوا ۽ وهابين جي تعليم ڪري، انهن ڳالهين مان ويساه وڃائي ويٺا آهن، ليڪن ان جي اها معنيٰ نه آهي ته ملا جي تعبير واري اسلام ۾ اهي ڳالهيون رائج نه هيون، ۽ ڪن مسلمانن جو انهن ۾ اعتقاد ڪونه آهي. اڄڪلهه جي پيرن فقيرن ۽ ملن مان ته گهڻن جو گذر ئي ان تي آهي. اڃا تائين مسلمانن جو گهڻو حصو انهن ڳالهين جي افاديت ۾ ويساه رکي ٿو.

هي ڳالهيون به انسان جي قديم وحشي دور جون يادگار آهن. تفاوت ٿورو آهي. اڳي ڌاڳن وٽڻ بعد ۽ ڦيڻ رکڻ مهل جادو يا منتر آچاريا ويندا هئا. هاڻ، قرآن جون آيتون يا صلواتون پڙهيون وڃن ٿيون. ڌاڳا، اڳي وانگر هاڻي به، ڪاري يا اڇي سٽ، ۽ وٽن ۽ جانورن جي ڪلن مان وٽيا وڃن ٿا. تعويذن تي اڳي پيا اکر يا نشان ڪڍيا ويندا هئا، هاڻ ابجد جي حساب موجب نقش پريا وڃن ٿا يا متن قرآن جون آيتون، ملائڪن جا نالا وغيره لکيا وڃن ٿا. ڏوپ واس ۽ صدقي ۾ جانورن کي گهوري ڦٽو ڪرڻ جو رواج ساڳيو اڳوڻو جاري رکيو ويو آهي.

ان جي ته ۾ اصل ڳالهه ڪن شين، لفظن ۽ نشانن جي سياڳي ۽ برڪت واري هئڻ جي آهي. اهي رواج ڪڏهين کان پيا، انهن جا اصل سبب ڪهڙا هئا، ان تي ڪتاب موجود آهن، جن مان وڌيڪ احوال معلوم ٿي سگهندو. اهي سڀ ڳالهيون وهم پرستيءَ جي بنياد تي بنايل آهن. ملا جي تعبير واري اسلام ۾ انهن جي موجودگي دين کي مڪمل ۽ آخري حيثيت ڪهڙيءَ طرح عطا ڪري سگهي ٿي، سا ڳالهه هر صاحب عقل سمجهي سگهي ٿو.

۹- مزارن جون زيارتون، ختما ڏيارڻ ۽ دعائون گهرڻ.

مسلمانن جي گهڻي حصي ۾ مزارن (قبرن) تي وڃي ختمن ڏيڻ ۽ دعائن گهرڻ جو رواج گهڻي وقت کان چالو آهي. منجهن عقيدو ويٺل آهي ته مرڻ کان پوءِ، ماڻهوءَ وٽ قبر ۾ منڪر نڪير نالي ملائڪ ايندا، هن کان اٿاري کي سوال پڇندا، ۽ جي هن نيڪ جواب نه ڏنا ته قبر ۾ کيس عذاب ڏنو ويندو. ان ڪري مرڻ وقت کيس ڪلمو طيب پڙهايو ويندو آهي. جون ٿا ته هن کان پهرين اهو سوال پڇيو ويندو ته تنهنجو خدا ڪهڙو آهي؟ رسول جو نالو ڇا اٿئي؟ دين ڪهڙو اٿئي؟ ان ڪري "الله ربي، محمد رسولي، اسلام ديني" جا لفظ قبر تي پڙهيا ويندا آهن، ته آهي بدي ميت کي جواب ڏيڻ ۾ سهوليت ٿئي.

اهي سڀ عقيدا قديم وحشي قومن جي عقيدن تان ورتا ويا آهن، جن ۾ مري ويل مائٽن جي پوڄا ٿيندي هئي، جن کي هو پنهنجو رکوال سمجهندا هئا. آسٽريليا، نيوزيلنڊ، قديم آمريڪا ۽ آفريڪا جي وحشي قومن جا احوال پڙهڻ سان اِنهن عقيدن جو احوال ملي ٿو. جپان ۾ اجا تائين مري ويل مائٽن جي پوڄا ٿيندي آهي. مصر، چين ۽ وچ ايشيا جي قديم قبرن ۾ ماڻهن کي "ممي" ڪري، پورڻ وقت کاڌي، ڪپڙي وغيره جون شيون ساڻن گڏ پوريندا هئا. عام ويساه ويٺل هو ته مئي کان پوءِ به روح بدن سان گڏ رهن ٿا. جي بدن سلامت اٿن ته قيامت جي ڏينهن انهن جسمن کي اٿڻ ۾ تڪليف ڪانه ٿيندي. ازانسواءِ انهن مئن جي ڪفن سان گڏ "پاپيروس" جي پني تي سندن اڳتي جي هدايت لاءِ ڪي ڳالهيون ڪفن تي لکي ڇڏيندا هئا. مسلمانن ۾ به ڪفن تي عهد نامون ۽ پين اکرن لکائڻ جو ڪن ڪن جاين تي رواج آهي. قبرن مٿان قرآن جون آيتون اجا تائين لکايون وڃن ٿيون. مسلمانن ۾ بزرگن جي درگاهن تي منتون باسڻ، جهنڊيون لهرائڻ، پڙ يا غلاف چاڙهڻ، ميندي لڳائڻ، ڌمالون هڻڻ، نفيلون ۽ نقارا وڄائڻ ۽ ٻيا اهڙا دستور سڀ انهن قديم رسمن ۽ دستورن تان ورتل ڏسجن ٿا.

۱۰- عبادتون، ورد، وظائف ۽ روزا رکڻ- انهن ڳالهين جو رواج پڻ، مختلف نمونن ۾، اڳين مذهبن تان ورثي ۾ ڏسجي ٿو. ڪن لفظن جي بار بار دهرائڻ ۾ خاص تاثير هئڻ جو دستور وحشيانه دور کان مروج آهي. انهن لفظن جي ذريعي قديم زماني ۾ مؤڪلن جي حاضر ڪرڻ، جنن ڪڍڻ، ويرسٽ پڙهڻ ۽ جنن کي تابع ڪرڻ جو اهتمام ڪيو ويندو هو. ورت يا روزا رکڻ جو عام دستور هو، جن جي لاءِ بدن جي پاڪيزگيءَ ۽ نفس مارڻ وغيره جا عقيدا جوابدار هئا. انهن سڀني ڳالهين ۾ موجوده علم ۽ کوجنا بعد معلوم ٿيو آهي ته سواءِ نفسياتي (Psychological) اثر جي ڪو به خاص تاثير ڪونه آهي. انهن ڳالهين ڪري اسلام جي ٻين مذهبن تي فوقيت يا ان جي مڪمل ۽ آخري مذهب جي دعويٰ ۾ ڪا به تقويت ڪانه ملي سگهندي.

مٿي ذڪر ڪيل تفصيل مان پتو پوي ٿو ته ملا جي تشريح وارو اسلام ڪيئن نه قديم مذهبي دستورن، عقيدن ۽ عبادتن جي طريقن مان پريو پيو آهي. ان ڪري ملا جو هي چوڻ ته سندس تشريح وارو اسلام مڪمل ۽ آخري دين آهي، سراسر غلط ۽ بي معنيٰ آهي. جهڙيءَ طرح ڪي ساهوارا جانور مختلف ارتقائي منزلون طي ڪندا، ماڻهوءَ جي درجي تي پهتا آهن، اهڙو ساڳيو قانون مذهبن سان به لاڳو آهي. انساني سمجهه، علم، رسمون ۽ رواج، عقيدا ۽ دستورالعمل، زماني جي مختلف دورن، انساني تجربن ۽ معاشرن جي تبديلين سبب، ارتقا ڪندا رهن ٿا. تنهنڪري اخلاقي قانونن، معاشري جي رسمن رواجن ۽ مذهبي عقيدن ۾ به حالتن جي تقاضا موجب تبديلي ۽ ترقي جاري رهڻي آهي. ان ڪري، مذهبي عقيدن ۽ قانونن کي محدود ڪري، آخري شڪل ڏيئي، مڪمل سڏڻ خود دين فطرت (اسلام جي روح) جي خلاف آهي. خود اسلام جو مذهب به ان عام قانون کان مستثنيٰ ٿي نٿو سگهي. جنهن ڳالهه جي ابتدا ۽ انتها جو پار نه آهي، ان کي انتها تائين ڪن دستورن ۽ عقيدن ۾ بند ڪري ڇڏڻ قانون فطرت (ارتقا) جي اڻڄاڻائي ۽ عقل جي خامي آهي. اسلام جي نالي ۾ اهڙي دعويٰ ڪندڙ جاهل ملن کي اها به خبر نٿي پوي ته دين فطرت

کي اِنهيءَ طرح مڪمل ۽ آخري سڏي، محدود ڪرڻ مان ان جو قدر ۽ قيمت وڌي ٿي يا گهٽجي ٿي! "عالمگير" لفظ اسلام لاءِ ڪتب آڻڻ ۾ ڪجهه هرج نه آهي، جيڪڏهين ان جي معنيٰ اها ورتي وڃي ته ان جا پوئلڳ ڪروڙن جي تعداد ۾ دنيا جي گهڻن حصن ۾ رهن ٿا. اُنهيءَ معنيٰ موجب، هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم، ڪرستانن جو مذهب، ۽ ڪميونزم جا نظريا به عالمگير حيثيت رکن ٿا. ليڪن ائين سمجهڻ ته ساري انسانذات جي نجات ۽ ڇوٽڪارو ملا جي تشريح واري اسلامي جماعت ۾ شامل ٿيڻ مان حاصل ٿيڻ وارو آهي ۽ آخر ساري انسانذات ان جماعت ۾ داخل ٿيڻي آهي، سا ڳالهه غلط، ڌوڪو ۽ حقيقي اسلام جي تعليم جي خلاف آهي.

مٿي مختصر طور ٻڌائي آيو آهيان ته مذهبي عقيدن ۽ دستورن، رسمن ۽ رواجن ۽ عبادتن جي ابتدا ڪيئن ٿي ۽ آهستي آهستي انهن ۾، حالتن ۽ وقتي تقاضائن سبب، ڪيئن تبديليون اينديون ويئون. ان مان اهو به ظاهر ٿئي ٿو ته مذهبن جو تاڃي پيٽو ساڳئي مواد مان ٺهيل آهي. پر ملڪي ضرورتن، طبقاتي مفاد ۽ زماني جي تقاضائن پٽاندر ان جي ڊزائين ۽ رنگ وغيره علحده پئي رهيو آهي. صوفيءَ جي نقط نگاه موجب، اهي عقيدا، رسمون ۽ رواج ۽ دستورالعمل جاهلن جي طفل تسليٰ لاءِ مصنوعي ٺاهيا ويا آهن. اهل نظر ۽ حقيقت شناس ماڻهن وٽ انهن جي ڪا به وقعت نه آهي.

غالب فرمائي ٿو ته ــــ

مجهه کــو معلوم هے جنت کی حقیقت لیکن،
دل کے بہلانے کو غالب یہ خیال اچھا ہے.

سنڌ جي مشهور صوفي شاهه نصير فرمايو آهي ته ــــ

"بهشت دلاسو، دوزخ دڙڪو، ڪوڙي سامي، ڪوڙو ڪڙڪو:
"منهنجا لاڳاپا ويا لهي، شاهه حسن تنهنجي شوق ۾."

قرآن جون هيٺيون آيتون ملا طرفان اسلام جي مٿي بيان ڪيل

تعبير مطابق مسلمانن جي جدا، برتر ۽ اعليٰ سوسائٽيءَ هجڻ واري تخيل جي خلاف ثبوت ڏين ٿيون:-

(۱) يومنون بما انزل اليک و ما انزل من قبلک
(سوره بقر)

[معنيٰ - جو توتي نازل ٿيو آهي ان تي ۽ جو توکان اڳ نازل ٿيل آهي ان تي ايمان آڻين ٿا.]

جي اڳين ۽ پوين ۾ تفاوت هجي ها، تہ ٻنهي ڳالهين ۾ ويساه رکڻ جي ڪيئن تلقين ڪئي وڃي ها!

(۲) ان الذين آمنوا والذين هادوا والنصاريٰ، والصائبين من آمن بالله واليوم الآخر وعمل صالحاً فلهم اجرهم عند ربهم ولا خوف عليهم ولا هم يحزنون
(سوره بقر)

[معنيٰ - اوهان مان ايمان آڻيندڙن (مسلمانن)، يهودين، نصارن ۽ ٻين مذهب وارن مان، جن جو بہ الله، يوم الآخر (مستقبل) ۾ ايمان آهي ۽ آهي عمل صالح ڪن ٿا، انهن کي خدا وٽان ان جو اجورو ملندو ۽ کين نجات ملڻ واري آهي.]

هني، الله ۾ اعتبار آڻڻ جي معنيٰ اهل نظر اڳيان اها آ هي تہ آن تي ايمان هجي تہ ڪائنات پلئن ۽ مقصد سان پيدا ڪيل آهي ۽ الله ان جو خالق آهي. "يوم الآخره" ۾ اعتبار جي معنيٰ اها آهي تہ انسان جي ارتقا ۽ خوش مستقبل ۾ يقين هجي. "عمل صالح" جي معنيٰ انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ ڪوشان رهڻ آهي.

(۳) آمن الرسول بما انزل اليه من ربه والمومنون. کلٌ آمن بالله و ملائکته و کتبه و رسله لا نفرق احدٍ من رسله.

[معنيٰ - حضرت محمد صلعم ۽ مومنن جو ان ۾ ويساه آهي، جو مٿس خدا طرفان لٿو. سڀئي الله تعاليٰ، ان

جي ملائڪن، ڪتابن ۽ رسولن جي صداقت ۾ ويساه رکن ٿا. ۽ انهن جي تعليم ۾ ڪوبه فرق نٿا ڄاڻن.]

انهيءَ جي حقيقي معنيٰ اها ٿئي ٿي ته رسولن ۽ ڪتابن جي ظاهري ڪثرت پويان حقيقي وحدت هئڻ ڪري سڀني ۾ اعتبار رکڻ ضروري آهي. ان جي اها معنيٰ هرگز نٿي ٿي سگهي جيئن ملا چون ٿا ته اسلام جي اچڻ ڪري ٻيا مذهب ۽ انهن جا ڪتاب سڀ منسوخ ٿي ويا، ۽ اسلام جدا، برتر، مڪمل ۽ آخري مذهب ٿي ويو. جي ائين هجي ها، ته سڀني پيغمبرن ۽ ان جي ڪتابن ۾ بنا فرق جي ايمان آڻڻ جي هدايت ئي ڪانه ڪئي وڃي ها. ان مان اهڙي معنيٰ ڪڍڻ روح اسلام ۽ قرآني تعليم جي خلاف ٿيندي.

حڪمران طبقي جي طرفدار گروه جي اسلامي تشريح مطابق سندن ٻيو مکيه عقيدو هي به آهي ته اسلام انسانذات جي جملي مشڪلات جو حل ۽ مڪمل فلسفهءِ حيات آهي. انهيءَ مسئلي تي روشني وجهڻ لاءِ ضروري آهي ته هيٺين ٻن سوالن جا جواب ڏجن:

(الف) انسانذات جا ڪهڙا مشڪل: اسلام جي ذريعي حل ٿي سگهن ٿا؟
(ب) اسلام ڪهڙو مڪمل فلسفهءِ حيات ڏسي ٿو؟

(الف) انسانذات جا مشڪل ڪهڙا آهن؟

اهي ٻن قسمن جا آهن: (۱) بنيادي (اهم)، ۽ (۲) فروعي (رواجي).

(۱) **بنيادي مسئلا:** هر دور ۽ هر زماني ۾ انسانذات کي هي مسئلا درپيش اچن ٿا، جهڙوڪ (۱) نفرت ۽ نفاق، (۲) خوف ۽ بدامني، (۳) جهالت ۽ وهم پرستي، (۴) غربت ۽ مسڪيني.

جيڪڏهن ڪو چوي ٿو ته اسلام مان انهن مسئلن جو حل ملي سگهي ٿو، ته اهو صرف اسلام جي صوفيائي تعبير مان ملي سگهندو،

۽ نہ ملا واريءَ تشريح مان، جو انهن مشڪلاتن جي پيدا ڪرڻ، زور وٺائڻ ۽ برقرار رکڻ جو حامي آهي. انسانن کي جدا جدا مذهبن ۽ فرقن ۾ ورهائڻ جو باعث اها تشريح آهي. غير مذهب يا فرقي جي ناپسنديءَ، گلا ۽ مخالفت ڪرڻ جي ڪري نفرت ۽ نفاق پيدا ٿئي ٿو. اهو ڪم في سبيل الله ملا سر تي کنيو آهي. هن دنيا ۾ ڪافرن جي مخالف جهاد ڪرڻ جو ڏڪو ۽ آخرت ۾ خدائي عذاب جو ڏڪو خوف پيدا ڪري ٿو، جنهن مان بدامني پيدا ٿئي ٿي. وحشيانه دور ۾ پيدا ٿيل عقيدن ۽ دستورن منجهه ماڻهن کي ڦاسائي رکڻ، ۽ خدا، قرآن ۽ رسول جي نالي ۾ ماڻهن کي عقل ۽ سمجهه جي پوئلڳيءَ کان منع ڪرڻ بہ انهيءَ تشريح جا جزا آهن. تنهنڪري اهو چوڻ تہ صرف انهيءَ اسلام ۾ انهن مسئلن جا حل ڇاڻايل آهن، روح اسلام جي خلاف آهي. هر ملڪ، قوم ۽ زماني ۾ نوان مسئلا پيدا ٿيندا رهندا. انهن جا حل بہ عقل، تجربي ۽ حالتن جي تقاضا موجب وقت بہ وقت ڳولڻا آهن. 'امرت ڌارا' وانگر هڪ دوا سڀني مرضن جو علاج بنجي ٿي سگهي. ازانسواءِ غربت ۽ مسڪينيءَ کي دور ڪرڻ جو ڪوبہ حل اسلام طرفان، سواءِ زڪوات، وياج جي منع ۽ خيرات جي، ڇاڻايل نہ آهي، جن تي اڳتي بحث ڪيو ويندو. جيڪي ماڻهو ملا جي تشريح واري اسلام کي انسانذات جي جملي مشڪلات جو حل ۽ مڪمل فلسفهء حيات سڏين ٿا، سي يا تہ حقائق دهرڪان اڻ واقف آهن، يا تعصب جا پرڏا سندن اکين تي چڙهي وڃڻ ڪري، ڏسي نٿا سمجهن.

جيتريقدر مون غور ڪيو آهي، ملا جي تشريح وارو اسلام هيٺين ڳالهين جو ڪارڻ بنجي ٿو:

١- فسطائيت جو رجحان پيدا ڪري جمهوريت کي ٽوڙڻ جو حامي ٿئي ٿو.

٢- انسانذات اندر مذهبي تعصب پيدا ڪري نفرت ۽ نفاق پيدا ڪري ٿو.

۳- فوق العقل ۽ الهيين جي بنياد تي هر عقلي ۽ سائنسي کوجنا جي راهہ ۾ رڪاوٽ جو باعث بڻجي ٿو.

۴- تشدد ۽ جهاد جي تلقين ڪري، بدامنيءَ جو ڪارڻ ٿئي ٿو.

۵- شخصي ملڪيت جو بچاءُ ڪري غربت ۽ مسڪيني دور ڪرڻ جي آڏو اچي ٿو.

٦- وحشيانہ دور جي مروج قانونن جي تائيد ڪري ٿو.

۷- قومن جي برتريءَ ۽ ليڊرشپ جي هڪ - هٽيءَ جي، فسطائي اصول جو حامي آهي.

۸- قرآن جي صريح حڪم تہ نجات صرف خدا ۾ اعتبار رکڻ، انسانذات جي روشن مستقبل ۾ ويساهہ آڻڻ ۽ چڱن عملن واري کي حاصل ٿيندي، جنهن ۾ مذهب جو فرق نہ هوندو، هيءَ نجات کي، مذهبن جي موجوده مصنوعي ورهاست موجب، مسلمانن تائين محدود رکي، انهن ماڻهن کي جي محض نالي ۾ مسلمان آهن، جدا برگزيده قوم سڏي ٿو.

۹- ذات الاهيءَ جي وقت بوقت رهبريءَ کان منڪر ٿي، دين فطرت (قانون ارتقا) جي خلاف، فلسفہ حيات کي ۱۳ سو ورهيہ اڳي ڏسيل حال تائين محدود رکڻ چاهي ٿو.

(۲) فروعي مسئلا: فروعي مسئلا ۽ مشڪلاتون هرملڪ ۽ زماني جون جدا جدا ٿين ٿيون، جهڙوڪ: سرد ملڪن جون مشڪلاتون ۽ مسئلا علحدا ٿين ٿا، ۽ گرم ملڪن جا علحدا. قطبن جي نزديڪ ملڪن جا ڏينهن راتيون بيحد گهٽ وڌ ٿين ٿيون ۽ مصنوعي سيارن ۾ ڦرندڙ ماڻهن جا ڏينهن راتيون تمام ننڍيون ٿيو پون ـــ اهڙين حالتن هيٺ، رواجي طرح ۱۲ ۽ ۱۴ ڪلاڪن جي ڏينهن رات جي بنياد تي ٺهيل پروگرام هلي ڪين سگهندا. ملا جي اسلام ۾ ۵ نمازون فرض آهن، پر ملا کي خبر نہ هئي تہ جتي ۲۴ ڪلاڪن ۾ سج لهي ۽ اڀري ٿو، اتي روزا ڪيئن رکبا ۽ نمازون ڪهڙيءَ طرح پڙهيون وينديون. ساڳي

حالت مصنوعي سياري ۾ ڦرندڙ ماڻهن جي ٿيندي ـــ اڏ ڪلاڪ ڏينهن ۾ ڪيئن ٿي نمازون ۽ رات جو ٻہ نمازون پڙهيون. اڌ ڪلاڪ روزي جي معنيٰ ڇا ٿيندي. اهي ۽ ٻيون اهڙيون ڳالهيون آهن، جن مان معلوم ٿئي ٿو تہ هر ملڪ جا مسئلا ۽ مشڪلاتون علحده ٿين ٿيون. انهيءَ ڪري لازمي طور انهن جا حل يا علاج بہ علحده هئڻ گهرجن.

اهڙيءَ طرح سان مختلف زمانن جي حالت آهي. انسان جي وحشاني دور جا مسئلا ۽ مشڪلاتون علحده هيون. ان ۾ ماڻهو اگهاڙا گهمندا هئا، ۽ بنا اجهي جي جبلن جي غارن يا وڻن جي جهنگن ۾ رهندا هئا، ۽ ٻاهه، تير ڪمان، پوڪ وغيره شين جو اڃا ڪين پتو ڪونہ هو. ان وقت ڪين هر روز روزگار جي ڳولا ۾ ڦرڻ، جانورن کان پاڻ بچائڻ، سماوي آفتن جي خطرن سبب ۽ مستقل جاءِ رهائش نہ هئڻ ڪري سدائين خوف ۽ وهم هيٺ گذارڻو پوندو هو. اهڙين حالتن جي بنياد تي هنن ڪي عقيدا ۽ دستور مرتب ڪيا. ان کان پوءِ انسان ترقي ڪري بدويانہ دور ۾ آيو، جنهن ۾ جانورن ڪي گوشت ۽ کير لاءِ پالڻ، ان جي چارڻ، حفاظت ڪرڻ ۽ چراگاهن تان باهمي تصادم جا مسئلا ڪين درپيش آيا. ان وقت قبيلائي زندگي اختيار ڪيائون، جن جا مسئلا وحشاني دور کان گهڻي قدر جدا گانہ هئا. آهستي آهستي ٿي، خانہ بدوش زندگيءَ کان تنگ ٿي، ماڻهو دريائن جي پر تي يا جهنگلن ۾ هڪ جاءِ تي رهي، پوک ڪري، ان تي گذر معاش ڪرڻ لڳا، جنهن دور جا مسئلا وري علحده هئا. ان ۾ گهر اڏي هڪ جاءِ تي ويهڻ، جهنگل ڪپي آبادي ڪرڻ، ۽ ان جي پکين ۽ جانورن کان حفاظت ڪري، اناج ڪٺو ڪري، سال لاءِ محفوظ ڪرڻ وغيره قسمن جا مسئلا پيدا ٿين ٿا. اهڙيءَ طرح تجارتي، هنري ۽ سائنسي دور جون مشڪلاتون ۽ مسئلا علحده ٿين ٿا. انهيءَ مان پڌرو آهي تہ هر دور جي مختلف مسئلن جا حل علحدا ٿيڻ گهرجن ۽ ٿين ٿا.

تنهنڪري اهو چوڻ تہ اسلام ۾ هر مشڪلات ۽ مسئلي جو مفصل ذڪر ۽ انهيءَ جو حل موجود آهي، خودفريبيءَ ۽ جهالت کان وڌيڪ ڪجهہ نہ آهي. زندگيءَ جا فروعي مسئلا ۽ مشڪلاتون

زماني ۽ ملڪن جي تقاضائن موجب بدلبيون رهن ٿيون. انهن جا حل، پيدا ٿيڻ بعد، سوچي سمجهي ڪڍيا وڃن ٿا. اسلام جا اهي دستورالعمل ۱۳ سو ورهيه اڳ عرب جي ملڪ ۾ بدويانه ماحول اندر وجود ۾ آيا. تنهن ۾ جاٿايل فروعي دستورالعمل سڀني مسئلن جا حل ۽ هر ملڪ ۽ زماني سان لاڳو ٺهرائڻ غلط ۽ اڻ پورو آهي. جهڙيءَ طرح هر بيماريءَ لاءِ جدا علاج ٿين ٿا، اهڙيءَ طرح هر مشڪلات جو حل به جدا ٿئي ٿو. هر ملڪ ۽ زماني جي اڻ پيدا ٿيل مسئلن جو حل اڳ ۾ شمار ڪري مقرر ڪرڻ ڪيتريقدر ٺيڪ ٿيندو، اهو هر صاحب عقل سمجهي سگهي ٿو. اهڙيءَ ڳالهه ۾ اعتقاد رکڻ قدرت جي لامتناهي ۽ گوناگون مسئلن کان بي خبري ٿيندي. حضرت محمد صلعم جي زماني ۾ سامهون آيل مسئلن جي وقتي ڏسيل حلن کي هر زماني لاءِ موزون ۽ ڪارگر سمجهڻ ـــ اها ڳالهه خلاف فطرت آهي. اهو چوڻ ته رسول مقبول صلعم جي بدويانه دور جا ۽ انهيءَ وقت جي عرب جي معاشري کي مدنظر رکي ٻڌايل حل زراعتي، تجارتي، هنري ۽ سائنسي دورن جي مسئلن لاءِ ڪارآمد ٿيندا، سا ڳالهه خوش اعتقاديءَ ۽ جهالت کان وڌيڪ حيثيت نٿي رکي. خود رسول مقبول صلعم جي قول ۽ فعل مان ظاهر ٿئي ٿو ته انهيءَ ڳالهه ۾ سندن به عقيدو نه هو.

هڪ ڀيري رسول مقبول صلعم کان پڇيو ويو ته قيامت (يوم الآخرت) بابت خبر ٻڌايو، ته چيائين ته ڪيس خبر نه هئي. ملا کان جڏهن پڇبو ته هو قيامت جي معنيٰ قديم ڏند ڪٿائن تي ٻڌل عقيدي موجب ٻڌائيندو. ليڪن عقل جي ڪسوٽيءَ تي لڳائڻ بعد اهو عقيدو غلط ثابت ٿيندو. حقيقت ۾ يوم الآخرت جي معنيٰ انسان ۽ دنيا جي مستقبل جو احوال آهي. اها معنيٰ صرف آءٌ پنهنجي طرفان ڪونه ٿو ڪيان، پر دنياءِ اسلام جي وڏي عالم ۽ محقق، فيلسوف شيخ الاڪبر محي الدين ابن عربيءَ جا به اهڙا رايا هئا. ان بابت سندس رايو هيئيون آهي:

> آخرت سدائين ٿيندي رهي ٿي، دنيا جي پوريءَ طرح پڄاڻي نه ٿيڻ واري آهي، نڪا ان جي آخري حد آهي. جنهن

ڪي آخرت سڏجي ٿو سا سدائين پيئي هلي. هيءَ دنيا ۽ ٻي دنيا صرف هر وقت ۽ هر زمان ۾ پيدائش عالم جي جدا جدا ۽ نون نون مظهرن جا جدا جدا نالا آهن، ۽ شڪلين بدلائڻ جا مظهر آهن. هڪ شڪل گم ٿئي ٿي تہ اها ٻي شڪل اختيار ڪري ٿي. اها تبديلي هميشه جاري آهي. ڪالهہ جي آخرت اڄ آهي ۽ اڄ جي آخرت سڀان ٿيندي."

ان مان صاف ظاهر آهي رسول مقبول صلعم جي قيامت بابت ٻي خبري ظاهر ڪرڻ مان اڳڪٿي نہ ڪرڻ جو مقصد هو.

اهڙيءَ طرح هڪ ٻي روايت آهي تہ پاڻ سڳورا هڪ ڀيري ڪجين جي باغ جي ڀرسان لنگهي رهيا هئا، تہ ڏٺائون تہ ماڻهن نر ڪجين جو ٻور ڪٽي مادي ڪجين جي مٿان پئي اڇلايو. پاڻ ائين ڪرڻ کان منع ڪيائون — چي، قدرت پاڻهي اهو ڪم پورو ڪندي. ليڪن ان سال ڪجين گهٽ ڦر ڏنو. جڏهن کين اها خبر ٻڌائي ويئي تہ پاڻ ان تي فرمايائون تہ 'آئنده ڀلي اوهان پنهنجي مرضيءَ ۽ تجربي موجب ٻور ڇٽيندا ڪريو، اسان جو خاص ڪم رسالت آهي، مون کي هر ڳالهہ ۾ دست اندازي ڪرڻ ٺيڪ نہ آهي.' ان جو مطلب اهو نڪري ٿو تہ پاڻ خاص ماهرن جي ڪمن جي اهميت تسليم ڪري، انهن کي آزاد ڇڏي ڏيڻ گهريائون ٿي.

رسول مقبول ٻن حيثيتن ۾ ڪم ڪيو آهي. هڪ وقتي سياسي منتظم جي حيثيت ۾، ۽ ٻيو پيغمبر خدا جي حيثيت ۾. انهيءَ ڪري پنهنجي نسبت بہ جدا رايا ڏنا اٿس. جڏهن هن سياسي منتظم جي حيثيت ۾ ڪم ٿي ڪيو، تہ چيائين ٿي تہ آءٌ اوهان وانگر ماڻهو آهيان. جنهن جي معنيٰ اها ٿيندي تہ پاڻ هر بشر وانگر خوبين ۽ خامين جو حاصل هو. ان وقت ٻانهون ۽ گناهن کان ڇوٽڪاري لاءِ دعا گهرندڙ هو. ٻئي وقت "فقاب قوسين او ادنيٰ" جو مالڪ ٿي، معراج انساني حاصل ڪرڻ جي دعويٰ ٿي ڪيائين. ان وقت "انا احمد بلاميم" بہ هو ۽ مدينت‌العلم بہ هو. ان ڪري سندس ٻنهي حيثيتن کي هڪ شمار ڪرڻ حقيقتن جي خلاف ٿيندو.

رسول مقبول يا قرآن طرفان ٻڌايل وقتي يا فروعي مسئلن جون ڳالهيون ماڻهن جي سمجهه ۽ زماني جي حالتن جي تقاضا مطابق هيون اهي دائمي حڪم جو رتبو نٿيون رکي سگهن. آهي عارضي هيون. ۽ حالتن ۽ معاشري جي تبديليءَ ڪري پنهنجي افاديت گم ڪري چڪيون آهن. انهن کي هر زماني ۽ حالت لاءِ مفيد چوڻ، روح اسلام، قانون فطرت ۽ حقيقت محمديءَ جي خلاف ٿيندو.

ملا جي دعويٰ کي مزيد غلط ثابت ڪرڻ لاءِ بهتر ٿيندو ته اسان هن وقت جي مشڪلاتن ۽ مسئلن جو ذڪر ڪري ٻڌايون ته سندس اسلامي تشريح مطابق ان ۾ انهن جو حل موجود نه آهي. منهنجي نظر ۾ هن وقت جا مکيه مسئلا، جن ڪري نفرت ۽ بدامني پيدا ٿئي ٿي، سي هيٺيان آهن:

(١) آمريت (ڊڪٽيٽري)

(٢) افلاس (غربت)

(٣) مستقل طبقاتي مفاد (vested class interest)

(٤) تشدد (زور زبردستي).

آمريت (ڊڪٽيٽري)

صحيح طور آمريت جي اها معنيٰ آهي ته ڪي شخص، گروهه، طبقا ۽ مذهب جا پوئلڳ سندن علم، عقل ۽ معلومات کي مڪمل ڄاڻي، انهيءَ جي صداقت تي اصرار ڪن ۽ ٻين تي اها راءِ زوريءَ مڙهڻ جي ڪوشش ڪن. انهيءَ نقطه نگاهه رکڻ بعد آزادانه اختلاف راءِ ۽ بحث مباحثي جي گنجائش ڪانه رهي ٿي. عوام کي شخصن، گروهن، نظرين يا مذهبن جي صداقت ۾ ويساهه رکڻ ۽ تقليد ڪرڻ ڪرڻ جي هدايت ڪئي وڃي ٿي. خودمختيار حاڪم، طبقا ۽ مذهبي گروهه ماڻهن جي ڀلائيءَ ۽ حفاظت جا ٺيڪيدار بنجي پون ٿا. سندن هر ڳالهه کي صحيح سمجهي، بنان چون وچران جي ان جي تعميل ڪرڻي پوي ٿي.

ان طرح اسلام جو هڪ گروه سمجهڻ لڳو ته ڪين آخري سچ معلوم ٿي ويو آهي. انهيءَ ڪان پوءِ نئين معلومات ٿيڻ واري نه آهي. علم عقل جي آخري حد تيرهن سؤ ورهيه اڳ عرب ۾ پهچي چڪي هئي. اهو سڀ خدا صاحب سندس پيغمبر جي ذريعي قرآن ۾ ظاهر ڪري چڪو آهي. ان ۾ ڄاڻايل سڀ ڳالهيون حرف آخر سمجهڻ گهرجن. اهي چون ٿا ته عقل ۽ سمجهه انساني خام آهي. عام ماڻهو ٻارن وانگر اڃا صحيح ۽ بالغ نظر نه بڻيا آهن. ان ڪري ماڻهن کي خدا جي حڪم جي پيروي ڪرڻ لازمي آهي. جنهن سڀ قرآن ۾ چٽي ڇڏيو آهي. جنهن جي تشريح ملا ڪري ڪرڻي آهي. ساڳيءَ طرح موجوده دور جي مختلف ڊڪٽيٽرن جو چوڻ آهي؛ تنهن ڪري ملا جي تشريح وارو اسلام ۽ موجوده ڊڪٽيٽر سڀ آمريت جي اصول ۾ مڃين ٿا. جنهن جو بنياد ڪنهن اختياريءَ يا سند تي رهي ٿو. جا خدا، رسول؛ قرآن، ڪارل مارڪس ڊڪٽيٽر، نظريي يا طبقي جي هئڻ واري آهي. عملي طرح ان جي تشريح جو حق وري چند ماڻهن جي هٿ ۾ رهي ٿو. جي ملا، پارٽي، طبقي جا ڪارڪن يا ڊڪٽيٽر جا صلاحڪار ٿين ٿا.

صحيح اسلامي تعليم موجب آمريت هر صورت ۾ غلط ۽ نقصانڪار آهي. انهيءَ تعليم موجب انسان زمين تي خدا جو نائب آهي. رسول مقبول صلعم جو آخري پيغام ۽ سمجهاڻي اها هئي ته ماڻهو قبيلائي دور مان نڪري جمهوري دور ۾ گهڙي چڪو هو. ان ڪري هو مساواتي بنياد تي آزاد هو. انڌي تقليد وارو زمانو ختم ٿيڻ وارو هو. هو ماڻهن جون، انسانذات جي وچ ۾، مذهبن، رنگن، نسلن جي نالن ۾ ڪڙيون ڪيل ديوارون ڊاهڻ آيو هو. ماڻهن کي، عقل جي رهبريءَ ۾، اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم جي بنيادي نڪتن جي روشنيءَ ۾، باهمي صلاح مشوري سان، فيصلا ڪري ڪم ڪرڻا هئا.

صوفياءِ ڪرام اسلامي تعليم جو اهو پهلو پڌي پيش ڪيو آهي. ان ڪري حڪمران طبقي انهن کي الله، رسول، قرآن ۽

مذهب جي برخلافيءَ جي نالي ۾ باغي ٺهرائي، سزائون پئي ڏنيون آهن.

ساڳي طرح اڄ ڪلهه جا ڊڪٽيٽر بہ آزاد خيال ماڻهن تي ملڪ، قوم ۽ نظريي جي مخالفت جو بهتان لڳائي، سزائون ڏين ٿا.

شاهه ولي الله عليه دهلوي، اهڙين حالتن ۽ ڳالهين کان متاثر ٿي چوي ٿو تہ

"فڪ ڪل نظام بعيد"

[معني- اڳين ڪل فرسوده نظامن کي ٽوڙي، عقل جي بنياد تي ملڪي ضرورتن جي لحاظ سان عوام جي فلاح ۽ بهبوديءَ لاءِ نوان رستا سوچيو.]

ملا جي تشريح وارو اسلام آمريت جو حامي آهي. ان ڪري ان مان اڄڪلهه جي مسئلن جو حل ڪهڙيءَ طرح حاصل ٿي سگهي ٿو!

(٢) افلاس (غربت)

هن وقت دنيا جي سامهون جيڪو مکيہ مسئلو آهي، سو آهي ڪثير تعداد ماڻهن جي غربت جو. ٻين ملڪن کي ڇڏي پاڪستان تي نظر ڪبي، تہ ان ۾ ماڻهن جو گهڻو حصو اٽي، لٽي، اجهي، علاج ۽ روزگار وغيره کان محروم رهي ٿو. جن جون انساني ضرورتون بہ پوريءَ طرح ميسر ٿي نٿيون سگهن. ۵ سيڪڙو ماڻهو مس شاهوڪار يا صاحب اقتدار جا هوندا.

هاڻ ڏسڻو آهي تہ قرآن ۽ حديث ۾ انهيءَ مسئلي جي حل ڪرڻ لاءِ ڪهڙو علاج ڏسيل آهي. جيڪڏهن پوريءَ طرح جانچ ڪبي تہ ان لاءِ آتي زڪوات، وياج جي منع ۽ خيرات جا طريقا ڏسڻ ۾ ايندا. اچو تہ انهن ٽنهي ڏسيل علاجن جي افاديت تي، موجوده معاشري جي نقطي نگاهه کان، نظر ڪريون.

زڪوات پيسي، سون، چانديءَ ۽ مال تي مقرر ڪيل آهي. ان مان هن دور جي مسئلن جو حل ممڪن نہ آهي. روڪڙا پيسا هن وقت گهر ۾ ماڻهو ڇٿو رکن ٿا. يا تہ بئنڪن ۾ رکن ٿا يا واپار ۽ ڪارخانن ۾ سيڙائين ٿا. بئنڪن وارا وري اهي پيسا ماڻهن کي واپار ۽ ڪارخانن وغيره لاءِ نفعي تي ڏين ٿا. اسلام ۾ وياج جي بندش ڪري، ماڻهو بئنڪن ۾ پيسا نہ رکندا. بئنڪن کان سواءِ وڏا ڪارخانا يا وڏي پيماني تي واپار هلي ڪين سگهندو.

موجوده معاشري ۾ دنيا جو اقتصادي نظام ٻن جدا دستورن تي ٻڌل آهي: هڪ سرمائيداري نظام آهي، ۽ ٻيو سوشلسٽ يا ڪميونسٽ نظام آهي. سرمائيداري نظام ۾ بئنڪن، وڏن ڪارخانن ۽ تجارتي ادارن جو وجود پيدا ٿئي ٿو، جنهن ڪري هڪڙا تمام شاهوڪار ۽ ٻيا غريب ٿيو وڃن. ڪميونسٽ نظام موجب ساري خانگي ملڪيت ختم ٿي، جماعت جي هٿ ۾ اچيو وڃي. اسلام ٻنهي جي مخالف آهي. هڪ طرف آهو شخصي ملڪيت کي ختم ڪرڻ جي خلاف آهي تہ ٻئي طرف وياج بند ڪري موڙيءَ مان ٻارهن مهينن ۾ ادائي سيڪڙو وصول ڪرڻ گهري ٿو، جنهن جي خرچ لاءِ بہ مقرر ڪم ڏسي ٿو. اڄڪلهہ جون حڪومتون تمام وڏيون ۽ وسيع ڪاروبار هلائڻ واريون ٿي پيئون آهن. انهن جي مختلف ڪاروبار هلائڻ لاءِ گهڻي پيسي جي ضرورت ٿئي ٿي، جنهنڪري مختلف ٽئڪسون وجهي ڪاروبار هلايو وڃي ٿو. ماڻهو هڪ طرف اهي ٽئڪسون ادا ڪن. ٻئي طرف وياج نہ وٺن، ۽ موڙ جو چاليهون حصو سال بسال ڏين، تہ پوءِ موجوده تمدن جو معاشرو هلي ڪين سگهندو، ۽ ماڻهن کي وري بدويانہ دور ۾ موٽي وڃڻو پوندو. خيرات رضاڪارانہ طور ڏجي ٿو، ان تي عمل ٿيڻ مشڪل آهي. مطلب تہ ملا جي مذهب اسلام ۾ هن دور جي معاشري جي اقتصادي حالت درست ڪري، افلاس دور ڪرڻ جو حل موجود ئي نہ آهي. ڪي ماڻهو اڄڪلهہ اسلام کي مروڙي، سوشلزم جي اصولن جو حامي چوڻ لڳا آهن. اها ڳالهہ طفل تسليءَ ۽ خود فريبيءَ کان مٿي نہ آهي.

اسلام جي صوفيانه تشريح موجب، اِهي ڳالهيون معاشري سان واسطو رکندڙ هئڻ ڪري، ان جي تبديليءَ جي حالت ۾، عقل جي روشنيءَ ۾ عام مفاد جي بنياد تي فيصل ڪرڻيون آهن. مذهب جو انهن ڳالهين سان واسطو ڪونه رهڻو آهي.

(۳) طبقاتي مفاد: ٽيون مشڪل مسئلو، جو هن وقت دنيا جي سامهون آهي، سو آهي طبقاتي مفاد جي استعمال غرضيءَ (ايڪسپلائٽيشن) جو آهي، جنهن ۾ سرمائيدار، مذهبي مهندار، سامراجي ۽ سندن ايجنٽ اچي وڃن ٿا. اهي ملڪ جي حڪومت، پيسي، پيداوار ۽ ورهاست جي ذريعن کي سندن مفاد لاءِ ڪتب آڻين ٿا، جنهنڪري گهڻو تعداد ماڻهن جو غريب ۽ محڪوم رهي ٿو. پنهنجي اقتدار قائم رکڻ لاءِ هو چڙوا ڳ شخصي آزاديءَ ۽ مذهب جي نالي کي هٿيو بنائين ٿا. روس ۽ ٻين ڪيترن ملڪن ۾ اُن جي گهڻي استعمال ڪري، رد عمل طور، ماڻهو سرڳو مذهب کان بيزار ٿي پيا.

بد قسمتيءَ کان دنيا ۾ هن وقت پاڪستان ئي هڪ ملڪ آهي، جتي اهي طبقا اسلام جي غلط تشريح کي هٿيو ڪري، ڪتب آڻي رهيا آهن. آهي ئي آهن، جي عوام جي سادگيءَ ۽ مذهبي اعتقاد جو ناجائز فائدو وٺي، اسلامي شريعت کي هر مرض جو علاج ۽ اسلامي آئين ۽ قانون جو راڳ ڳائي رهيا آهن. پاڪستان انهيءَ بنياد تي قائم ڪيو ويو. پر باوجود ان جي بانيءَ جي ۱۱- آگسٽ ۱۹۴۷ع واريءَ هدايت جي، اُن جي مستقبل جي پاليسيءَ کي به مذهبي بنياد تي هلڻ جي گفتگو ڪري رهيا آهن. نتيجي طور، پاڪستان کي عوامي مفاد جي عيوض ڪاموري، ڪارخانيدار، تاجر ۽ زميندار جي فائدي لاءِ ڪتب پيو آندو وڃي. تنهنڪري اسلام جي ملا واري تشريح جا نقصان کولي پڌرا ڪرڻ جي جيتريقدر هتي ضرورت آهي، بئي ڪنهن هنڌ نه آهي.

هندستان ۾ مسلمانن کي مذهب جي نالي ۾ مستقل مفاد لاءِ برغلائڻ اچڪلهه جو نه آهي. ليڪن اورنگزيب جي دور کان وٺي

ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ اهو سلسلو هليو اچي. سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي دور ۾ به اهڙين ڳالهين کان متاثر ٿي، سنڌ جي انقلابي شاعر ۽ درويش سچل سرمست عليه الرحمة کي چوڻو پيو ته ــــ

جيسين منبر مسجد، مناري ويران نه ٿيسين،
حــال حقاني ميان سچو، حاصل نه ٿيوي!

يعني . جيستائين ملا جــو مسجد جي منبر تان ويهي، اسلام جي غلط تعبير جي نالي ۾، ماڻهن کي دوکو ڏيڻ ۽ مسجد ۾ ان غلط تشريح جي پرچار ڪرڻ جو سلسلو جاري هوندو، ان وقت تائين صحيح حقيقتن جو معلوم ٿيڻ مشڪل آهي. انهيءَ ڪري ڳالهه جي پڙر پوڻ لاءِ، ملا جي ڍڪوسلي کي ڍهڻ گهرجي.

(٤) تشدد (زور زبردستي): چوٿون مشڪل مسئلو دنيا جي سامهون تشدد (هنسا) جو آهي. انهيءَ لفظ جي صحيح معنيٰ اها ٿئي ٿي ته ماڻهن ۾ ويساهه ويهاريو وڃي يا ويڙهه هجي ته هـر ڳالهه جـو فيصلو طاقت ۽ زور جي وسيلي ٿي سگهي ٿـو ـــ پوءِ اها طاقت حڪومت جي هجي، هٿيارن جي هجي، مذهب جي نالي ۾ هجي، يا ڪنهن نظريي مثلاً ڪميونزم يا فاشيزم جي هجي. جيڪا به ڳالهه باهمي گفتگو ۽ هڪٻئي جي رضامندي سان نه ٿي ڪئي وڃي، ۽ "سنڌ ۽ اختياري" جي آڌار تي ڪئي وڃي ٿي، سا تشدد ۾ شمار ٿي سگهي ٿي.

دنيا جي ٻن مذهبن جــو بنياد عدم تشدد يا اهنسا تي رکيل هو، جهڙوڪ هندوئزم ۽ ڪرسچئنٽي. هندو ساهه واريءَ شيءِ کي ان ڪري ڪائيندا به نه هئا ــــ جي انسان کي ته ڇڏيو، پر جانورن کي ايذائڻ به پاپ آهي. پر تاريخ شاهد آهي ته ان جي پوئلڳن ڪروڙها ماڻهن کي اڇوت بنائي ڇڏيو. مهاتما گانڌي اهنسا جي ذريعي آزادي حاصل ڪئي. اڄ آهي هندو خسيس ڳالهين تان فرقيوار فسادن ۾ رت هاري رهيا آهن. ڪرستانن کي حضرت عيسيٰ جو چوڻ هو ته "جيڪڏهن توکي ڪو هڪ ڳل تي چماٽ هڻي ته ڦيرائي ٻيو ڳل سامهون ڏينس"

— يعني مخالف کي محبت سان مطيع ڪرڻو هو، نہ زور زبردستيءَ سان. ساري يورپ ۽ آمريڪا ۾ انهيءَ مذهب جا پوئلڳ رهن ٿا. پر ڏسڻو آهي تہ انهن مان گهڻا ماڻهو ان هدايت ۾ اعتبار رکن ٿا. اهي ئي ماڻهو آهن، جن طاقت جي آڌار تي ساريءَ دنيا ۾ پنهنجو سامراج قائم ڪيو. اهي ئي آهن، جن جي ڪري ٻہ مهاڀاري لڙايون لڳيون، جن ۾ ڪيئي لک ماڻهو قتل ٿيا. هيڏيءَ ساريءَ تهذيب ۽ تمدن هوندي، هو عملي طرح انهيءَ ڳالھ کان بيزاري نٿا ڏيکارين. اقوام متحده قائم ڪرڻ بعد، هر تڪراري ڳالھ جو فيصلو باهمي گفتگو ۽ سمجهوتي سان ڪرڻ جي راڳ ڳائڻ جي باوجود، هو روز بروز جنگي هٿيارن ٺاهڻ ۾ چڙتا پيٽي ڪري رهيا آهن.

بد قسمتيءَ سان ملا واري اسلام جو بنياد ئي محبت جي عيوض زور زبردستيءَ تي پيو. جهاد آن جو مکيہ رکن شمار ٿيڻ لڳو، جنهن جي معنيٰ ئي زور زبردستيءَ سان راءِ مڃائڻ يا مسئلو حل ڪرڻ آهي. انهيءَ اصول مڃڻ ڪري مسلمان گهڻين مصيبتن جو شڪار ٿيا آهن، پر، باوجود صوفياءِ ڪرام جي هدايتن جي، صاحب اقتدار طبقي جي مستقل مفاد خاطر ان ڳالھ کان باز نٿا اچن.

هتي پاڪستان ۾ باوجود ظاهري گفتگو جي تہ هو تڪراري ڳالهين جو فيصلو باهمي گفتگو ۽ سمجهوتي سان ڪرڻ جا حامي آهن، عملي طرح هنن جو زور زبردستيءَ ۾ ويساھ پئي رهيو آهي. ننڍن صوبن کي، هزارها ورهين جي روايات جي باوجود، زور زبردستيءَ سان ميٽائڻ، جمهوريت کي ڏنڊي جي آڌار تي ختم ڪرڻ، اسلام جي نالي ۾ ماڻهن جو توجه حقيقي مسئلن کان هٽائي هنگامي مسئلن طرف نيڻ، ماڻهن کي انساني بنيادي حقن کان محروم ڪرڻ، وغيره، سڀ ڳالهيون انهيءَ تشدد جي پاليسيءَ جي شاخ آهن.

صوفيءَ جي نظر ۾، تشدد ۽ زور زبردستي اسلامي تعليم جي خلاف آهي، بلڪ ڪفر آهي. تشدد نفرت ۽ نفاق پيدا ڪري ٿو. اسلام محبت ۽ امن جو مذهب آهي. هنن وٽ اڳ اڳرائي ڪرڻ خطا کائڻ جي برابر آهي.

ملا واري اسلام ۾ جهاد مذهب جو بنيادي رڪن ٿيو پوي.
قاديانين حالات حاضره کان متاثر ٿي، جهاد کي غير ضروري ٺهرايو،
تہ انهن کي ملن اسلام کان خارج ڪري ڇڏيو، ڇو تہ اسلام سندن
ملڪيت هئي، جنهن ۾ ڪنهن کي رهڻ جي اجازت ڏين يا نہ ڏين.
سا، بلا شرڪت غيري، سندن اختيار جي ڳالھ هئي.

صوفيءَ جو جهاد پنهنجي نفس سان آهي. هن جا دشمن ٻاهر
نہ آهن، پر اندر ۾ اٿس. خود مطلبي، خود بيني، ڇڙ، نفرت سڀ ڪيس
ماري مات ڪرڻا آهن. هن کي هر طرف پرين نظر اچي ٿو؛ تنهنڪري
جي ڪر ساموهون اکيون ڪٽي ٿو، تہ بہ پرين پيو پسي. هو بقول
شاه لطيف عليہ الرحمة "دل جي دشمن کي دسڻ" جو قائل آهي.

ملا جي مذهب موجب، مذهب ماڻهو جو شخصي معاملو نہ
آهي. ان ۾ ملا ۽ حاڪم کي بہ دخل رهي ٿو؛ جنهنڪري ماڻهن
جي سياسي، اقتصادي، معاشرتي ۽ سماجي معاملن ۾، مذهب جي نالي
۾، ملا ۽ حاڪم گڏجي دست اندازي ڪرڻ لڳن ٿا. ائين مذهب
زندگيءَ جي هر پهلوءَ تي حاوي ٿيو پوي. اٿڻ، ويهڻ، کائڻ، پيڻ،
باهمي تعلقات ويندي خيالن تي بہ مذهب کي دخل ٿيو پوي. اڄڪلھ
مغربي ملڪن کي شڪايت آهي تہ ڪميونسٽ ۽ فاشسٽ ملڪن
ماڻهن جي آزاديءَ کي محدود ڪري، ڪين سوسائٽيءَ جي مشين جو
پرزو بنائي ڇڏيو آهي. پر ڪين خبر نہ آهي تہ موجوده ملا واري اسلام
۾ ماڻهوءَ جي حالت ان کان بہ بدتر ٿيو پوي. ڪميونسٽ ملڪن
۾ ماڻهن جي آزادي عوام جي اقتصادي نفعي جي نالي ۾ سلب ڪئي
وڃي ٿي. هتي ماڻهن جي آزاديءَ تي هڪ طبقي جي فائدي خاطر
رڪاوٽون وڌيون وڃن ٿيون. ڪميونسٽ ملڪن ۾ ڪارل مارڪس
جي نظريي جي تشريح، عقل جي بنياد تي، ڪميونسٽ پارٽيءَ جي
ڪثرت سان ڪئي وڃي ٿي. هتي اسلام جي تشريح جا ٺيڪيدار
مخصوص ماڻهو ٿين ٿا، جنهن تي عقل جي بنياد تي بحث ڪرڻ جي
اجازت نہ آهي.

مٿي ذڪر ڪيل دليلن مان پتو پئجي ويندو ته ملا واري اسلامي تشريح ۾ دنيا جي موجوده سياسي، اقتصادي ۽ سماجي مسئلن جو ڪو به حل موجود نه آهي. جيڪي ماڻهو اهو آواز اٿاري رهيا آهن، سي سندن مستقل مفاد خاطر ماڻهن کي دوکو ڏيئي رهيا آهن. بلڪ آءٌ ائين چوندس ته، هيءُ ملا جي تشريح وارو اسلام انسانذات جي ترقيءَ جي راهه ۾ وڏي رڪاوٽ آهي.

(ب) اسلام ڪهڙو فلسفه حيات ڏسي ٿو؟

آءٌ مٿي ٻڌائي آيو آهيان ته ٻين مذهبن وانگر اسلام به زندگيءَ بابت ڪي بنيادي نقطا اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم جا پيش ڪيا آهن؛ ليڪن زندگيءَ جي روزمره جي ڪاروبار لاءِ، موجوده معاشري جي ضرورت مطابق، وٽس ڪو به نظريو يا دستورالعمل موجود نه آهي. جيڪي اهي ڳالهيون ڪن ٿا، سي يا ته جاهل آهن يا دوکو ڏين ٿا. حقيقت ۾ سندن ڳالهيون حقيقي اسلام جي روح ۽ ان جي ارتقائي تعليم جي خلاف آهن.

حڪمران طبقي جي طرفدار گروه جي تشريح موجب سندن ٽيون عقيدو آهي ته جملي معلومات ۽ هدايت جو مخزن قرآن آهي.

هن گروهه جو چوڻ آهي ته (الف) قرآن خدا جو ڪلام آهي، (ب) ان ۾ زندگيءَ جي هر مسئلي بابت هدايتون ڏنل آهن، ۽ (ت) ان جو هر لفظ سند ۽ قابل عمل آهي. بهتر آهي ته اسان ان مان هر سوال تي بحث ڪريون.

(الف) قرآن خدا جو ڪلام آهي.

قرآن خدا جو ڪلام آهي، ان جي تشريح ۾ ملا ۽ صوفيءَ جي وچ ۾ وڏو تفاوت آهي.

ملا جو چوڻ آهي ته قرآن خدا وٽان لکجي، تيار ٿيڻ بعد، آهستي آهستي ٿي، آسمان تان وحي جبرائيل ذريعي، مختلف وقتن تي،

رسول تي لٿو. رسول ڪريم صلعم آهي الفاظ اچاريندو ويو. اصحابي ياد ڪندا لکندا ويا. ملا جا اهي خيال خدا جي شخصي تصور سان ٺهڪي اچن ٿا، جو تصور غير اسلامي ۽ جهالت جي دور جو يادگار آهي. آسمان جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو ته ست آهن، جي ڇتين وانگر هڪٻئي جي مٿان آهن. تن جو مرڳو وجود ئي ڪونه آهي. خدا قرآن لکائي، ۽ فرشتو ڪٿي اچي رسول کي پڙهائي، اهي سڀ ڳالهيون خدا جي بي مثال، بي شڪل، هر هنڌ حاضر ناظر ۽ هر شيءِ ۾ موجود هئڻ واري تصور جي ۽ وحدت الوجود جي نظريي جي خلاف آهن.

صوفيءَ جو نقطہ نگاه ان بابت علحده آهي. هن جي تصور ۾ خدا جي مثال، لامڪان، لا زمان، ۽ قياس، وهم ۽ گمان کان مٿي، هر جاءِ حاضر ناظر، هر شيءِ ۾ سمايل آهي، ۽ ڪن جي چوڻ موجب ته الله تعاليٰ کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن شيءِ جو وجود ئي ڪونه آهي. هو ذات آهي، ٻي سڀ صفات آهي. پر هنن جي خيال موجب، پيغمبر، حڪيم، شاعر ۽ سائنسدانن کي جيڪا معلومات ٿئي ٿي، اها ذات الاهي آهي؛ ليڪن خدا ڪتاب لکي رکي ۽ ملائڪ ڪٿي اچي رسول کي پڙهائي، اها ڳالهہ ذات پاڪ جي شان اعليٰ جي خلاف آهي.

(ب) قرآن ۾ دنيا جي هر ڳالهہ جو حل ڏنل آهي.

ملا جي چوڻ موجب قرآن ۾ ڪائنات جي ڪل رازن جو علم سمايل آهي. هن جي خيال موجب موجوده دور جي حڪومتن جي آئين لاءِ مواد به قرآن مان ملي سگهي ٿو. هن معاشري جي اقتصادي، سماجي، سياسي، هنري ۽ سائنسي ڳالهين لاءِ هدايتون به ان مان ملي سگهن ٿيون. مطلب ته سڀ ڳالهہ جو پتو ان مان پئجي سگهي ٿو. روز قيامت تائين جيڪي معاشرا پيدا ٿيڻ وارا آهن يا ماڻهن جي سامهون جيڪي مسئلا اچڻ وارا آهن، انهن سڀني جو حل ان ۾ موجود آهي.

ملا جون اهي دعوائون غلط، بي بنياد ۽ عقل کان ٻاهر آهن. سواءِ عقل کان انڌي، ڪوتاهہ نظر ۽ اسرار الاهيءَ جي بي انت وسعت

کان غير واقف ماڻهوءَ جي، اها ڳالهہ ڪير بہ مڃي نہ سگهندو.

قرآن شريف ڇئن قسمن جي آيتن جو مجموعو آهي:

(۱) ڪليل فيصلہ ڪن آيتون، بنيادي اصولن بابت.

(۲) تشبيهي طور ڏنل آيتون.

(۳) وقتي حڪمن جون آيتون، جي حالتن بدلجڻ ڪري منسوخ ٿي چڪيون آهن.

(۴) فروعي مسئلن بابت آيتون.

(۱) بنيادي اصولن جون آيتون: اهي هيٺين قسمن جون آهن:

(الف) هر زماني، قوم ۽ ملڪ ۾ خدا جي طرفان پيغمبر ۽ مصلح موڪليا ويندا آهن، جي ماڻهن کي وقت بوقت سمجهاڻيون ۽ هدايتون ڏيندا آهن.

(ب) انهن سڀني جي پيغام ۾ بنيادي وحدت سمايل آهي.

(ت) اسلام دين فطرت (قانون ارتقا) آهي.

(ث) دنيا جي هر شيءِ، جنهن ۾ جاندار شيون، روح (Mind)، مذهب، دنيوي معلومات، انهيءَ ارتقائي قانون مطابق روز بروز ترقي پذير آهن.

(ج) مذهب جا بنيادي مقصد اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم آهن.

(ح) ارتقا جو ضد تنزل (ڪفر) آهي، جو نفاق ۽ نفرت مان پيدا ٿئي ٿو.

(۲) تشبيهن ۽ مثالن جون آيتون: اهي هيٺين قسم جون آهن:-

(الف) جن ۾ اڳين قومن ۽ پيغمبرن وغيره جا قصا ڏنل آهن.

(ب) جن ۾ ماڻهن جي پيدائش، آسمانن وغيره جو بيان ڏنل آهي.

(ت) جن ۾ روز قيامت، بهشت، دوزخ وغيره جو ذڪر ڪيل آهي. اهي سڀ ڳالهيون مثال طور ڏنل آهن. انهن کي انهيءَ ڪان وڌيڪ وقعت ڏيڻي نہ آهي. انهن جي لفظي معنيٰ ۾ چنبڙي پوڻ سان غير مذهب ۽ صاحب عقل اڳيان اسلام جي اهميت گهٽائڻ جي برابر ٿيندو. اهي ڳالهيون عقل، تجربي ۽ تاريخ جي روشنيءَ ۾ غلط ثابت ٿي چڪيون آهن، جهڙوڪ آدم کي مٽيءَ مان ٺاهي، ان ۾ روح ڦوڪڻ، ستن آسمانن جو ڇتين وانگر هجڻ، وغيره وغيره.

(۳) وقتي حڪمن جون آيتون: اهي انهيءَ قسم جون آيتون آهن، جي هنگامي حالتن هيٺ ڪيل حڪمن بابت هيون، جن کي بعد ۾ حالتن بدلجڻ ڪري منسوخ يا رد ٿيل سمجهيو وڃي ٿو، جهڙوڪ: جهاد، مال غنيمت، غير مسلمن کي هرهنڌ قتل ڪرڻ وغيره.

(۴) فروعي مسئلن بابت حڪمن جون آيتون: جن ۾ انهيءَ دور جي معاشري ۽ دستورن کي مدنظر رکي، ماڻهن جي روزمره جي زندگيءَ بابت عارضي هدايتون ڏنل آهن، جهڙوڪ: چوري لاءِ هٿن جو ڪپڻ، ڏوهہ جو بدلو وٺڻ، سنگسار ڪرڻ، قرباني ڪرڻ، وياج نہ وٺڻ، ۽ زڪوات بابت، حلال ۽ حرام بابت، ۽ ٻيون اقتصادي، سياسي ۽ معاشرتي مسئلن سان واسطو رکندڙ ڳالهيون.

اهي سڀ حڪم عارضي سمجهڻ گهرجن، جي معاشري جي تبديل ٿيڻ بعد معطل ٿي وڃن ٿا. اهو قانون جملي مذهبي ڪتابن سان لاڳو آهي. ملا اهو تہ چوي ٿو تہ ٻيا الهامي ڪتابن جا حڪم منسوخ ٿي ويل آهن، پر اهو ساڳيو قانون قرآن سان لاڳو ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهي. اڳين الهامي ڪتابن جا حڪم ڇو منسوخ ٿيا؟ انهيءَ لاءِ نہ تہ اهي الهامي نہ هئا يا جيئن ملا ٿو چوي تہ انهن کي بدلايو ويو آهي قرآن خود شاهدي ڏئي ٿو تہ اڳين پيغمبرن ۽ ڪتابن کي مڃڻ مسلمان لاءِ لازمي آهي. جي آهي بدلايل هجن ها، تہ انهن تي ايمان آڻڻ جي معنيٰ ٿي ڪانہ هئي. انهن جي حڪمن جي منسوخي ان ڪري هئي تہ اهي جنهن دور ۽ معاشري لاءِ نافذ ٿيل هئا، اهو

بدلجي چڪو هو. ساڳي حالت، ساڳئي نهج وارن قرآني حڪمن سان به لاڳو ٿي سگهي ٿي. زماني ۽ معاشري بدلجڻ بعد، اهي مدي خارج سمجهي منسوخ ٿيل سمجهڻ گهرجن. ڇا چوريءَ لاءِ هٿ وڍائڻ، ڪن ڏوهن ۾ سنگسار ڪرائڻ، وحشيانه دوز جي رواج قربانيءَ وغيره کي هن سائنسي دور ۾ جاري رکڻ ڪري، اسلام جي وقعت وڌي ٿي يا گهٽجي ٿي؟ پر ملا ائين ڇڻ لاءِ تيار نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ان ڪري پنهنجي طبقي جي اقتدار ختم ٿيڻ جو انديشو اٿس.

اهو ئي سبب آهي ته مسلمانن ۾ سوين فرقا پيدا ٿي پيا آهن. معاشري جي قانونن بابت ملا جي اسلام ۾ سائنسي دور ته ڇڏيو، پر زراعتي، تجارتي ۽ هنري دور جي ضروريات مطابق به هدايتون ڏنل نه آهن. ٻين مذهبي ڪتابن وانگر قرآن مان بنيادي ڳالهين بابت حوالا وٺي سگهجن ٿا. باقي روزمره جي ڳالهين لاءِ قرآن جي رهبري منسوخ سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته انهن جي افاديت ڪانه رهي آهي. رستن جي موٽر ٽرئفڪ، پارليامينٽ جي ڪار گذاري، جديد بين الاقوامي قانونن، جديد جنگي هنر، سائنسي کوجنا بابت قرآن ڪهڙي هدايت ڏيئي سگهي ٿو، جو دنيا جي هر مشڪل مسئلي جي حل لاءِ سند يا مخزن ڪري ڪتب آڻجي.

هي خيال رڳو منهنجا نه آهن، پر گهڻي وقت کان ڪيترن بزرگن جي دماغ ۾ رهيا آهن، جن جي آڌار تي هڪ شاعر چيو آهي ته:

ما ز قرآن مغز را برداشتيم،
استخوان پيش سگان انداختيم.
(هروي)

[معني - اسان قرآن مان مغز ڪڍي ورتو، باقي هڏا ڪتن لاءِ ڇڏي ڏنا اٿون.]

هن زماني جي مشهور فلاسافر، برنارڊشا، جملي مذهبي ڪتابن لاءِ ساڳي ڳالهه هن لفظن ۾ پيش ڪئي آهي: ”مذهبي ڪتابن کي

صبح جي اخبار وانگر پڙهي، انهيءَ مان ڪم جون ڳالهيون اخذ ڪري، پوءِ ڪين ڪاغذ جي ٽوڪريءَ (ڪبٽ) ۾ رکي ڇڏڻ گهرجي."

سڀ مذهب سندن ڪتابن کي الهامي سڏين ٿا. خود قرآن ۾ ان ڳالهہ جو ثبوت ڏئي ٿو. ان ۾ اهو لکيل آهي تہ پيغمبرن ۽ انهن جي ڪتابن تي ايمان آڻڻ ضروري آهي. ايمان آڻڻ جي معنيٰ اها ٿي نٿي سگهي تہ پيغمبر برابر سچا هئا، سندن ڪتاب بہ الهامي هئا، پر هاڻ بدلجي بيڪار ٿي چڪا آهن. جي قرآن اچڻ وقت اهي ڪتاب سمورا منسوخ ٿيل هجن ها، تہ پوءِ انهن تي بنا تفريق ايمان آڻڻ جو سوال ئي ڪونہ پيدا ٿئي ها. قرآن ۾ اهو بہ لکيل آهي تہ پيغمبر صلعم اڳين پيغمبرن جي تعليم کي دهرائڻ آيو هو. پوءِ، ملا چوي ٿو تہ انهن ڪتابن جا احڪام منسوخ ٿي چڪا آهن، اها ڳالهہ سمجهہ ۾ نٿي اچي. صوفيءَ جي ان بابت سمجهاڻي اها آهي تہ قديم ڪتاب بہ قرآن وانگر ٽن قسمن جي مواد تي ٻڌل هئا، جن جا بنيادي اصول قائم رهيا، باقي ٻيو مواد حالتن جي تبديليءَ موجب لائق عمل نہ رهيو آهي. اهو ساڳيو قانون سڀني ڪتابن سان، بمع قرآن جي، لاڳو ٿيو آهي. دين فطرت (قانون فطرت) جي تقاضا اها آهي.

هن گروهہ جو چوٿون عقيدو اهو آهي تہ حضرت محمد صلعم آخري نبي آهي. ان کان پوءِ نہ نبي اچڻ وارو آهي، نہ دين پيدا ٿيڻ وارو آهي.

هن عقيدي بابت بہ ملا ۽ صوفيءَ جا جدا جدا رايا آهن. ملا جو تخيل خاتم النبيءَ جي عقيدي بابت هيءُ آهي تہ:

(۱) حضرت محمد صلعم هڪ نئون دين پيش ڪيو، جنهن سڀني اڳين دينن کي منسوخ ڪيو، ۽ ان کان پوءِ ٻئي دين جو پيدا ٿيڻ بند ٿي ويو.

(۲) هن دين جا پوئلڳ، رسول مقبول صلعم جي اڳواڻيءَ هيٺ، جدا قوم بنجي پيا.

(۳) اهما قوم ساريءَ دنيا جي قومن کان بهتر ۽ انهن جي رهبري ڪرڻ واري هئي.

(۴) رسول صلعم مڪمل اسوه حسنيٰ (بهترين خوبين) جو مالڪ هو، جن ۾ روحاني ۽ جسماني ٻئي خوبيون شامل هيون.

(۵) ان جو هر حڪم ۽ عمل، بهترين سمجهي، ان جي پيروي ڪرڻ گهرجي.

(٦) هو دشمنن تي سختي ڪندڙ ۽ دوستن تي مهربان هو.

(٧) هو انساني زندگيءَ جي رهبريءَ لاءِ سيڪجهه ٻڌائي ويو آهي.

ليڪن صوفيءَ جي نقطي نگاهه موجب، اهڙن عقيدن مان ڪي رسول مقبول صلعم جي اعليٰ مرتبي ۽ مشن سان ٺهڪندڙ نه هئا.

(ب) صوفيءَ جو رسول مقبول صلعم بنسبت تخيل هيءَ آهي:

(۱) رسول مقبول صلعم نئون دين ڪونه آندو هو، پر دين فطرت (قانون ارتقا) جي تلقين ڪئي، ۽ آهو ئي جملي پيغمبرن جي دينن جو مطلب هو.

(۲) پاڻ ماڻهن جي وچ ۾ قومن، نسلن، رنگن، مذهبن جي نالي ۾ ڪڙي ڪيل امتيازن کي مٽائي، انسانذات لاءِ اتحاد، امن ۽ ترقيءَ جو پيغام آندو هئائون.

(۳) سندن عالمگير تعليم کي جدا دستورن، عقيدن ۽ مذهبي نظام ۾ محدود ڪرڻ، سندن مقصد اعظم (Mission) جي خلاف هو.

(۴) رسول مقبول صلعم کي صرف مسلمانن جو اڳواڻ بنائڻ ٺيڪ نه هو. هو رحمة العالمين ۽ شفيع المذنبين هو. هن کي دنيا جي برسر پيڪار مذهبن مان هڪ گروهه جو ليڊر بنائڻ سندس مرتبي ۽ مقصد جي خلاف هو.

(۵) دنيا جو هر صالح ماڻهو سندس پوئلڳن مان هو ۽ هر غير صالح سندن پوئلڳن جي قطار کان ٻاهر هو.

(٦) رسول مقبول صلعم جي زندگيءَ جا ٻہ مقصد ھئا:

١- ظاھري، جنھن جو واسطو حڪومتي نظام، دنيوي معاملات سان ھو، جا عارضي ڳالھ ھئي. سندن وصال کان پوءِ، اھا مشن پوري ٿي.

٢- باطني، جنھن جو واسطو ماڻھن جي صحيح تعليم، اخلاقي درستيءَ ۽ نفسياتي اصلاح سان ھو، جنھن جو مطمع نگاہ اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم ھئا، جا دائمي مشن ھئي، ۽ ان جو ڪم قائم رھڻو آھي. صوفيءَ، پوئين خيال جو حامي ھئڻ ڪري، ظاھري مشن جي ڪم کي اھميت نہ ڏني. ھن رسول مقبول صلعم کي ٻيءَ نظر سان ڏٺو ٿي، جنھن لاءِ شاھ لطيف فرمائي ٿو تہ:

"جيئن ڏٺو ھو مون، آريائي اودان نہ ڏٺو ھو."

ھنن جو حقيقت محمدي ۾ ويساھ ھو، جنھن مطابق ھو مدينةالعلم، رحمةاللعالمين ۽ صاحب قاب قوسين ھو.

(٧) صوفيءَ خاتمالنبيين جي معنيٰ اھا ٿي ڪئي تہ ھاڻ انسان، ارتقائي طور، ذھني طرح انھيءَ درجي تي پھچڻ شروع ٿيو ھو، جو پيغمبرن طرفان ڪيس فوق‌العقل ۽ الھامي حڪمن ۽ ڳالھين ٻڌائڻ جي ضرورت نہ رھي ھئي. ھاڻ خالق ۽ معبود جي وچ مان پردا ھٽجي، مابين سڌو لاڳاپو قائم ٿيڻ وارو ھو. وچ واري ٽياڪر جي ضرورت نہ رھي ھئي.

(٨) ھو رحمةاللعاشقين ھو، يعني محبت وارن جو آذار ۽ رھبر ھو: ھن جي پيغام جي ڪنجي پريم ۽ عشق ھو.

حب عشق دل وچ نہ مايس، پوش فقيري پايس،
دليان لٽاوڻ دي ڪيتي، چاڪ لقب جا لايا.

(٩) شريعت جا قانون صوفيءَ لاءِ منسوخ ٿي چڪا ھئا. ھاڻ انھن جي چارج جمھوري حڪومتن جي ھٿ ۾ اچي چڪي ھئي.

صوفيءَ ان ۾ ملا جو دخل بيجا ٿي سمجهيو. دين منظم جي ضرورت وٺس ختم ٿي چڪي هئي. سندس نظر ۾، اهي صرف ملا ۽ سندس طبقي جي مستقل مفاد لاءِ قائم رکيا پئي ويا. دين شخص ۽ خدا جي وچ ۾ جو معاملو هو. ان ۾ ٻئي ڪي دخل اندازيءَ جو حق نہ هو. هو اسلام کي اتحاد، امن ۽ انساني ترقيءَ جو پيغام سمجهي، مذهبي نظامن جي ناليءَ ۾ ڪڙي ڪيل ديوارن ۽ فرقن جي خلاف هو. هن فطرت جي اڻ کٽ نعمتن ۽ وسيع اسرارن کي چند عقيدن، دستورن ۽ مذهبي قانونن ۾ محدود ڪرڻ نٿي گهريو.

هن گروهہ جي تشريح جو پنجون عقيدو هي هو تہ مسلمان وحدت خيال ۽ عمل موجب علحده ۽ چونڊيل قوم هئا، جن کي دنيا جي قومن جي رهبري ۽ اڳواڻي ڪرڻي هئي.

صوفين جو انهيءَ نظريي ۾ ويساه نہ هو. هنن ان کي صحيح اسلامي تعليم جي خلاف ٿي سمجهيو. هنن کي معلوم هو تہ ظاهري مسلمان نالي هيٺ سڏجڻ وارا ماڻهو ڪڏهين بہ هڪ خيال ۽ عمل جا نہ رهيا هئا. منجهن ٣٥٠ فرقن کان ستي گروهہ پيدا ٿي پيا هئا، جن هڪٻئي کي ڪافر ۽ گمراه ٿي سڏيو. انهن هڪٻئي جا رت هاريا هئا. ٻيو تہ ڇڏيو، ليڪن رسول مقبول صلعم جي ڏهٽي امام حسين عليه السلام کي ڪٽنب سميت شهيد ڪري، ان جو سر مبارڪ نيزي تي چاڙهي، مهينن تائين گهمايو ويو هو. سندن بدن مبارڪ تي گهوڙا ڊوڙائي ان کي ڪچلايو ويو هو. سوين مسلمان ولين، عالمن ۽ بزرگن کي اختلاف راءِ رکڻ ڪري، سنگسار ۽ قتل ڪرايو ويو هو. منصور، سرمد، شاه عنايت، شاه بلاول، شمس تبريز وغيره سڀ مسلمانن هٿان شهيد ٿيا هئا. حاڪم جڏهين بہ ڪنهن تي ناراض ٿيو ٿي، تہ مفتيءَ جي فتويٰ ۽ سپہ سالار جي تلوار هميشہ سندس حڪم هيٺ گڏجي ڪم ڏنو ٿي. ساري مسلم دنيا جي تاريخ ان تي گواه آهي. مسلمان ڪڏهين بہ هڪ خيال ۽ عمل جا نہ رهيا آهن.

جيڪي انهن کي هڪ جدا قوم سڏين ٿا، سي يا ته تاريخ کان اڻواقف آهن، يا ڏوڪو ڏيڻ ٿا گهرن — پوءِ کي ماڻهو ڪٽي، سندن مقصد خاطر، انهن کي ڪهڙن به سهڻن ۽ وڏن نالن ۽ لقبن سان سڏين.

صوفيءَ کي ڇڏي، جيڪڏهين عقل ۽ تجربي جي ڪسوٽي تي سلا جي انهيءَ نظريي جي پرک ڪبي ته به غلط ثابت ٿيندو.

تازو ۱۹۵۳ع ڌاري، پنجاب ۾ ٿيل فسادن جي جاچ ڪرڻ واسطي پاڪستان سرڪار ٻن هاءِ ڪورٽ جي ججن، هر هڪ جسٽس محمد منير ۽ جسٽس رستم ڪيانيءَ، تي مشتمل هڪ ڪميشن مقرر ڪئي هئي. انهن سندن رپورٽ ۾ چيو آهي ته جڏهين پاڪستان جا مکيه عالم وٽن شاهدي ڏيڻ لاءِ آيا، ته انهن کان سوالن پڇڻ تي، کين معلوم ٿيو ته انهن جو اسلامي حڪومت ۽ اسلامي نظريءِ حيات بابت ڪو هڪ رايو نه هو. هر هڪ جدا خيال ظاهر ڪيا ٿي. هر هڪ فرقي جي عالم ٻئي فرقي جي پوئلڳن کي گمراهه ۽ ڪافر سڏيو ٿي. ججن جو رايو هو ته جي سڀني تي اعتبار ٿي ڪيائون، ته ڪو به مسلمان راهه راست تي ڏسڻ ۾ نٿي آين.

اهو حال آهي اُن فرضي مسلمان قوم جي عقيدن جو، پر جي اوهان سندن عمل تي نظر ڪندا، ته توهان کي اُن مثالي قوم ۾ راشي، زاني، چور، بدڪار، ظالم، منافق، غريبن جي رت چوسڻ وارا ۽ هڪٻئي جا دشمن ڏسڻ ۾ ايندا، مطلب ته قديم چوڻي ته 'مسلماني در ڪتاب، مسلمانان در گور" جو صحيح نقشو نظر سامهون ايندو. اهڙين حالتن هيٺ، هنن کي ڪهڙيءَ طرح خيال ۽ عمل تي ٺهيل مثالي قوم سڏي سگهجي ٿو. اهڙي قسم جي قوم نه اڳي ڪنهن به زماني ۾ رهي آهي، نه هن کان پوءِ ٿيڻ جو امڪان اٿس. هندستان جي صاحب اقتدار طبقي جي چند ماڻهن سندن طبقاتي مفاد خاطر عوام کي گمراهه ڪرڻ لاءِ، اهو نظريو ايجاد ڪيو آهي. اڄڪلهه مسلمان جي نالي سان سڏجڻ وارا ماڻهو دنيا جي مهذب ۽ ترقي يافته قومن

جي مقابلي ۾، ھر حالت ۾ پٺتي پيل آھن. انھن کي بھترين قوم شمار
ڪري، دنيا جي اڳواڻيءَ جي دعويٰ ڪرڻ خودفريبيءَ، فريب ڪاريءَ
۽ جھالت جي مظاھري کان سواءِ ٻيو ڪجھہ نہ آھي.

انھيءَ قومي تخيل کي نظر ۾ رکي، پاڪستان ٺاھڻ لاءِ
مسلمانن جي صاحب اقتدار طبقي گھڙ ڪئي — سنہ ١٩٤٣ع ڌاري،
سنڌ ۾ ھڪ اشتھار ورھايو ويو ھو، جنھن ۾ ھيئن لکيل ھو تہ:

پاڪستان ڇا لاءِ قائم ڪيو وڃي ٿو؟

(١) ان ۾ حڪومت الاھي قائم ڪئي ويندي.

(٢) جنھن ۾ سڀني رھاڪن کي سياسي، اقتصادي ۽ معاشرتي ھڪجھڙائي ھوندي.

(٣) حڪومت جون واڳون صالح ۽ ايماندار ماڻھن جي ھٿ ۾ ھونديون.

(٤) ھر فرقي جي حقن جي حفاظت ڪئي ويندي.

(٥) جتي حڪومت جو فرض ھوندو تہ ملڪ مان غربت، ظلم، جھالت، سرمايہداري دور ڪري.

(٦) جتي جوا، زنا، شراب خوري، وياج خوري، رشوت، چوربازاري وغيره ختم ڪيون وينديون.

(٧) جنھن ۾ عدل ۽ انصاف ماڻھن کي مفت ملئي پوندو.

(٨) عزت جو معيار طاقت ۽ پيسي تي نہ ھوندو، بلڪ چڱن اخلاقن تي رکيو ويندو.

ھاڻ ڏسو تہ پاڪستان بڻجڻ کان پوءِ، انھن اصولن جي ڪيتري قدر وعدہ وفائي ڪئي ويئي آھي. آسپاس تي ٿوري نظر وجھڻ بعد پتو پئجي ويندو تہ مٿي ذڪر ڪيل خرابيون، جن جي بند ڪرڻ لاءِ وعدو ڪيل ھو، تن ۾ واڌارو ٿيو آھي. گھٽتائي ڪانہ ٿي آھي. پاڪستان صاحب اقتدار طبقي جو چراگاہ بڻجي پيو آھي. عوام جي حالت روز بروز تباہ ٿيندي وڃي ٿي. ان جي پس منظر ۾ جي واقعا سرزد ٿيا، انھن جو اختصار ھي آھي تہ:

(۱) ڪروڙها هندو مسلمان سندن اباڻا وطن ڇڏي، دربدر ٿي، وچي ڏورانهن پاڳن ۾ ڪسمپرسيءَ جي حالت ۾ رهيا.

(۲) ڪيئي لک ماڻهن جا قتل ٿيا. ڪيئي هزار زالون اغوا ٿيون. اربن جي ملڪيت برباد ۽ تباهه ٿي.

(۳) ماڻهن ۾ جو نفرت جو ٻج پکڙيو، اهو نه رڳو هندن جي خلاف عام ٿيو، ليڪن مستقل مفاد جي خلاف هر آواز اٿاريندڙ ماڻهو ان جو نشانو بنايو ويو.

انهن سارين خون خرابين کان پوءِ به جدا ٿيل ملڪ امن ۾ رهن ها ۽ عوام جو پلو ٿيندو رهي ها ته اهي اڳوڻا ٿيل نقصان سڦلا سمجهڻ ۾ اچن ها.

جيڪڏهن ان ساري مسئلي تي غور سان نظر ڪبي ته انهن سارين خرابين جو ڪارڻ اسلام جي ملا واري تشريح ڏسڻ ۾ ايندي، جنهن موجب وحدت خيال ۽ عمل ڪري مسلمان نه، رڳو الڳ قوم هئا، بلڪ بهترين ۽ پين سڀني کان اعليٰ ۽ افضل قوم هئا. حقيقت ۾ اسلام دنيا ۾ محبت ۽ امن جو پيغام کڻي آيو، مگر اهو انهيءَ ملا واريءَ تشريح ۽ نظرين ڪري نفرت ۽ بدامنيءَ جو باعث پيو بڻجي. اسان انسانذات جي مجموعي مفاد جون ڳالهيون وساري ويٺا آهيون. اهو سڀ ان لاءِ ڪيو ويو ٿو، جو ان مان چند ماڻهن ۽ گروهن جي مستقل مفاد کي فائدو پهچي ٿو.

هن وقت پاڪستان ۾ انهيءَ نظريي جي ڪري ئي، هيٺيون مشڪلاتون سامهون آيل آهن:

(۱) پاڪستان جا غير مسلم پاڻ کي، ڊاريو ڇاٽي، محفوظ نٿا سمجهن.

(۲) ننڍن صوبن جا رهاڪو سنڌي، بلوچ، ۽ پختون، سندن جملي مصيبتن جهڙوڪ: ون يونٽ جي قيام، زمين، واپار، تعليم، ڪارخانن، ڪلچر ۽ زبان جي نقصان جو باعث انهيءَ نظريي کي سمجهن ٿا.

(٣) بينگالي انهيءَ ڪري اڪثريت مان ڦريو اقليت ٿيو پون.

(٤) هندستان سان ڪشمير جي سوال ۽ افغانستان سان پختونستان جي سوال تي سمجهوتو ٿي ڪين سگهيو آهي. انهيءَ ڊپ کان پيدائش جو گهڻو حصو بچاءَ تي خرچ ڪرڻو پوي ٿو ۽ انهيءَ ڪري ڌارين حڪومتن جو محتاج رهڻو پيو آهي.

(٥) انهيءَ ڪري ملڪ جي سياست کي هنگامي نعرن تي هلائي، عوام جو توجهه سندن حقيقي مسئلن کان هٽائي، حڪمران طبقو پنهنجو راڄ قائم رکيو اچي.

(٦) انهيءَ ڪري، حڪومت جو ڪاروبار مذهبي بنيادن تي هلائڻ جو راڳ اچاريو وڃي ٿو، جيتوڻيڪ سڀڪنهن کي پتو آهي ته، موجوده هنري سائنسي دور جي ضروريات مطابق حڪومت هلائڻ لاءِ ملا جي تشريح واري اسلام مان ڪابه رهبري ملي ڪين سگهندي. موجوده حڪومتن جي قانونن جو اسلام سان سواءِ وراثت ۽ نڪاح وغيره معاملن جي، ڪوبه واسطو نه آهي.

(٧) مذهب جي غلط استعمال ڪري، ملڪ جو نوجوان طبقو اسلام جي ملا واريءَ تشريح کي حقيقي مذهب سمجهي، ان مان بيزار ٿيندو پيو وڃي.

هيءَ صرف منهنجا خيال نه آهن، پر ملڪ جا مکيه مفڪر ۽ عالم انهيءَ قسم جي تشريح جي افاديت ۾ شڪ آڻڻ لڳا آهن.

علامه عنايت الله مشرقي مرحوم، سندس ڪتاب "تذڪره" ۾ لکيو آهي ته ماڻهن جي موجوده گروه بندي مصنوعي ۽ غير حقيقي آهي. هر صالح ماڻهو، پوءِ ظاهري طرح هو ڪهڙي به مذهبي گروه بنديءَ ۾ شامل هجي، مسلمان آهي ۽ هر غير صالح ماڻهو غير مسلم آهي.

علامه آءِ. آءِ. قاضيءَ جي چوڻ موجب صحيح مسلمان پنهنجي بلند خيال ۽ حميده اخلاق ڪري، هر جاءِ تي رهڻ جي لائق آهي. اڳي چند ماڻهن دنيا ۾ صحيح اسلامي تعليم کي فروغ ڏنو. هن وقت ان دين فطرت جي پوئلڳن کي ڪمزور سمجهي، شفاخاني ۾ پناه گزين

ڪرڻ، صحيح اسلامي تعليم کان ناواقفي ۽ مسلمان سڏائيندڙن جي بي همتيءَ جو ثبوت آهي.

هن گروهه جو چوڻ عقيدو آهي ته انسانذات جي نجات اسلام مان ٿيڻ واري آهي، ان ڪري ان جي ڦهلائڻ لاءِ جهاد ضروري آهي.

اهو عقيدو حالات حاضره ۽ عقل جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ بعد نقصانڪار ۽ فرسوده ڏسڻ ۾ ايندو. هيٺين سببن ڪري:

(الف) متي پڌائي آيو آهيان ته اسلام جو واحد ۽ واضح تخيل نه ڪڏهين موجود رهيو آهي نه رهڻ جو امڪان اٿس. تنهنڪري سوال اٿندو ته ڪهڙي اسلام مان دنيا جي مشڪلاتن کان نجات حاصل ٿيڻ واري آهي، جنهن لاءِ جهاد ڪرڻو آهي. مولانا عبيدالله سنڌي اهي ڳالهيون ڏسي اڳيئي فرمايو آهي ته "هندستان ۾ ڪن مسلمانن کي سنڌن شخصيت بابت هڪ وهمي تصور ويٺل آهي، جنهن جو عملي دنيا ۾ ڪو وجودئي ڪو نه آهي. اسان ڪنهن زماني کان هڪ اهڙي اسلامي جماعت جو نالو وٺي رهيا آهيون، جنهن بابت اسانجي ذهنن ۾ نه ڪو صحيح نقشو آهي ۽ نه اها جماعت دنيا ۾ ڪٿي وجود ۾ آهي. اسان پاڻ کي اهڙيءَ خيالي دنيا ۾ محدود ڪري ڇڏيو آهي، جو نه رڳو اسان ٻين مسلمان ملڪن جي تاريخ، ترقي ۽ آزاديءَ لاءِ جدوجهد کان غير واقف رهجي ويا آهيون، پر خود پنهنجي ملڪ ۾ به اسان جي اڳيان ڪو مقرر ٿيل عملي نظريو موجود نه آهي."

هن وقت جا اڪثري مسلمان دنيا جي مهذب ملڪن جي ماڻهن کان علمي، اخلاقي، هنري، تمدني ۽ معاشرتي طور پٺتي پيل آهن، سي ڪهڙيءَ طرح مهذب، متمدن، عالم، با اخلاق ۽ طاقتور قومن کي سبق ڏيئي، انهن جي رهبري ڪري سگهندا. ملا واري اسلام ۾ رکيو ڇا آهي، جنهن مان هنن کي سبق ملندو. ڪنهن جي مت ڪٿي آهي، جو غريب، جاهل ۽ وهم پرست ماڻهن جي سوسائٽيءَ ۾ اچي شريڪ ٿيندو.

حقيقت ۾ هن وقت جي ضرورت ان ڳالهه جي تقاضا ٿي ڪري ته ملا واريءَ تنگ نظريءَ جو خاتمو ٿيڻ گهرجي نه ڪه فروغ. ملا جي تشريح پوءِ ان ڪي علامه اقبال جي پشتي هجي يا مولانا مودوديءَ جي، وحشيانه دور ۽ فسطائيت جي روايات جي حامل، ماڻهن ۾ نفرت ڦهلائڻ جو باعث، جمهوريت جي دشمن، ۽ گمراهيءَ ۽ جهالت جو نشان آهي. ان جو ٽوڙڻ هن دور جي اهم ضرورت آهي.

هونئن به جهاد يا زور زبردستيءَ ذريعي دين ڦهلائڻ جو خيال هن ائٽمي دور ۾ اهڙو آهي، جهڙو جهرڪيءَ جو باز سان لڙڻ جو ارادو. زور زبردستيءَ سان پنهنجي راءِ ٻين تي مڙهڻ کان خود مغربي ملڪ، باوجود ايڏي ساز سامان جي، بيزار ٿي، باهمي سمجهوتي لاءِ گڏجي گذاري (Co-existence) يا رواداريءَ جو اصول، ڪم از ڪم اصولي طرح، قبول ڪري چڪا آهن. رشيا جا ڪميونسٽ، جن جي نظريي ۽ پاليسيءَ جو بنيادي متو خوني انقلاب هو، هاڻ ان کي ڇڏي باهمي تعاون يا علمي، تهذيبي ۽ اقتصادي چٽا ڀيٽيءَ جي ذريعي کي اختيار ڪري رهيا آهن. هن وقت دنيا ۾ صرف ڪميونسٽ چين، پاڪستان ۽ اسرائيل جا چند گروه آهن، جن جو اڃا پنهنجن خيالن جي ڦهلاءَ لاءِ زور زبردستيءَ ۾ اعتقاد آهي. هنن ويچارن کي ڪهڙي خبر ته هن ائٽمڪ دور ۾ زور زبردستيءَ جي گفتگو ڪرڻ ڪيتريقدر نقصانڪار ٿي سگهي ٿي. البت ملڪ اندر مخالف راءِ کي دٻائي، گروهي تسلط قائم رکڻ لاءِ، ان کي هو استعمال ڪري سگهن ٿا.

هن گروهه جو ستون عقيدو مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ جو آهي.

انهيءَ جو لازمي نتيجو اهو نڪرندو ته حڪومت جي واڳ خليفهءِ اسلام، امير جماعت يا ڪنهن آمر شخص يا گروه جي هٿ ۾ رهندي.

حڪومت جي نظام جو راڳ قرآن ۽ سنت جي نالي هيٺ صاحب اقتدار طبقي جي نمڪ خوار ملا جي تشريح مطابق، هلائڻو

پوندو. تاريخ شاھد آھي تہ ملا جي مذھب جي اھا غلط تشريح ڪيتريقدر ماڻھن جي مصيبت جو ڪارڻ ثابت ٿي آھي.

ان ۾ عقل جي بدران سند ۽ اختياريءَ جي بنيادن تي مخصوص ماڻھن جي تشريح مطابق، ڪاروبار ھلڻ وارو آھي. اھا حڪومت جمھوري سڏي نہ سگھبي. اھا حڪومت موجوده زماني جي زبان ۾ فسطائي طريقي جي حڪومت ليکجڻ ۾ ايندي.

قرآن ۽ سنت جا ھن وقت تائين سوين تعبير ٿيا آھن، جنھن ڪري مسلمانن ۾ سوين فرقا پيدا ٿي پيا آھن. انھن مان ڪھڙي تشريح صحيح ۽ ڪھڙي غلط ھوندي، ان جو فيصلو ڪير ڪندو ۽ ٿي بہ سگھندو، سا ڳالھہ ناممڪن پيئي نظر ۾ اچي. ١٣٨٥ ورھين تائين انھيءَ مسئلي جو فيصلو نہ ٿي سگھيو آھي، سو ھاڻ ڪھڙا اسباب ۽ امڪان پيدا ٿيا آھن، جن جي آڌار تي انھيءَ دائري ۾ حق ۽ ناحق جو فيصلو ٿي سگھندو. خود حڪومت جي ڪارڪنن ۽ ملن جو انھي مسئلي تي اتحاد ٿيڻ مشڪل آھي. مثال ونو : عائلي قانون جو. ملا اڪثر ان جا مخالف آھن. حڪومت جا ڪارڪن ان جي فائدي ۾ آھن، ليڪن ٻئي اسلامي حڪومت جو راڳ آلاپي رھيا آھن. آخر ۾ ڳالھہ وري حڪومت جي ڪارڪنن جي ٻيھٽي آھي. ملا شور ڪري مات ڪري ويھندا. سندن ھٿ ۾ طاقت ڪھڙي آھي، جو پنھنجو فيصلو مڃائي سگھندا. تازو چنڊ جي ڏسڻ جي معاملي ۾ ساڻن جا ڪارروائي ڪئي ويئي. اھا ھر ڪنھن کي معلوم آھي، پر ھنن جا مفاد اھڙا آھن، جو ڪجھہ ڪجي نٿا سگھن. ڪنھن کي ڪٿيءَ ڪنيو آھي، جو سھيو سکيو جندڙو تڪليف ۾ وجھي.

اسلام جي نالــي ۾ گمراھ ٿيـنـدڙ ماڻھو تاريخ تي نظر وجھي ڏسندا تہ پتو پئجي ويندن تہ مذھب ۽ سياست گڏي ھلائڻ ڪري، ڪيترا نقصان ٿيا آھـن. ان آزمودي بعد عيسائين، ھـندن ۽ اڪثر مسلمان ملڪن ان مان بيزاري ڏيکاري آھي. سياست ۽ مذھب کي گڏي ھلائڻ جا طرفدار اسلام جا دوست نہ آھن، پر دشمن آھن. روس ۾ دھريت جي زور وٺڻ جو ڪارڻ اھائي ڳالھہ ھئي. مذھب ھميشہ

چالاڪ سياستدانن ۽ صاحب اقتدار طبقي جـي هٿ ۾ رانديڪو ٿي، ڪتب آيو آهي. ملا کي ڪهڙي مجال آهي جو سندس رزاق حاڪم جي حڪم جي انحرافي ڪري. جن انحرافي ڪئي، انهن جا مثال اڪين اڳيان اٿس. اسلامي تاريخ ان تي شاهد آهي ته ملن اڪثري پنهنجن مربي حاڪمن جي اشاري تي، سندن فائدي خاطر اسلام کـي توڙي مروڙي پئي ظاهر ڪيو آهي.

اسلام يا ٻين مذهبن جي ڪتابن، دستورن ۽ شريعتن ۾ ڪابه اهڙي ڳالهه موجود نه آهـي، جا موجوده هنري ۽ سائنسي دور جـي ضروريات مطابق ڪارگر ٿي سگهي. مذهب ماڻهن لاءِ ٺاهيا ويا آهن، نه ماڻهو مذهبن لاءِ. جڏهين حالتن جي تقاضا موجب مذهبي شريعتون ان لاءِ ڪارآمد نٿيون ٿين، ته پوءِ انهن سان محض رسمي ڳانـڍاپي ذريعي ڪوبه مسئلو حل ڪونه ٿو ٿئي. وقت اچي ويو آهي ته ماڻهن کي ذهن نشين ڪرايو وڃي ته ملا صاحب اقتدار جو پانهن پڌو پانهون آهي، جو مذهب کي مستقل مفاد جي فائدي لاءِ ڪتب آڻڻ گهري ٿو. هاڻ ان جي اِنهيءَ اصلي ڪردار کي سڃاڻڻ گهرجي. هن وقت پيا سڀ مسلمان ملڪ ملا جـي اِنهيءَ نقطي نگاه کـي ختم ڪري چڪا آهن. دنيا ۾ صرف پاڪستان ئي هڪ ملڪ آهي، جتي اهو راڳ ڳايو ٿو وڃي.

هتي پاڪستان ۾ پهريـن انگلنڊ جـي پارليامينٽري طـرز جـي حڪومت هئي. هـاڻ ڪنٽرولـر جمهوريت جـي نالـي سان حڪومت هلائي وڃي ٿي. سندن قانون رومن قانونـن جي بنياد تي ٺهيل آهن انهن جو سمورو ڪاروبار يورپي طرز تي هلي رهيو آهي. پوءِ به عوام کي ٺوڪي ڏيڻ لاءِ قرآن ۽ شـريعتي قانونـن جا نالا ڪتب آنـدا وڃن ٿا.

ملن کي خبر آهي ته پراڻا شريعتي قانـون جهڙوڪ چـور جا هٿ وڍائڻ، زانيءَ کي سنگسار ڪرائڻ، مذهبي اختلاف رکندڙ کي قتل ڪرائڻ، ڏاڙهي رکائڻ،وياج بند ڪرائڻ، شراب تي بندش وجهڻ

زالن کي پردو ڪرائڻ، تصويرون نه ڪڍائڻ، مينا بازارين کي بند ڪرائڻ وغيره لاءِ هو ڪجهه ڪري نٿا سگهن. پوءِ به هو اسلامي قانونن جو نالو اچاريندا وتن ٿا. ان مان هرڪو ذي عقل ماڻهو سمجهي سگهي ٿو ته ان مان سندن مقصد، سندن مستقل مفاد لاءِ عوام کي ڌوڪي ۾ رکڻ کان سواءِ، ٻيو ڪجهه نه آهي.

تاريخ شاهد آهي ته برهمڻ ڪروڙها ماڻهن کي مذهب جي نالي ۾ اڇوت بنائي ڇڏيو. ساڳيءَ طرح پادرين مذهب جي نالي ۾ هزارها ماڻهن کي زنده جلائي، ۽ صليبي جنگين ۾ تباهه ڪري ڇڏيو. مسلمانن جي تاريخ مان به سوين اهڙا مثال ملندا، جنهن ڪري مذهب جي نالي ۾ نه صرف ماڻهن جي آزاد راءِ ۽ عمل تي بندش وڌي وئي، پر اختلاف رکندڙ عالمن ۽ درويشن کي سخت سزائون ڏنيون ويئون. منصور کي سنگسار ڪرائڻ، شمس تبريز جي کل لهرائڻ، سرمد کي قتل ڪرائڻ، شاهه عنايت کي شهيد ڪرڻ، شاهه بلاول کي گهاڻي ۾ پيڙائڻ جا مثال تاريخ جون حقيقتون بنيل آهن.

خلافت جي اختلاف ڪري شيعا سني فرقا پيدا ٿي پيا. امام حسين عليه جي شهادت، بغداد جو منگولن هٿان قتل عام، هندستان ۾ اورنگزيب جي پاليسيءَ ڪري، مغلن جي طاقت ختم ٿيڻ، سڀ انهيءَ پاليسيءَ جا چند مثال آهن. انهيءَ جو فائدو وٺي، مسلمان حاڪمن ملا کان جهاد جي فتوا ڪڍائي، ڌارين ملڪن تي ڪاهون ڪيون. عرب، مغل ۽ ترڪ سامراج اهڙي ئي هٿيار ڪتب آندا. محمود غزنويءَ ۽ تيمورلنگ جون غارتگريون سڀ مذهبي رنگ ۾ هيون. باوجود ان جي ملن انهن کي غازي ۽ صاحب قرآن جا لقب عطا فرمايا.

اسان جو صاحب اقتدار طبقو، ٻاهرينءَ دنيا کي ڌوڪي ڏيڻ خاطر، اختلافي مسئلن کي ٻاهمي گفتگو ۽ صلح ڪن طريقن سان حل ڪرڻ جو آواز ڪڍي رهيو آهي. قومن جي خود اراديءَ جي نالي ۾ ڪشميري مسلمانن کي آزادي ڏيارڻ گهري ٿو. پر هنن کان ڪو پڇي ته سنڌ، بلوچستان ۽ پختونن جي آزاديءَ کي ڪهڙي

اصول موجب سلب ڪيو اٿن. هاڻي جا ڪائڻ جا ڏنڊ هڪڙا، ڏيڪارڻ جا پيا. آمرانه حڪومت جو سرشتو، مخالفن جي آواز کي دٻائڻ، ننڍن صوبن جا حق مارڻ، ماڻهن جا بنيادي انساني حق کسڻ، سڀ مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ جي شاخ آهن.

هن وقت جڏهين سڀ مذهب خدا ۾ ويساهه، شخصي آزادي ۽ حيات بعدالممات جي عقيدن جي بچاءَ ۾، مٽيريلزم جي زد کان محفوظ رهڻ لاءِ، موت ۽ حياتي جي جنگ لڙي رهيا آهن، جنهن ۾ مٽيريلزم عوام جي ڀلي لاءِ سائنس ۽ عقل سان ملبوس، ٿي، مذهب جي هر عقيدي کي منهدم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي، اهڙي وقت ۾ عقل جي تقاضا اها آهي ته جملي مذهبن کي سياسي ڳالهين کان علحده رکي، پاڻ ۾ اتحاد ڪري، دهريت جي وڌندڙ سيلاب کي منهن ڏيڻ گهرجي. پر ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي ته اسلام ملا جي چوگان شطرنج ۾ روزبروز ڪيلوٽو ٿي ڪم اچي رهيو آهي. منجهائن اختلاف گهٽجڻ جي بجاءِ وڌي رهيا آهن. مذهبن جي حالت اهڙي آهي، جو ٻيڙي ڪن ۾ اچي پوي ۽ ناخدا پاڻ ۾ وڙهندا رهن. مذهب جو مڙدو نرڳ وڃي يا سرڳ وڃي، تنهن جي هنن کي پرواهه نه آهي. ڪين سندن مستقل مفاد محفوظ رکڻا آهن.

جيڪڏهن اسان جي ملڪ کي مٿي ذڪر ڪيل خرابين کان بچائڻو آهي، اخلاقي معيارن کي قائم رکڻو آهي، ظلم ۽ تشدد، نفرت ۽ استعمال غرضيءَ جي بيمارين کان ماڻهن کي آزاد ڪرڻو آهي، ته مذهب کي سياست کان علحده رکڻو پوندو. ملا جي اسلامي تشريح کي ترڪ ڪري مذهب جي اهڙي تشريح ۾ اعتقاد رکڻو پوندو، جا موجوده سائنسي دور جي تقاضا موجب انسان ذات جي مشڪلات کي حل ڪرڻ جي صلاحيت رکندي هجي.

(۳)

صوفيائي ڪرام جي اسلامي تعبير جي وضاحت

قرآن ۾ ڪيترين جڳهين تي راسخون في العلم، متقين ۽ اولي الالباب جو ذڪر آيل آهي.

هيٺيون آيتون ان جي دليل ۾ پيش ڪريان ٿو:

(۱) هو الذي انزل عليڪ الڪتاب منه آيات محڪمات هن ام الڪتاب و آخر متشابا هت فاما الذين في قلوبهم زيغ فيتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنه و ابتغاء تاويله، وما يعلمه تاويله الا الله والراسخون في العلم يقولون آمنا به- ڪل من عند ربنا وما يذڪر الا اولي الالباب.

معنيٰ — هن اوهان تي ڪتاب نازل ڪيو آهي، جنهن جون ڪي آيتون فيصل ڪن (چٽيون) آهن. جي بنيادي آهن، ٻيون تشبيهي آهن پوءِ اهي ماڻهو جن جون دليون گمراه آهن، سي تشبيهي حصي جي پيروي ڪري ان مان فتنا پيدا ڪن ٿا ۽ پنهنجي مرضيءَ مطابق معنيٰ ڪڍن ٿا. پر انهن جي صحيح معنيٰ الله ۽ حقيقت الاشيا (راسخون في العلم) تي فڪر ڪرڻ وارن کان سواءِ ٻئي کي خبر نه آهي، جي چون ٿا ته اسان ايمان آندو آهي ان تي، جو خدا طرفان عطا ٿيل سمجهه ذريعي اسان کي معلوم ٿيو آهي — اها ڳالهه اهي ڪن ٿا، جي صاحب غور ۽ فڪر آهن.

(۲) ذالڪ الڪتاب هديٰ للمتقين.

معنيٰ - هي ڪتاب صاحب تقويٰ جي رهبري ڪري ٿو.

(۳) قدخلت من قبلڪم سنن فيسرو في الارض فانظرو ڪيف ڪان عاقته المڪذبين هذا بيان للناس و هدي و موعطته للمتقين.

معنيٰ ـــ اوهان کان اڳي ڪيتريون قومون تي گذريون آهن. سير ڪري ڏسو تہ غلط رستي تي هلندڙن جو ڪهڙو حشر ٿيو. هي ڳالهيون ۽هدايتون انهن ماڻهن لاءِ آهن جي تقويٰ جا صاحب آهن.

هاڻ سوال اٿندو تہ اهي راسخ في العلم، اولي الالباب ۽ متقي ڪير آهن؟ ائين تہ هرڪو عقل ۽ جسن کان پاڻ کي خالي ڪونہ ٿو چاٽي. ملا بہ چئي سگهن ٿا تہ اهي وصفون يا خطاب سندن لاءِ بيان ڪيل آهن، تنهن ڪري ان سوال جي جواب لاءِ ضرور ڪا ڪسوٽي مقرر ڪرڻي پوندي. انهي ڪسوٽيءَ جو جود قرآن ۾ فيصلو ٿيل آهي تہ اهي ماڻهو هيٺين صفتن وارا هوندا.

(۱) دنيا گهمي، تاريخ جو مطالعو ڪري، حقيقتن کان واقف ٿيا آهن.

(۲) اهي ماڻهو جي، مقاصد انساني، يعني اتحاد، امن ۽ فلاح ۽ بهبوديءَ انسانذات مان واقف آهن.

(۳) اهي، جي غور ۽ فڪر بعد صحيح نتيجن تي پهچن ٿا.

(۴) اهي، جي ماڻهن جي وچ ۾ فتني ۽ فساد جو ڪارڻ نٿا بڻجن.

دنيا ۾ جملي ماڻهو هڪ جهڙيءَ صلاحيت، علم، اخلاق ۽ نفسياتي اصلاح جا نہ آهن. ڪي وهم پرست ۽ ڪي جاهل آهن. ڪي آزاد خيال ۽ عالم آهن. ڪي ڪئور دل تہ ڪي رحمدل آهن. ڪي خودمطلب تہ ڪي پراپڪاري. سڀ شيءِ جا ٻہ پاسا آهن. اهڙي طرح ماڻهن جو طبعي رجحان، ارتقائي درجو ۽ طريقہ ڪار بہ علحده ٿئي ٿو.

اها حالت ابتدائي زماني کان هلندي اچي ٿي. مذهبن ۽ علمن جي تاريخ تي نظر ڪبي تہ ان مان انهيءَ فطري رجحان جو پتو پئجي سگهندو.

مذهبي ماڻهن ۾ هڪڙا ظاهري ۽ دنيوي ڳالهين سان زياده دلچسپي رکندڙ آهن، ٻيا باطني ۽ حقيقي ڳالهين طرف توجهہ ڏين ٿا.

پهرئين قسم ۾ جادوگر، ظاهري مذهب سان واسطو رکندڙ، پنڊت پادري، ربي، ملا وغيره داخل آهن. ٻئي قسم ۾ حڪيم، پيغمبر، ولي الله، درويش، راهب، سنت ۽ سنياسي شامل آهن.

جيئن ته ڪثرت تعداد ماڻهن جو جاهل، وهم پرست، خودمطلب غيرصالح پئي رهيو آهي، ان ڪري دنيا ۾ هميشه پهرئين قسم جي مذهبي عقيدن ۽ دستورالعمل جو چالاڪو پئي رهيو آهي. ٻئي قسم جي ماڻهن، تورائيءَ هٿان ڪري، مصلحت وقت عام ماڻهن جي ڪمفهميءَ خود مطلبيءَ ۽ وهم پرستيءَ جو لحاظ رکي، پنهنجي تعليم کي چونڊيل ماڻهن تائين محدود پئي رکيو آهي.

جيڪڏهن صاحب طريقت ماڻهن جي تاريخ جو مطالعو ڪبو، ته معلوم ٿيندو ته اهڙي قسم جي تعليم جا آثار دنيا جي هر مهذب قوم ۽ متمدن ملڪ ۾ ڏسڻ ۾ ايندا. يونان، مصر، عرب، ايران، چين ۽ هندستان ۾ اهڙيءَ تعليم جا آثار ملن ٿا. انهن جماعتن جا هرملڪ قوم ۽ مذهب ۾ بنيادي مٽا هڪجهڙا هئا.

مسلم صوفيائي ڪرام اسلام جو تعبير آنهن اصولن مطابق پئي ڪيو آهي، جنهن جو بنياد عشق ۽ علم تي رکيائون ٿي، جن جي پڄاڻي يا حد مقرر ٿيڻ واري نه آهي؛ زندگيءَ وانگر اهي سدائين ارتقائي تحرڪ ۾ هئا—

نڪو سنڌو سور جو، نڪو سيڙهو سڪ،
عدد نه آهي عشق، پڄاڻي پاڻ لهي.

صوفين جو چوڻ آهي ته رسول مقبول صلعم، جي عام لاءِ هدايتون ڏنيون، اهي شريعتي قانون بنيون، ۽ جي خاص لاءِ سمجهاڻيون هيون، اهي طريقت ۽ معرفت جي علمن جو باعث بنيون. صوفين وٽ انهيءَ خاص علم جو شهر يا مخزن رسول مقبول هو ۽ حضرت علي ان جو دروازو هو. ان کان پوءِ خود طريقت جا ڪارڪن ٻن گروهن ۾ ورهائجي ويا:

هڪڙن اخلاق جي درستيءَ ۽ نفسياتي اصلاح طرف زياده توجه ڏنو، ۽ ٻين حقيقت اشيا ۽ انسانذات جي مجموعي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ زندگيون صرف ڪيون.

صوفين جو پهريون گروه:

ان ۾ مکيه چار طريقا پيدا ٿيا: قادري، سهروردي، چشتي ۽ نقشبندي. جن جي بزرگن، ماڻهن جي اخلاق کي بهتر بنائڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، جيئن ته رضا تي راضي رهڻ، هر وقت شڪر ڪرڻ، مصيبت کي صبر سان برداشت ڪرڻ، ماڻهن سان فضيلت جو برتاءُ وٺڻ، برن ڪمن کان ڪنارو ڪرڻ، حق ۽ صداقت مطابق پنهنجي قول ۽ فعل کي سنوارڻ، ۽ نفسياتي اصلاح لاءِ تعصب، غصي، نفرت، تشدد، ڪيني وغيره کان گوشو ڪرڻ. اهڙن بزرگن ۾ حضرت جنيد بغدادي عليه، شبلي عليه، شيخ عبدالقادر جيلاني عليه، شيخ ابو نجيب سهروردي عليه، خواجه معين الدين اجميري عليه ۽ خواجه بهاءالدين نقشبندي عليه مکيه هئا. اهي نه صرف پڙهيل ۽ سمجهدار ماڻهن تي اثرانداز ٿيا، پر عام ماڻهن کي به پنهنجي طرف راغب ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا. انهن جي مکيه پاليسي اها هئي ته مذهب جي ظاهري عقيدن ۽ دستورن جي ڇيڙڇاڙ نه ڪري، ان تي هلندي، عوام ۽ خواص جي اخلاقي ۽ نفسياتي اصلاح لاءِ ڪوشش ڪندا رهن. انهن بزرگن، ماڻهن جي اخلاق ۽ نفس جي درستيءَ لاءِ گهڻو ڪجهه ڪيو.

صوفين جو ٻيو گروه:

ان گروهه هرهڪ ڳالهه جي تهه تائين وڃڻ جي ڪوشش ۾ پاڻ کي اهڙو مستغرق ڪري ڇڏيو، جو مذهبن جي ظاهري تسليم ڪيل دستور ۽ عقيدن جي افاديت ئي وٽانئن ختم ٿي ويئي. زندگي ڇا آهي؟ ان جي گذارڻ جا مقصد ڪهڙا آهن؟ ۽ حيات بعدالممات ۽ ڪائنات جي ٻين اونهين ڳالهين جي کوجنا طرف، هو غور فڪر ڪندا رهيا.

انهن مصر، يونان، ايران ۽ عرب جي قديم فيلسوفن ۽ اهل طريقت جي معلومات مان فائدو ورتو، ۽ پاڻ بہ ان تي غور فکر ڪندا رهيا. انهيءَ معلومات کان متاثر ٿي، هنن ڪثرت مذاهب، دستورن ۽ عقيدن پويان بنيادي وحدت جو راز حاصل ڪري ورتو. تنهنڪري هنن حوصلي کان ڪم وٺي، جملي مذهبن جي ظاهري عقيدن ۽ دستورن کي فرسوده ۽ غلط ڄاڻي، حقيقي مسئلن جي اپٽار ڪئي. هنن کي پتو پئجي ويو هو تہ مذهبن جا بنيادي مقصد اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم هئا. موجوده ظاهري مذهبن جي ڪثرت ان جي راهہ ۾ وڏي رڪاوٽ هئي. اهي مذهب مستقل مفاد بنجي پيا هئا، جي نفرت پيدا ڪري انسانذات ۾ نفاق جو ڪارڻ بنيا هئا. ان ڪري امن جي بجاءِ فساد پيدا ٿيو هو. بد امنيءَ ۽ فساد جي حالتن ۾ انساني ترقيءَ جي راهہ رڪجيو وڃي. مطلب تہ بقول شاعر—

رند روز شب آهن سدا، وحدت جي واديءَ ۾ غرق

—وارو حال هون. انهن پنهنجو رهبر عشق ۽ علم کي بنايو هو. انهيءَ گروهہ ۾ ڪيئي بزرگ ٿي گذريا؛ پر منصور عليہ، خواجہ فريدالدين عطار عليہ، شمس تبريز عليہ، شيخ محي الدين ابن عربي، سرمد شهيد عليہ، شاهہ عنايت الله شهيد عليہ، سچل سرمست وغيره مکيہ هئا.

انهن ۾ هڪ گروهہ سالڪن جو هو ۽ هڪ مجذوبن جو. ٻئي وحدت الوجود (ويدانت، همہ اوست) جا قائل هئا. ليڪن ڪن مصلحت خاطر، ملا واري مذهب جي کليءَ مخالفت ڪرڻ کان گوشو ڪيو، جن ۾ مولانا روم، شاهہ ولي الله، شاهہ عبداللطيف وغيره مکيہ هئا.

اِنهيءَ ابتدائي تمهيد بعد، اڳتي ٻئي گروهہ جي صوفين جي نقطہ نگاهہ تي روشني وجهندس.

صوفياء ڪرام جو پهريون عقيدو.

ڪثرت مذاهب پويان بنيادي وحدت جي پرک:

انهيءَ عقيدي جا هيٺيان پهلو هئا:

(الف) خدا سائينءَ طرفان هر ملڪ، قوم ۽ زماني ۾ انسانذات جي

اصلاح ۽ رهبريءَ لاءِ حڪيم، پيغمبر، رشي پئي آيا آهن.
(ب) انهن جي تعليم مان ڪي بنيادي ۽ دائمي قسم جون هدايتون هيون، ۽ ڪي فروعي ۽ عارضي قسم جون هدايتون هيون.

(الف) هر زماني ۾ برگزيده شخص جو اچڻ: صوفي هن ڪائنات جي پيدا ٿيڻ کي حادثو تصور نٿو ڪري. هن جي ڪنن ۾ "ما خلقت هذا باطلا" [معنيٰ ـــ ڇا، هي سارو مانڊاڻ بنا ڪنهن مقصد جي بنايل آهي؟"] جو آواز گونجي رهيو آهي. هو ان کي هڪ رٿا مطابق ڪن خاص مقصدن لاءِ پيدا ڪيل سمجهي ٿو. رٿا ۽ مقصدن ۾ ويساه ڪرڻ بعد هن جو خيال ان طرف وڃي ٿو ته ان ساري معاملي پويان ڪا وڏي طاقت ڪارفرما هوندي. ان جا نالا ۽ تصور ڪٿي ڪهڙا به هجن، پر ان جي وجود بابت ڪيس شڪ نٿو رهي. ان جا ڪي تصور ۽ نالا صفاتي آهن ۽ هڪ ذاتي آهي. پيغمبر خدا صلعم ان ذاتي نالي کي الله جي نالي سان سڏيو. اهڙيءَ طرح ٻين مذهبن ۾ به ڪي ذاتي نالا آهن. هنن جو عقيدو آهي ته رٿا موجب ڪي شيون مظهر ۾ اچي، شڪل وٺي، ڪجهه وقت رهي، وري شڪل مٽائي ٻي صورت اختيار ڪن ٿيون. اهو سلسلو سدائين قائم رهي ٿو. بزرگن ان پلئن ۽ مقصد بابت وقت بوقت کوجنا ڪري، ان بحر عميق مان ڪي موتي ڪڍي ٻاهر ڪيا آهن ـــ

شيوا ڪر سمونڊ جي، جت جر وهي ٿو جال،
سوين سپجن سمونڊ ۾، ماڻڪ موتي لعل،
جي ماسو جڙئي مال، ته پوڇارا پر ٿئين. (شاهه)

جهڙيءَ طرح ڪائنات جي پيدائش ۽ تبديليءَ جو سلسلو اڻ کٽ آهي، اهڙيءَ طرح کوجنا جو سلسلو به هميشه جاري رهڻ وارو آهي. ان جو انت ۽ علم ان ذات حقيقيءَ کان سواءِ ٻين کي تمام ٿورڙو مليو ٿو.

يسئلونڪ عن الروح قل الروح من امر ربي وما اوتيتم من العلم الا قليلا ط

معنيٰ — اي پيغمبرؐ ماڻهو جيڪڏهن ان روح (راز حقيقي) بابت پڇا ڪن، تہ کين جواب ڏي تہ اهو خدا جو ڳجهہ آهي. ماڻهن کي ان جو تمام ٿورو پتو پئجي سگهي ٿو. پيغمبر، حڪيم، سائنسدان، ان جا غواص (ٽوٻير) آهن، جي ٽٻيءَ مان ڪو داڻو هٿ ڪري اچن ٿا.

(ب) برگزيده شخص جي تعليم: جا ٻن ڀاڱن تي مشتمل آهي: (۱) انهيءَ پلئن (رڳا) ۽ مقصدن بابت معلوم ڪيل راز ٻڌائڻ ، ۽ (۲) ماڻهن جي حالتن ۽ ضرورتن پٽاندر ڪي اصلاحي ۽ تنظيمي تجويزون ڏسڻ. پهريون ڀاڱو دائمي ۽ بنيادي قسم جو آهي، ۽ ٻيو ڀاڱو عارضي ۽ فروعي قسم جو آهي.

دائمي ۽ بنيادي قسم جي تعليم جا ٻہ جزا آهن: هڪ رڳا سان واسطو رکندڙ جزو، ۽ ٻيو مقاصد سان واسطو رکندڙ جزو.

رڳا سان واسطو رکندڙ. اهي ڳالهيون اسرار ڪائنات، خلقت اشيا، روح ۽ ماده (جسم ۽ جوهر) جي حقيقت، تسلسل حيات ۽ ان جي قسمن جي ڳالهين وغيره سان لاڳاپو رکن ٿيون. صوفي ان جي تشبيه بحر عميق يا وسيع صحرا سان ڪري ٿو، جنهن جي سنڌي سيڙهي جو پتو نہ هئڻ ڪري، حيرت ۾ اچي وڃي ٿو. خواجہ حافظ صاحب ان جي ترجماني هيٺينءَ طرح ڪري ٿو:

کس ندانست کہ منزل گہ معشوق کجا ست ،
این قدر هست کہ بانگ جرسي مي آید؛
در هر طرف کہ رفتم جز حیرتم نیفزود ،
فریاد زین بیابان و زراه بي نهایت.

باوجود ان جي، هو ڳولا ۾ سرگردان رهي ٿو. انهيءَ ۾ لطف اچيس ٿو. شاهہ سائين ان کي هيٺينءَ طرح پيش ڪري ٿو.

ڳوليان ڳوليان م لهان، شال م ملان هوت ،
من اندر جا لوچ ، متان ملڻ سان مائي ٿئي.

(٢) مقصد سان واسطو رکندڙ مسئلا: صوفي ڪائنات ۽ زندگيءَ جو مقصد ارتقائي راهہ ۾ مسلسل جد وجهد ڏسي ٿو. انهيءَ ارتقا ۽ جد وجهد کي هو عشق يا محبت جي نالي سان سڏي ٿو. ان کي هو هر مذهب جو روح سمجهي ٿو. ان جي پختگيءَ لاءِ، هو ڪي اصولي قانون مقرر ڪري ٿو، جي ڪيس ان بي انت راهہ ۾ رهبري ڪن ٿا. اهي اتحاد، امن ۽ ترقيءِ انسانيءَ جا اصول آهن. هن کي اها پرواهہ نہ آهي تہ ڪڏهين مقصد حاصل ٿيندا. پر اها ڳالهہ هن لاءِ ڪافي آهي تہ هن جي ساري زندگي ان راهہ ۾ صرف ٿئي ٿي.

سر در قدم يار فدا شد چہ بجا شد،
اين بار گران بود، ادا شد چہ بجا شد.

"جي قيام مڙن، تہ بہ ويجها ڀانئج سپرين." (شاه)

فروعي ۽ عارضي قسم جون هدايتون. اهي ٽن قسمن ۾ ورهايل آهن: (١) عقيدن سان واسطو رکندڙ هدايتون، (٢) باهمي تعلقات سان واسطو رکندڙ هدايتون، ۽ (٣) رسومات ۽ عبادات سان واسطو رکندڙ هدايتون.

(١) عقيدن سان واسطو رکندڙ فروعي هدايتون.

صاحب فهم ۽ فراست کي جڏهين پتو پيو تہ انساني طبيعتن کي موڙي فرمانبردار بنائڻ ۽ درست ڪرڻ لاءِ خوف ۽ لالچ جي نفسياتي اثر کي گهڻو دخل آهي، تہ هنن انهن پنهي ڳالهين جي استعمال سان ڪم وٺڻ شروع ڪيو. جن کي بدني طاقت ۽ پيسو هو، انهن هنن ڳالهين کي ملڪي نظم ۽ نسق جي برقرار رکڻ ۽ پنهنجي شخصي ۽ طبقاتي مفاد جي قائم رکڻ لاءِ ڪم آندو؛ ليڪن جن کي بدني ۽ مالي طاقت جي عيوض علمي ۽ عقلي ڏاتيءَ عطا ٿيل هيون، انهن وري ماڻهن جي وهم پرستي، لڪل طاقتن جي خوف، قديم عقيدن ۽ مختلف قسم جي ڪمزورين مان فائدو وٺي، ڊپ ۽ دلاسو ڏيئي، مذهبن جي ترتيب، نظام ۽ فروغ لاءِ انهن کي ڪم آندو.

اهڙيءَ طرح، حاڪمن گـذريل قبيلائي روايات، شخصي ۽ طبقاتي مفاد کي مد نظر رکي، ملڪي نظام لاءِ ڪي دستور سرتب ڪيا، جن کي اڳتي هلي قانون جي نالي سان سڏيو ويو. ۽ مذهبي مهندارن گناهه ۽ ثواب، سزا ۽ جزا لاءِ قانون ۽ دستور مرتب ڪري، انهن کي شريعتون سڏيو. ٻنهي جا بنيادي محرڪ جذبا (Incentives) ساڳيا خوف ۽ لالچ هئا. تفاوت ٻنهي ۾ هي هو ته ملڪي حڪومتن جي سزا جلد ملڻ واري هئي ۽ مذهب وارن جي جزا ۽ سزا جو آخرت ۾ بهشت ۽ دوزخ جي صورت ۾ ملڻ جو انتظار ڪرڻو هو. اهل حڪومت ۾ ظالم ۽ خود مطلبين جو تعداد زياده هو، ۽ مذهبي مهندار انهن کان نرم ۽ ڪجهه قدر رحمدل هئا.

ڪنهن وقت اهي ٻيئي اداره علحده پئي هليا آهن. ليڪن اڪثري ٻنهي جا مستقل مفاد ڪم و بيش ساڳيا هئڻ ڪري، ٻنهي گڏجي هڪٻئي جي تعاون سان ڪم ڪيو آهي. انهيءَ ڏس ۾ شاذ و نادر مذهبي مهندارن جو اثر غالب رهيو آهي. اڪثر حالتن ۾ مذهبي مهندارن جي پوزيشن ثانوي پئي رهي آهي. هنن اڪثر ڪري، حاڪمن سان سندن مستقل مفاد گڏيل هئڻ ڪري، اهل حڪومت جي مرضي مطابق مذهبن کي مروڙي پئي ڪتب آندو آهي. ازانسواءِ ماڻهن به حڪام وقت جي طاقت کي نقد ۽ مذهبي مهندارن جي قوت کي اُڌار ڄاڻي، پهرئين کي ترجيح پئي ڏني آهي. حاڪمن جي جزا ۽ سزا ترت ملڻ واري هئي. مذهبي جزا سزا لاءِ قيامت تائين ترسڻو هو.

جيستائين حد کان وڌيڪ اِنهن ٻنهي گروهن سندن شخصي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ حڪومت ۽ مذهب جو ناجائز استعمال نه پئي ڪيو، ماڻهن سندن معمولي خود غرضي ۽ ظلمن کي برداشت پئي ڪيو. پر جڏهين به ٻنهي يا هڪ جو ظلم ۽ استعمال غرضي حد کان لنگهي ٿي ويئي، ته ڪيترن کي غيرت ٿي آئي، ۽ هنن ان جي خلاف بغاوت ڪئي ٿي، يا ڪم از ڪم آواز اٿاريو ٿي.

گذريل پنج سؤ ورهين کان دنيا جي اڪثر ملڪن جون سماجي حالتون بدلجي چڪيون هيون. ماڻهن حڪومتن ۽ مذهبن جي جوڙجڪ

۽ دستورن تي سوچڻ شروع ڪيو هو، انهيءَ ڪري پهرين مغربي ملڪن، پوءِ انهن جي پوئلڳيءَ ۾ ٻين ملڪن ۾ به، حڪومتون جمهوري طريقي تي هلڻ لڳيون، ۽ ماڻهن مذهب کي سياست کان جدا ڪري، مذهب کي ماڻهوءَ جو شخصي عقيدو ٺهرائي، عقل جي بنياد تي هر ڳالهه سوچڻ شروع ڪئي.

مسلمانن جي ڪثرت تعداد ملڪن به انهيءَ مطابق هلڻ شروع ڪيو. ليڪن بدقسمتيءَ سان هن وقت دنيا ۾ صرف پاڪستان ئي هڪ مسلمان ملڪ آهي، جنهن ۾ باوجود معاشري ۽ حالتن جي بدلجڻ جي به چند گروهن جي مستقل مفاد خاطر، ملا جي شموليت سان، مذهب جو ناجائز استعمال ٿي رهيو آهي.

آءٌ مٿي پڌائي آيو آهيان ته ملا جي تشريح واري اسلام جا اڪثر عقيدا ۽ دستور عقل ۽ سائنسي تجربن جي بنياد تي غلط، فرسوده ۽ بيڪار بڻجي چڪا آهن. انهن جي ملڪي معاملن ۾ دست اندازي عارضي ۽ وقتي ضرورتن جي تقاضا ڪري هئي، پر هن وقت حالتن ۽ معاشري جي تبديليءَ ڪري، اهي عقيدا ۽ دستور دقيانوسي پيا معلوم ٿين. خود صحيح مذهب اسلام جي عزت ۽ وقار قائم رکڻ خاطر انهن کي خيرباد چوڻ گهرجي. اها ڳالهه صاف ظاهر آهي ته ملا ۽ حاڪم ان ڳالهه تي رضامند نه ٿيندو، جو سندن مستقل مفاد لاءِ، اهي هٿيار ڏيندڙ ۽ سندن عوام تي اقتدار قائم رکڻ لاءِ ڪارآمد آهن.

ملوڪيت ۽ ملا لازم و ملزوم آهن ٻئي،
سچاتو جن اجا پوريءَ طرح قرآن ئي ناهي.
—”خواب“

ليڪن هر آزاد خيال ۽ اسلام جي صحيح تعليم مان واقف ماڻهوءَ جو فرض ٿيو پئي ته انهيءَ ”تشدد ۽ تقويٰ“ جي ڪڙي کي ٽوڙڻ لاءِ ڪوشش ڪري. اهي ويچار گهڻي وقت کان اهل دل ۽ خدا ترس بزرگن طرفان ظاهر پئي ڪيا ويا آهن، جن جا زرين قول هر ٻوليءَ ۾ اڄ به موجود آهن.

اسان جو شاهه سائين عليه الرحمة فرمائي ٿو:

ملين منو ماءُ، پتو ڦٽس پيٽ ۾،
سچائي الله، تيي ڏنائين ڏوڙ ۾. (شاهه)

سچل سرمست عليه الرحمة چوي ٿو ته

سنجهايو ماڻهن کي، ماضين، مذهبن،
محڪم ماڻهن کي ڪيو، تن جي زنجيرن،
هون حديثن ڪينڪي، نه ۾ آيتن،
سڄن تن کي ڪين، ٿيو ملا ٿا سڄن،
سي سوگها سپيئي ڪيا، نامراد نيرن.

(٢) باهمي تعلقات سان واسطو رکندڙ هدايتون:

انهن ڳالهين جو اخلاق سان واسطو آهي. انگريزيءَ ۾ ان کي (Ethics) سڏجي ٿو. مذهبي شريعت ۾ فقه ذريعي ان جو اظهار ڪيو ويو آهي.

باهمي تعلقات سان واسطو رکندڙ دستور ۽ قانون بدليل حالتن جي تقاضا، نت نين معاشري جي ضرورتن، مختلف نسلن، ملڪن جي ماڻهن جي قديم روايات ۽ رجحانن سبب وقت بوقت پئي تبديل ٿيا آهن، ۽ ٿيندا رهندا. مذهبي قانون به انهيءَ عام ارتقائي قانون کان ڇٽل نه آهن. ملڪي مدبرن، پيغمبرن ۽ مصلحن، انهن ڳالهين کي نظر ۾ رکي، جماعتي دستورن جي تعمير پئي ڪئي آهي. هن سلسلي ۾ ڪي اهڙيون ڳالهيون آهن، جن بابت گهڻي غلط فهمي پکڙيل آهي، تنهنڪري ضرورت آهي ته پهرين انهن کي صاف ڪجي.

ان باري ۾ پهرين ڳالهه هيءَ ياد رکڻ جهڙي آهي، جيئن مٿي بيان ٿي آيو، ته ماڻهن جي باهمي تعلقات جا قانون، پوءِ اهي حڪومتن طرفان ڏاهيل هجن يا مذهبن طرفان، دائمي ٿي نٿا سگهن. اهي حالتن جي تبديليءَ ۽ معاشري جي ڦير گهير سبب بدلجي سگهن ٿا.

ٻي ڳالهه هيءَ ته عام ماڻهو نفسياتي طور قدامت پسند آهن، جن عقيدن ۽ دستورن سان مانوس ٿيو وڃن، تن کي بدلائڻ تي جلد رضامند نه ٿا ٿين.

ٽين ڳالهه هيءَ ته مذهبي يا جماعتي دستورن جي هلائڻ جي چارج جن ماڻهن جي هٿ رهي ٿي، تن جي مستقل مفاد جي تقاضا انهن جي بدلائڻ جي خلاف رهي ٿي.

چوٿين ڳالهه ته اسلام جي ناليءِ مقرر ٿيل شريعتي قانون، عرب ملڪ جي بدويانه دور ۾ تيار ڪيل هئا، جنهن وقت معاشرو قبيلائي بنيادن تي تعمير ٿيل هو. موجوده تمدن، هنري ۽ سائنسي دور جون تقاضائون علحده آهن.

تنهنڪري، موجوده دور جي بدليل حالتن ۽ معاشري جي ڦير گهير ڪري، ملڪن ۽ قومن جي اقتصادي ۽ سماجي ڳالهين سان تعلق رکندڙ مسئلا نئون رخ اختيار ڪري ويا آهن؛ تنهنڪري ملا واريءَ تشريح جا شريعتي دستور سندن افاديت وڃائي چڪا آهن. وقت آيو آهي ته انهن کي بدليل حالتن جي تقاضا ۽ معاشري جي ضرورتن مطابق، نون نظرين جي بنياد تي، عوام جي رضامنديءَ سان، نئين سر مرتب ڪيو وڃي. ان لاءِ هيٺين ڳالهين بابت خاص توجه لهڻو:

(۱) ماڻهن جي غربت ۽ بي روزگاري دور ڪري، سندن معيار زندگي بلند ڪرڻ لاءِ تجويزون رٿڻ.

(۲) دنيا ۾ مروج سياسي نظرين مان ڪهڙو اسان لاءِ موزون ۽ ڪارآمد ٿي سگهندو، ان تي غور ڪرڻ.

(۳) اخلاقي ۽ سماجي قانونن ۽ دستورن جي نئين سر ترتيب.

صوفي ۽ جديد علم ۽ سائنس سان ملبوس ماڻهو قديم مذهبي شريعتن جي افاديت ختم ٿيل ڏسي ٿو. هن کي معلوم آهي ته اهي دستور يا اخلاقي قانون وقتي ضرورتن ۽ معاشري جي تقاضائن مطابق بنايل هئا، جي حالتن جي بدلجڻ ڪري، تبديل ٿيڻ گهرجن؛ پر ملا طرفان ان جي مخالفت ٿئي ٿي. چي، اهي قانون بدلجي نٿا سگهن، جو اسلام دين مڪمل آهي؛ پر مٿي ذڪر ڪيل ماڻهن کي پتو آهي ته ملا طرفان اهڙيءَ ڳالهه جو اظهار تعجب خيز نه آهي. هڪ ته ان مان سندس مستقل مفاد کي نقصان پهچڻ جو انديشو آهي. ازانسواءِ

خود سندس اسلامي تشريح غلط بنيادن تي تعمير ٿيل آهي.

صوفيءَ جي نظر ۾ ماڻهو نورالاهي هئڻ ڪري، مذهبن جا غلام ٿي نٿا سگهن. مذهبي دستور سندن مفاد لاءِ بنايل هئا. جڏهين اهي زماني جي تبديليءَ ڪري، فائدي جي بدران نقصان جو باعث بڻجن ٿا، ته انهن کي هو غير موسمي ڪپڙن وانگر اڇلي ڦٽو ڪري ٿو.

بيدل سائين فرمائي ٿو ته

مذهب واري قيد ڪون بيدل، عشق ڪيو آزاد!

ٻئي درويش چيو آهي ته

ڏسو عشق جا انصاف، مڙيئي مذهب ڪيائين معاف!

(٣) **رسومات ۽ عبادات:** انسان نفسياتي طور ذي حس ۽ جذباتي جانور آهي. هر خوف، نقصان، رنج، غصو، ڳڻتي، وغيره سندس قلبي سڪون ۽ دلي جميعت کي لوڏيو ڇڏي.

جهڙيءَ طرح جسماني بيمارين لاءِ ڪي عارضي ۽ ڪي دائمي علاج حڪيمن ۽ ڊاڪٽرن طرفان رٿيا ويا آهن، اهڙيءَ طرح ذهني ۽ نفسياتي تڪليفن جي رفع ڪرڻ يا گهٽائڻ لاءِ به ڪن بزرگن طرفان ڪي عارضي ۽ ڪي دائمي قسم جون تدبيرون سوچيون ۽ ڏسيون ويئون آهن.

ليڪن هيءَ ڳالهه صاف سمجهڻ جي لائق آهي ته جهڙيءَ طرح جسماني مرضن جي علاج لاءِ مختلف وقتن ۾ معلومات ۽ تجربن جي بنياد تي جدا جدا علاج رٿيا ويا هئا. جهڙوڪ ڪنهن وقت سڱيون هڻائڻ، رها لڳائڻ، سيرون ڇوڙائڻ، ڏنڀ ڏيڻ، ڪلون چاڙهائڻ، ۽ سارون ڏيئي بيماري ڪڍڻ جو عام دستور هو، ليڪن هاڻ انهن کي وحشيانه علاج سمجهي ترڪ ڪيو ويو آهي ۽ انهن جي جاءِ تي جديد يوناني ايلو پيٿي وغيره علاج ڪيا وڃن ٿا؛ اهڙيءَ طرح نفسياتي تڪليفن لاءِ بہ ڪي طريقا ۽ تجويزون سوچيون ويئون هيون، — انهن ۾ ڪرياڪرم، عبادتون، ورد، وظيفا، ڦيٿا، چنڊا، ڏاڳا، تعويذ وغيره شامل هئا.

مسلمانن ۾ هيٺيان عبادت جا طريقا مروج آهن: (۱) نماز، (۲) وظيفا، (۳) چله ڪشي، (۴) قرآن خواني، (۵) درود خواني، وغيره.

نماز کي مسلماني عبادتن ۾ مکيه درجو حاصل آهي. ان کي ملن اسلام جي مکيه رڪنن مان هڪ ڪري شمار ڪيو آهي. چيو اٿن ته

روز محشر ڪه جان گداز بود، اولين پرسش نماز بود

[يعني، روز محشر سڀ کان اول نماز بابت پڇا ڪئي ويندي.]

جيڪڏهين انهيءَ مسئلي تي غور ڪبو ته معلوم ٿيندو ته نماز سان هيٺين فائدن حاصل ٿيڻ جو ذڪر ڪيو ويو آهي ٿو: (۱) خدا جي رضامندي، (۲) تزڪيه نفس (نفس جي صفائي)، (۳) سڪون قلب (دل جي شانتي)، (۴) آخرت جو نفعو، ۽ (۵) گناهن کان ڇوٽڪارو.

انهن ذڪر ڪيل فائدن سان هرهڪ تي روشني وجهڻ بهتر ٿو سمجهان.

۱. نماز خدا جي رضامندي حاصل ڪرڻ لاءِ. انهيءَ عقيدي جو بنياد خدا جي شخصي تصور تي رکيل آهي، جنهن مطابق خدا سائين ماڻهن وانگر خوشيءَ ۽ رنج جي صفتن سان موصوف آهي. ملن جو چوڻ آهي ته خدا سائين سندس پيدا ڪيل ماڻهن جي هرهڪ ڪم کي ڏسي رهيو آهي. هو ڪن ڪمن تي راضي ۽ ڪن تي ناراض ٿئي ٿو. ان بابت مذهبي ڪتابن ۾ ذڪر ڪيل آهي ته ماڻهن تي ٻن قسمن جا فرائض ڏنا ويا آهن: (۱) حقوق الله، ۽ (۲) حقوق العباد.

حقوق العباد جو ذڪر باهمي تعلقات جي احوال ۾ ڪري آيو آهيان.

نماز حقوق الله ۾ داخل آهي. ملا جو چوڻ آهي ته خدا سائينءَ ماڻهوءَ کي پيدا ڪيو آهي. هن کي زنده رکي، گذر مهيا ڪري ڏئي ٿو ۽ کيس تندرستي عطا ڪئي اٿس. ان ڪري، فرمانبردار ۽ صالح ٻانهي هئڻ ڪري، هن کي انهن نعمتن واسطي خدا جا شڪرانا بجا

آڻڻ لاءِ خدا جي عبادت ڪرڻ لازمي ٿيو پوي، ۽ نماز بهترين قسم جي عبادت آهي.

صوفيءَ جي نظر ۾ خدا جو شخصي تصور نا قابل قبول آهي. هي خدا کي شڪل، مڪان، زمان، اسباب ۽ سڀني انساني صفتن کان مٿي ۽ پاڪ سمجهي ٿو. هو قائم بذات ۽ بي نياز آهي. هو نه ڪنهن جو ڄائو آهي، نه ڪنهن کي ڄڻيو اٿس. هن کي ڪاڏي، خوشامد ۽ ٻيءَ ڪنهن به شيءِ جي ضرورت نه آهي. هو نفسياتي صفتن کان، جن ۾ خوشي ۽ رنج پيئي اچي وڃن ٿا، آزاد آهي. هو 'ساهه جي رڳ کان ويجهو' ۽ 'هر جاءِ حاضر ناظر' آهي. صوفي جو آخري نڪتو اهو آهي ته اسان ڪجهه نه آهيون، سڀ ڪجهه ذات الاهي آهي. صفت کي ڪا جدا هستي ۽ وجود نٿو ڏئي، ان ڪري نماز جو اهو پهلو صوفيءَ جي نظر ۾ بي معني ۽ بي مطلب ٿيو پوي —

سڀ چڙيائون سانگ، ڪندا ڪوه نماز کي،
جيڏانهن عالم آسرو، تيڏانهن ڪن نه تانگ،
نڪي پڙهن ڪلمو، نڪي ٻڌن بانگ،
لاهوتي بي لانگ، عدم ڪون اڳي ويا. (بيدل)

ان کان سواءِ چله ڪشي، وظيفا ۽ قرآن خواني ۽ درود پڙهڻ وغيره به مسلمانن جي عبادت ۾ شامل آهن. اهل علم ۽ تاريخدانن کي پتو آهي ته زماني قديم کان وٺي، موجوده مذهبن جي پيدائش کان به اڳ، ماڻهن ۾ ڪن لفظن جي دهرائڻ جي تاثير ۾ اعتقاد هو. ان لاءِ تپسيا ڪرڻ ۽ چلن ڪڍڻ جو رواج به جاري هو. انهن جي اثر سان هو وڏين طاقتن کي تسخير يا رضامند ڪرڻ جو ويساهه رکندا آيا آهن. مسلمانن به انهن جي تتبع ۾ انهن ڳالهين جي افاديت ۾ اعتبار پئي رکيو آهي، ليڪن تجربي ۽ عقل جي ڪسوٽيءَ تي انهن جو مؤثر هئڻ مشڪوڪ ٿي ويو آهي. ان ڪري دانشمند

ماڻهو انهن ڳالهين کي طفل - تسليءَ کان وڌيڪ حيثيت نٿا ڏين.

٢- نماز نفس جي صفائي يا اندر اجارڻ لاءِ: تزڪيہ نفس جي معنيٰ ڪثيف حيواني خواهشن ۽ سڌن مان نجات حاصل ڪرڻ کي سڏيو ويندو آهي. هاڻ اسان کي ڏسڻو آهي تہ اهي ڪهڙيون خواهشون ۽ سڌون آهن، جن کان ماڻهوءَ کي ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ جي طلب آهي.

سڌون ۽ خواهشون ڇا آهن، انهن جي پيدا ٿيڻ جا ڪارڻ ڪهڙا آهن. ان جو ذڪر طوالت جو باعث بنجي، هن مضمون جي دائري کان ٻاهر ٿي ويندو. ان جي پوريءَ معلومات لاءِ علم نفسيات يا من وديا جي ڪتابن کي پڙهڻ گهرجي، جنهن کي انگريزي زبان ۾ سئڪالاجيءَ (Psychology) جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. هتي هي چوڻ ڪافي ٿيندو تہ فطري سڌن ۽ خواهشن کان قطعي ڇوٽڪارو انسان کي بيڪار ۽ مرده دل بنائي ڇڏي ٿو. انهن جو هڪ حد اندر هئڻ ضروري آهي. صرف، صحيح ۽ غلط جي تميز بعد، انهن جو صحيح طرف رجحان موڙڻ ضروري آهي. انهيءَ واسطي صوفين نفس کي ٽن درجن ۾ ورهايو آهي: (١) نفس آماره، (٢) نفس لوامہ، ۽ (٣) نفس مطمئنہ.

(١) نفس آماره: اهو نفس جو درجو تميز ۽ عقل جي خاصيتن ۾ ناقص هوندو آهي. جهڙيءَ طرح ڪو جانور سائو گاهہ ڏسي، يڪدم خواهش جو تابع ٿي، وڃي اهو کائڻ لڳندو آهي، ۽ نتيجن جي ان کي پرواهہ نہ هوندي آهي، ۽ ان کي اهو پتو نہ هوندو آهي تہ اهو گاهہ پرائو آهي، جنهن جي کائڻ تي بندش آهي يا ان جي کائڻ سان سندس صحت کي نقصان پهچڻ جو انديشو آهي، وغيره. ماڻهو بہ وحشيانہ دور ۾ انهيءَ حالت کي ويجها هئا. پر جيئن پوءِ تيئن تجربي ۽ علم ڪري ويا ان کان مٿي چڙهندا. هن وقت شايد تمام ٿورا اهڙا ماڻهو هجن، جن کي فائديمند ۽ نقصانڪار شين جي تميز نہ هجي، ليڪن چاڪاڻ تہ صحيح ۽ غلط جا معيار ۽

تصور جدا جدا پئي رهيا آهن، ان ڪري اهو معاملو ذرا ڏکيو پيو نظر اچي ٿو. پوريءَ طرح صحيح تميز پيدا ٿيڻ جي ڪٿ ڪري سگهجي، ۽ اهو نفس اماره جي دائري کان ٻاهرو آهي.

(٢) نفس لوامه: نفس جو ٻيو درجو اهو آهي، جنهن ۾ ماڻهو ڪي رواجي طرح قبيلي ۽ جماعت جي دستورن ۽ قديم تجربي ۽ روايات مطابق غلط صحيح، بري ۽ ڀلي جي تميز جو پتو پوي ٿو. غلط ۽ صحيح، بري ۽ ڀلي بابت مختلف زمانن ۾ قبيلن، مذهبن ۽ معاشرن جدا جدا معيار قائم ڪيا آهن. تنهن ڪري ان جي تميز ۽ چند چاڻ مذهبي احڪامن ۽ حڪومتن جي قانونن جي موجود گيءَ ۾ محدود ٿيو پوي. بهرحال هن حالت ۾ ماڻهوءَ کي ڪجهه سڙيئي خبر ۽ تميز رهي ٿي. پر سوال اٿي ٿو ته سندس قوت ارادي ايتري مضبوط ٿي آهي يا نه، جو نفسي سڌ کي ڇڏي، دستوري پابندين جي تعميل ڪري، هي نفس جو درجو ماڻهوءَ کي دوراهي تي آڻي ٿو، جتي هو ڪڏهين نفساني خواهشن جي پيروي ڪري ٿو، ڪڏهين اخلاقي دستورن جي پوئلڳي. اڪثري حالتن ۾، نفسياتي خواهشن جي طاقتور هئڻ ڪري، هن کان برا ڪم سرزد ٿيو وڃن.

(٣) نفس مطمئنه. نفس جو هي اهو درجو آهي، جو ڪن مخصوص ماڻهن کي نصيب ٿئي ٿو. اهي نه صرف غير معمولي علميت ۽ دانش جي لباس سان ملبوس رهن ٿا، ليڪن انهن جي قوت ارادي ۽ صلاحيت عمل اهڙي درجي تي پهتل آهي، جنهن ۾ هو اڪثري غلط ۽ برن ڪمن کان پري رهن ٿا. پر "انسان خطا جو گهر آهي،" جي مثال وانگر، بعضي پيغمبرن ۽ درويشن کان خطائون ٿيو وڃن.

هاڻ سوال اٿندو ته نماز ۽ عبادت ڪهڙي نفس واري گروهه لاءِ ڪار آمد ٿي سگهي ٿي. جواب ظاهر آهي ته ان جو فائدو پهرئين ۽ ٻئي گروهه کي گهڻو پهچي سگهي ٿو. ٽئين گروهه واري کي ان مان ڪو خاص فائدو ڪونه پهچندو. ليڪن اهو فائدو انهن کي به تڏهين پهچي سگهندو، جڏهين نماز يا عبادت صدق دل، خيال جي

يڪسوئيءَ ۽ پوري توجه سان ادا ڪئي وڃي. عبادت ڪرڻ وقت اهڙي ماڻهوءَ کي پتو هجي ته ڇا چئي رهيو آهي. جنهن جي عبادت ڪري يا جنهن کان دعا گهري رهيو آهي، ان کي هو حاضر ناظر ڄاڻي. ان وقت هن جي دل خام خيالن کان خالي هجي. اڳي نماز با جماعت پڙهڻ ڪري، صالحن جي صحبت نصيب ٿيندي هئي. اڪيلي طور پڙهڻ سان غور ۽ فڪر جو موقعو ملندو هو. پر اندازو لڳائڻو آهي ته اهڙي قسم جي عبادت گهڻا تا ڪن؟ سامان ۾ ملاوت ڪرڻ يا چور بازاري ڪرڻ وارو واپاري نماز ۾ به اهي خيال پچائيندو رهي ٿو. رشوتي ڪامورو يا وڏو ماڻهو اڄڪلهه نماز کي پنهنجي پرده پوشيءَ لاءِ ڪم آڻي ٿو. خود مطلب ۽ ظالم پنهنجين خرابين کي ڇڏڻ لاءِ تيار نه آهن. ته پوءِ ان جو نتيجو به اهو ٿو نڪري ته عبادت مان ڪن ٿورن جي نفس جي صفائي ٿئي ٿي. عام طرح ان جو اثر تمام گهٽ ٿئي ٿو. نماز يا عبادت جي افاديت جو اهو حال ڏسي، شاهه باهو عليه الرحمة فرمايو ته

نفل نمازان ڪم زنانيان دا تے روزے صرفا روٽي، هو—
ڪے ديول اوئي حاون گهر دے هوون توٽي، هو—
آچيان بانگان اوئي ڏيون نيت جنهان دي کوٽي، هو—
ڪي پرواه تنهانون "باهو"، جنها گهر وچ لڏي بوٽي، هو—

شاهه لطيف عليه الرحمة انهيءَ کي مد نظر رکي فرمائي ٿو:

روزا ۽ نمازون اي پڻ چڱو ڪم،
اُو ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسجي پرينءَ کي.

علامه شيخ محمد اقبال عليه فرمائي ٿو ته

جو سر بسجده هوا کبهی، تو زمین سے آنے لگی صدا،
ترا دل تو هے صنم آشنا، تجهے کیا ملے گا نماز میں!

حضرت بلا شاهه عليه فرمائي ٿو—

روزے حج نماز نے مائی،
مینون پیا نین آن بهلائی.

(٣) نماز قلب جي سڪون لاءِ. اها ڳالهه حقيقت آهي ته مشڪلاتن، تڪليفن، بيمارين ۽ ڏکن ۽ دردن جي وقت جڏهين ماڻهو مغموم ۽ مضطرب ٿئي ٿو، ته ان وقت ڪيس آٿت، ڏڍ ۽ دلاسي جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي. عبادت اهڙن وقتن ۾ دل جو سڪون ڏئي ٿي. ماڻهو انهن حالتن ۾، جانورن، دريائن، بتن، ديوتائن، ديوين ۽ خدا کان پئي مدد ۽ دعا گهري آهي، ان ڪري ڪيس تڪليفن مان ڇوٽڪارو مليو آهي يا نه، ليڪن نفسياتي طور، عارضي طرح، اطمينان قلب پئي حاصل ٿيو ائس. ان ڪري عبادت کي دل جي چنبڙي (Sedative) ۽ مفرح (Tranquilizer) دوا طور پئي ڪتب آندو ويو آهي. ليڪن اهو به سوال اٿي ٿو ته هر دوا جو بي وقت ۽ حد کان وڌيڪ استعمال ان جي افاديت وڃايو ڇڏي. جهڙيءَ طرح دوا جي عادي ٿيڻ ڪري، آها اثر وڃايو ڇڏيو، اهڙيءَ طرح سان هر وقت، بنا ضرورت جي، دعا ۽ عبادت جي عادت به پنهنجو اثر گهٽايو ڇڏي. ان جو اهو مطلب به نه آهي ته دل جو سڪون صرف نماز مان حاصل ٿئي ٿو. هر مذهب وارن هن عبادت جا جدا جدا طريقا رٿيا آهن. تنهنڪري سڀني طرح جي عبادت دل جي چنبڙي ۽ مفرح جو ڪم ڏيئي سگهي ٿي.

(٤) نماز آخرت جي فائدي لاءِ. چوٿون فائدو نماز جو آخرت جي ڀلائيءَ جو بيان ڪيو ويجي ٿو. صوفي، ملا واريءَ آخرت کي ڪو نه ٿو مڃي. هن کي معلوم آهي ته بهشت، دوزخ، پلصراط، قيامت وغيره اهوجهه ماڻهن کي لالچائڻ يا ڊيڄارڻ لاءِ ذريعا ڪري پئي ڪتب آندا ويا آهن. انهن جو حقيقت ۾ ڪو وجودئي نه آهي. تنهن ڪري جيڪا شيءِ هجيئي ڪا نه، ان جي فائدي لاءِ عبادت ڪرڻ جي ڪا معنيٰ ئي ڪا نه آهي. ازانسواءِ صوفي عاشق آهي. هن جو هر ڪم دوست جي رضامندي ۽ دل جي خوشيءَ لاءِ، ۽ نه سودي ۾ عيوضي وٺڻ لاءِ، ٿئي ٿو. عبادت جي جيڪڏهن هو ضرورت سمجهي ته البت محبت الاهيءَ لاءِ ڪري سگهي ٿو. ليڪن آخرت جي نفعي لاءِ عبادت ڪرڻ سندس اصولن جي خلاف آهي.

(٥) نماز گناهن کان ڇوٽڪاري لاءِ. عبادت جو اهو تخيل به صاحب فهم فراست ۽ صوفيءَ وٽ قابل قبول نه آهي. هن کي پتو آهي ته جماعتي ڏوهه خدا جي عبادت ڪرڻ ڪري معاف ٿي نٿا سگهن. جيڪڏهين ائين مجبو، ته پوءِ هرڪو ماڻهو چوري ڪري، ڌاڙا هڻي، ٻين کي ٺڳي، واپار جي شين ۾ ملاوت ڪري، ۽ چور بازاري، سمگلنگ، خون، ظلم ڪرڻ بعد، عبادت سان خدا کان معافي وٺي، آزاد ٿي سگهي ٿو! اهڙي اعتقاد رکندڙن جو خبر نه آهي ته خدا بنسبت ڪهڙو تصور آهي. ڇا، هو عادل نه آهي، جو سندن خوشامد ۽ رشوت تي راضي ٿي، سندن هٿان هڪڙن ٻندن کي پهتل نقصانن کي نظرانداز ڪري، ڪين گناهه ۽ ظلم جا ڪيل ڪم معاف ڪري ڇڏيندو. نماز ۽ عبادت ۾ گناهن کان بيزاري ۽ توبه البت ڪجهه معنيٰ رکي ٿي. ليڪن گناهن کان بخشش جو خيال ۽ رکڻ خدا جي عادل ۽ منصف هئڻ کي غلط ٺهرائڻ جي برابر آهي. هن وقت حالت ڪهڙي آهي؟ هر قسم جو ڏوهاري پنهنجي ڏوهه وارو ڏنڊو چالو رکيو اچي، ۽ عبادت به ڪندو اچي! ان جو مطلب، ڪهڙو آهي؟ صوفي ان کي ڏوڪي ۽ منافقيءَ جي نالي سان سڏي ٿو. شاهه باهو عليه الرحمة فرمائي ٿو ته

پڙهه پڙهه حافظ ڪرن تڪبر، ملان ڪرن وڏائي، هو–
گليان دي وچ ڦرن نمائي، بغل ڪتابان چائي، هو–
جتي ڏيکن چڱا چوڪا، اتي پڙهن ڪلام سوائي، هو–
ڏوهين جهان انهان دي مٺي "باهو"،
جنهان کاڌي بيچ ڪمائي، هو–

اهڙيءَ طرح ٻين مذهبي رسمن جي به صاحب فراست وٽ ڪا وقعت نه آهي. انهن کي هو قديم زماني جا بيڪار ۽ بي معنيٰ رواج ۽ رسمون ڄاڻي ڦٽي ڪريو ڇڏي. حج ڪرڻ، قرباني ڏيڻ، قبرن تي وڃي دعائون گهرڻ، ختما ڏيارڻ، ۽ تعويذ، ڌاڳا، ڦيٽا، چنڊا هڻڻ کي هو بي معنيٰ ۽ بي مطلب سمجهي ٿو.

(٢) صوفي جو پيو عقيدو.

دين جي نظام کي ھو روح اسلام جي خلاف ڄاڻي ٿو.

صوفي جملي انسانذات کي ھڪ بدن سان تشبيه ڏئي ٿو، جنھن جا عضوا ھڪٻئي کان جدا ٿي نٿا سگھن. ھن جي نزديڪ صحيح انسانيت ان کي چئجي، جو ھڪ ماڻھوءَ جو ايذاءُ ٻئي کي محسوس ٿئي.

انسانيت کي مذھبن، فرقن، گروھن ۽ قومن ۾ ورھائي جدا ڪرڻ کي ھو دين فطرت (اسلام) ۽ مفاد انسانيءَ جي خلاف ٿو سمجھي. ھو ماڻھن جي، مذھبن، رنگن، نسلن ۽ نظرين جي ناليءِ، ورھاست مصنوعي ۽ مضر ٿو ڄاڻي. ھن جو متو اھو آھي تہ

بني آدم اعضاءِ يڪ ديگراند،
ڪہ در آفرينش ز يڪ جوھراند،
چو يڪ عضوه بدرد آورد روزگار،
ھم عضوھا را نماند قرار.

[معنيٰ - انسان ھڪٻئي جا عضوا آھن، ڇاڪاڻ تہ اصل ۾ اھي ھڪ جنس مان آھن. ان جو مثال ائين آھي تہ جڏھين بدن جي ھڪ عضوي ۾ سور ٿئي ٿو تہ سڀئي عضوا بي قرار ٿيو پون ٿا.]

تو براءِ وصل ڪردن آمدي،
نے براءِ فصل ڪردن آمدي.

[معنيٰ - تون دنيا ۾ اتحاد پيدا ڪرڻ لاءِ پيدا ٿيو آھين، نہ نفاق ڦھلائڻ لاءِ.]

ازانسواءِ صاحب فھم فراست کي معلوم ھو، ۽ صوفي بہ انھيءَ گروھ مان ھو، تہ دينن کي منظم ڪرڻ ڪري، ملا جو، خدا، رسول ۽ قرآن جي ناليءِ، عوام مٿان تسلط قائم ٿيڻ وارو ھو، جا ڳالھ ھڪ طرف مستقل مفاد پيدا ڪري ٿي ۽ ٻئي طرف انسانن جي آزاديءَ جي راھ ۾ رڪاوٽ وجھي ٿي. ھن جي خيال موجب اسلام

حملي انسانذات جي وچ ۾، ملن، پادرين ۽ پنڊتن وغيره طرفان مذهبن جي نالي ۾ ڪڙي ڪيل ديوارين کي ڊاهي، اتحاد عالم پيدا ڪرڻ لاءِ آيو هو، نہ مذهب جي نالي ۾ نئين ديگڙي چاڙهي، فتني فساد کي وڌائڻ لاءِ آيو هو.

صوفي انسان کي خدا جو نائب ڄاڻي ٿو، ان جي آزاديءَ کي، مذهب، حڪومت، نسل ۽ رنگ جي نالي ۾، سلب ڪرڻ بنيادي انساني حق خلاف ڄاڻي ٿو. صوفي هڪ قسم جو مزاجي آهي. (Anarchist) آهي، جو سڀني قيدن کان آزاد ٿيڻ گهري ٿو. انهيءَ ڪري ڪيترا انتهاپسند تارڪ الدنيا، مجذوب ملامتي ٿيو، ملا جي تسلط کان ٻاهر نڪرڻ گهرن ٿا.

صوفي، هر موجوده مذهب جي ٩٥ سيڪڙو ڳالهين کي فرسوده، بي معنيٰ ۽ بي سود سمجهي، انهن ۾ اعتبار نٿو رکي. هو مذهبن جو ست ڪڍي، فوڪ ڦٽو ڪرڻ گهري ٿو. هو عشق ۽ عقل کي هڪ تصوير جا ٻہ رخ ڄاڻي ٿو، جنهن جي رهبريءَ هوندي ٻئي ڪنهن جي هدايت جي ضرورت نٿو محسوس ڪري.

هو ٻاڻ کي فطرت جو ايجنٽ ڄاڻي، هر پراڻي ۽ بي سود شيءَ کي ڊاهي، حالتن ۽ ضرورتن جي تقاضا مطابق، نئين شيءِ بنائڻ گهري ٿو. فطرت تي جڏهن غور سان نظر ڪري ٿو، تہ ڪيس ان ۾ هر گهڙي انقلاب ڏسڻ ۾ اچي ٿو. نئين شيءِ پراڻيءَ جي جاءِ وٺندي وڃي ٿي. ڪا بہ شيءِ ساڳيءَ جاءِ تي بيٺل نٿو ڏسي. زمين، تارن، چنڊ، سج کي هو ڦرندو ڏسي ٿو. راتين پنيان ڏينهن ۽ موسمن پٺيان موسمون بدلبيون ڏسي ٿو. پاڻيءَ هوا سدائين تحريڪ ۾ نظر اچنس ٿا. وڻ، جانور ۽ ماڻهو ڄمي وڏا ٿي، مرندا ڏسي ٿو. وري انهن جي جاءِ ٻين کي والارينڌو ڏسي ٿو. ماڻهوءَ ۾ هر گهڙيءَ، دم کڻڻ سان، خراب رت کي بدلي ٿيندو ڏسي ٿو. ڪا بہ شيءِ، سواءِ ذات الاهيءَ جي، دائم ۽ قائم نٿو ڏسي. ان اڻ کٽ تبديليءَ جي سلسلي هوندي، هن کان ڪهڙيءَ طرح ڪو توقع رکي سگهجي ٿي تہ ڪيس ڪن مذهبي قانونن جي دائري

۾ محدود ڪري ڇڏيو وڃي. هو تحريڪ ۾ دائمي زندگي محسوس ڪري رهيو آهي.

هن ڪي ملا يا صاحب اقتدار طبقي طرفان جڏهين، الله، رسول قرآن جي نالي ۾، ڪن ڪمن جي هدايت ڪئي وڃي ٿي، ته هو جاهل نه آهي، جو ڳالهه جي تهه تائين پهچي نه سگهي، هو ان ڪي مستقل مفاد طرفان سندن تسلط قائم رکڻ جو بهانو سمجهي، ان ڪي ٺڪرائي ٿو ۽ بغاوت ڪري ٿو.

هو حق ڪي، سچ جي روشني يا هوا وانگر، هر ڪنهن جي ملڪيت سمجهي ٿو. هو ان ڪي چند فرقن ۽ قومن جي هڪ هٽي بنائڻ لاءِ تيار نه آهي.

هن جا بنيادي مٺا فنا ۽ بقا جي اصول تي ٻيٺل آهن. هو هر فرسوده شيءِ، عقيدي ۽ دستور کي ختم ڪرڻ لازم ڄاڻي ٿو. ان جي جاءِ تي نئين ڪارآمد شيءِ، نظريو ۽ دستور آڻڻ گهري ٿو. هو راز حيات معلوم ڪري ويو آهي، ته آها سدائين گردش ۾ آهي:

موجيم ڪه آسودگيءَ ما عدم ماست،
سا زنده به آنيم ڪه آرام نيگريم.

[معنيٰ- زندگي لهر مثال آهي، جا جيستائين تحرڪ ۾ آهي سندس وجود قائم آهي. سندس تحرڪ بند ٿيڻ بعد ان جو خاتمو ٿئي ٿو.]

[٣] صوفيءَ جو ٽيون عقيدو.

دين ۽ سياست کي علحده رکڻ گهرجي.

صوفي دين کي رضاڪارانه تجربي ۽ علم جي بنياد تي حاصل ڪيل معلومات جو ذخيرو ڄاڻي ٿو، جنهن موجب زندگي بسر ڪرڻ پنهنجو شخصي معاملو ڄاڻي ٿو. هو ڄاڻو جدا آهي. مرندو به جدا. سندس عقيدن لاءِ جوابدار به هو پاڻ آهي. پوءِ هو ڪهڙيءَ طرح سان

انهن ڳالهين ۾ تياڪر جي دست اندازي برداشت ڪري سگهي ٿو. حڪومت ۽ مذهبي نظام طرفان سندس عقيدي، خيال ۽ راءِ جي آزاديءَ ۾ دخل ڪي هو پنهنجي انساني بنيادي حق جي خلاف سمجهي ٿو.

هو مذهبي ڳالهين ڪي، باهمي گفتگو، ذاتي تجربي ۽ علم ۽ عقل جي بنياد تي قائم ڪرڻ جو حامي آهي. هن جي ڪنن ۾ "لا اڪراه في الدين قد تبين الرشد من الغي" (معنيٰ ـ دين ۾ سختي ۽ زور نہ هئڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ هدايت جو رستو گمراهيءَ کان پڌرو پيو آهي.)" جو آواز گونجي رهيو آهي.

صوفي اهنسا جو قائل آهي. هو سياست، مذهب، خيال، عمل ۽ روزانہ زندگيءَ ۾ اهنسا جي اصول کي رهبر راه بنائڻ گهري ٿو. هو رسول مقبول صلعم جي قول "اظهار اختلاف الراء في امتي رحمة." (معنيٰ ـ "اختلاف راءِ کي برداشت ڪرڻ منهنجي پوئلڳن لاءِ رحمت جو باعث ٿيندو ــــ") کي وڏي اهميت ڏئي ٿو. هن جو عقيدو آهي تہ نظر ۽ خيال جي رنگارنگي حسن ازلي کي دوبالا ڪري ٿي:

"مارڻ لاءِ مسڪين جي لکين ناز سکيو آهين نوان نوان!"

جيئن باغ ۾ مختلف رنگن جا گل ان جي زيبائش کي وڌائين ٿا، تيئن ڪثرت خيالات کي هو وحدت حق جا مختلف پهلو ڄاڻي ٿو:

هڪ قصر در لک، ڪوڙين منجهس ڪڙڪيون،
جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏانهن سڄڻ سامهون.
(شاهہ)

هو جدا جدا مذهبن کي هڪ قالين قدرت جا گوناگون رنگ ڄاڻي ٿو، جي، باوجود ظاهر ڪثرت جي ان جي بنيادي خوبصورتيءَ ۽ وحدت کي وڌائين ٿا.

هو هندو، مسلم، عيسائي، ٻڌ، يهودي وغيره سڀني ۾ حق جي

جهلڪ ڏسي ٿو. جي ظاهري اختلاف ڪري منجهي پون ٿا، تن کي هو ڪچو چائي ٿو.

حسن جو حق جو، سو خامي پائين خام،
اچي ٿيا اسلام، ڪفر ڪافر پاڻ ۾.
(شاهہ)

صوفين ۽ سنتن طرفان مختلف مذهبن کي نزديڪ آڻڻ لاءِ، دنيا ۾ ڪيتريون ئي ڪوششون پئي ٿيون آهن. جهڙوڪ:

(١) شيخ بدرالدين سماوا طرفان، ترڪيءَ ۾، اسلام ۽ ڪرسچئنٽيءَ کي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ٿي.

(٢) ڪبير ڀڳت ۽ گرونانڪ طرفان، هندستان ۾، اسلام ۽ هندوازم کي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ٿي.

(٣) راجا رام موهن راءِ طرفان، هندستان ۾، ڪرسچئنٽيءَ ۽ هندوازم کي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ٿي.

(٤) هنگ سيوچئان طرفان، چين ۾، تائوزم ۽ ڪرسچئنٽيءَ کي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ٿي.

(٥) اڪبر بادشاه طرفان هندستان ۾، اسلام، هندوازم، جين ازم، ڪرسچئنٽي ۽ زردشتيءَ مت کي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ٿي.

(٦) دارا شڪوه طرفان هندستان ۾، جملي مذهبن جي ڪثرت پويان بنيادي وحدت پرکڻ ۽ حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ٿي.

(٧) شاه عنايت عليہ الرحمة، سچل سرمست عليہ الرحمة طرفان، سنڌ ۾ جملي مذهبن جي ڪثرت پويان بنيادي وحدت پرکڻ ۽ حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ٿي.

تنهنڪري صوفي مذهب کي سياست کان علحده رکڻ جو حامي آهي. هن کي پتو آهي تہ ٻنهي کي گڏي هلائڻ ڪري، فائدي بدران ماڻهن کي نقصان زياده ٿيو آهي. هندن، عيسائين، ٻڌن ۽

ٻاهرين ملڪن جي مسلمانن انهيءَ نقطي نگاه کي ڦٽو ڪري ڇڏيو آهي. هن وقت صرف پاڪستان ۾ ڪي جاهل، خود مطلب، مستقل مفاد جا حامي ملا ۽ انهن جا طرفدار صاحب اقتدار ان نظريي جا حامي وڃي رهيا آهن.

(٤) صوفيءَ جو چوٿون عقيدو:

مسلمانن جي جدا قوم جي تصور جي خلاف آهي.

هو اسلام جي اعليٰ اصولن کي چند ماڻهن جي گروهه ۾ محدود ڪري، ان کي جدا قوم يا فرقو بڻائڻ نه ٿو گهري. ملن جي اهڙي عقيدي کي هو روح اسلام جي خلاف ۽ مصنوعي جوڙجڪ ڄاڻي ٿو. انهيءَ نقطي نگاه کان هو هر راسخ‌القيعده ۽ صالح عمل ماڻهوءَ کي صحيح مسلمان ڄاڻي ٿو — پوءِ هو ظاهري طور ڪٿي ڪنهن به مذهبي يا غير مذهبي گروه جو فرد شمار ٿيندو هجي. انهيءَ اصول ۾ محڪم ڪري، هو مسلمانن جي جدا گانه قوم جي نظريي ۽ اسلام جي جدا مذهبي نظام کي ختم ڪريو ڇڏي.

قرآن شريف جي هيٺين آيتن جي معنيٰ جي هن کي پوريءَ طرح پروڙ آهي:

(١) "ان اڪرمڪم عندالله اتقاڪم."

[معنيٰ — اوهان مان پرهيزگار ۽ چڱن عملن وارا ماڻهو ئي خدا کي پسند آهن.]

(٢) "والذين آمنوا و عملوالصالحات — سند خلهم جنات تجري من تحتهاالانهار خالدين فيها."

[معنيٰ — جن کي ايمان آهي ۽ عمل صالح ڪن ٿا، سي دائمي خوشيءَ جون نعمتون حاصل ڪندا."]

ان جي وڏيڪ تشريح ملا واري تشريح جي جواب ۾ ڏني ويئي آهي.

هن مذهبي عقيدن موجب ماڻهن جي ڪفر ۽ اسلام ۾ ورهاست نہ ٿي ڪئي.

هن جي نظر ۾ اها ورهاست هيٺينءَ طرح هئي:

اسلام	ڪفر
(الف) بي طمعي	(الف) خود مطلبي
(ب) اتفاق	(ب) نفاق
(ت) محبت	(ت) نفرت
(ث) اهنسا	(ث) زور زبردستي
(ج) اتحاد	(ج) فرقہ بندي

جيئن تہ سندس نقطي نگاه واري اسلام تي گهڻو بحث ٿيل آهي، انهيءَ ڪري هاڻي سندس ڪفر وارين ڳالهين تي ڪجھ روشني وجهان ٿو.

(الف) خود مطلبي: صوفيءَ وٽ هر ڳالهہ، جا شخصي يا مستقل مفاد جي فائدي ۾ ۽ عوام جي نقصان ۾ هئي، سا خود مطلبي هئي. صوفيءَ وٽ هر ڳالهہ، جا هر فرقي جي فائدي ۾ ۽ انسانيت جي نقصان ۾ هئي، سا خودمطلبي هئي. صوفيءَ وٽ هر ڳالهہ، جا هڪ مذهب کي ٻين کان وڌيڪ يا جدا ڄاڻندڙ هئي، سا خودمطلبي هئي. صوفيءَ وٽ هر ڳالهہ، جا هڪ ملڪ جي فائدي ۽ ٻين جي خلاف هئي، سا خود مطلبي هئي. هن خود مطلبيءَ کي ڪفر برابر سمجهيو ٿي.

(ب) نفاق: صوفيءَ جي نظر ۾ حقيقي وجود ذات الاهيءَ جو آهي. ٻيون سڀ شيون ان جي صفات آهن. صفات گوناگون ۽ ڪثير آهن. ذات واحد آهي. ڪثرت کي حقيقت ڄاڻڻ غلطي آهي. صوفيءَ جي نظر ۾ اها ڳالهہ ڪفر برابر هئي تہ هرڪو پنهنجي راءِ، مذهب ۽ عقيدي کي صحيح سمجهي، ٻين کي غلط ڄاڻي. ان مان نفاق پيدا ٿيڻ جو امڪان هو، جو بدامني ۽ فساد جو ڪارڻ بنجي

ٿو، اسلام صلح ۽ امن جو پيغام آندو آهي، نه بدامنيءَ جو، انگريز، جا ڳالهه نفاق جو باعث بنجڻ واري هئي، تنهن کي هن ڪنهن به صورت ۾ اسلام نٿي سمجهيو، بلڪ ڪفر ٿي چاتو ـــ جيتوڻيڪ ملن ان کي قرآن، حديث، شريعت، دين اسلام جا غلاف ويڙهي، ڪٽي پيش ڪيو ٿي.

(ت) نفرت: صوفي محبت جو متوالو آهي. هن جي نظر ۾:
جا ڳالهه ماڻهن جي وچ ۾ نفرت پيدا ڪرڻ جو باعث بنجي ٿي،
جا ڳالهه فرقن جي وچ ۾ نفرت پيدا ڪرڻ جو باعث بنجي ٿي،
جا ڳالهه مذهبن جي وچ ۾ نفرت پيدا ڪرڻ جو باعث بنجي ٿي،
جا ڳالهه قومن جي وچ ۾ نفرت پيدا ڪرڻ جو باعث بنجي ٿي،
پوءِ اها ڳالهه ڪٿي اسلام، خدا، رسول يا ڪنهن به ٻئي نظربي جي نالي ۾ پيدا ڪئي وڃي، ڪفر هئي. جتي محبت هوندي، اتي نفرت کي جڳهه ئي ڪانه ملڻي آهي. هن دنيا جي سارين خرابين جو ڪارڻ نفرت کي چاتو ٿي.

دنيا ۾ جنگيون نفرت ٿي پيدا ڪرايون. هن جي نظر ۾ محبت، دين فطرت، ۽ قانون ارتقا ۽ اسلام ساڳي ڳالهه آهن. نفرت، تنزل ۽ ڪفر ساڳي شيءِ هئا، تنهنڪري هن جڏهن دين اسلام جي نالي ۾ صاحب اقتدار طبقي يا ان جي معاون ملا کي نفرت ڦهلائيندو ڏٺو ٿي، ته بي اختيار چئي وينو ٿي:

محبت سندي مام، ڪوڙ پروڙي ڪين ڪي.

(ث) زور زبردستي: صوفي هر اڳرائيءَ، زور زبردستيءَ، تشدد ۽ اهنسا جي ڳالهه جي خلاف آهي. هو ان کي محبت ۽ عشق جي منافي ٿو سمجهي، پوءِ اها اڳرائي (جهاد) خدا، قرآن، رسول، اسلام، ملڪ ۽ قوم جي نالي ۾ چو نه ڪئي وڃي. هو رواداريءَ جو حامي آهي. تنهنڪري هو اهڙو معاشرو اڏڻ گهري ٿو، جنهن ۾،

غريب ۽ شاهوڪار جا تفاوت نه هجن،

سياسي تسلط ۽ ڏاڍاين جا تفاوت نہ ھجن،
مذھبي، نسلي ۽ رنگن جا امتياز نہ ھجن، ۽
غير فرقيوار ۽ غير طبقي وار سوسائٽي بنائي وڃي.

ھو جماعتي نظام کي باھمي مشوري ۽ رضامندي جي بنيادن تي قائم ڪرڻ گھري ٿو. ھو جملي ماڻھن ۽ قومن کي انسانذات جي واحد سوسائٽيءَ (جماعت) ۾ شامل ڪرڻ گھري ٿو.

ھو مذھب ۽ نظرين جي اختلافن کي بنيادي وحدت جي نظر سان ڏسي، باھمي برداشت (Tolerance) ۽ گڏجي گذارڻ (Co-existence) جو سبق ڏيڻ گھري ٿو.

ھو "لکم دين کم ولي دين" جو پڪو پوئلڳ آھي.

فصل پنجون

تصوف جيئن مون سمجهيو آهي

تصوف جو اڪر اڪثر مسلمانن ڪتب آندو آهي. ليڪن صحيح معنيٰ ۾ اهو لفظ جن عقيدن ۽ مقصدن لاءِ ڪتب آندو ويو آهي تو انهن کي ٻين مذهبن جي ساڌن، سنتن، راهبن ۽ ڀڪشن ۽ جدا جدا نالن سان منسوب ڪري پڻ استعمال ڪيو آهي. عام طرح هن لفظ جي تشريح ۾ هيٺين گروهن حصو ورتو آهي:

(١) افلاطون جو فلسفهءِ اعيان، نوفل اطونيت، اسپائي نوزا ۽ ٻين فيلسوفن جا انهيءَ فلسفي جي دائري ۾ بيان ڪيل خيال ۽ رايا.
(٢) ويدانتي سنتن جي تعليم.
(٣) ڪرسچن توحيدي ۽ اسٽائڪس (Stoics).
(٤) ڪي ٻڌ ڌرم جا ڀڪشو.
(٥) جين ڌرم جا ڪي يوگي.
(٦) اسلام جا وحدت الوجودي صوفي.
(٧) ٿياسافسٽ (Theosophists).
(٨) جديد مذهب انسانيت جا حامي (Modern Humanists)
(٩) ٻيون اهڙي قسم جون روحاني جماعتون.

مسلمانن مان ڪيترن تصوف کي فلسفهءِ اسلام، روح اسلام، مذهب عشق، نفس مارڻ، اندر اجارڻ، پاڻ سڃاڻڻ وغيره نالن سان

سڌيو آهي. ڪن درويشن ته خود اسلام کي عين تصوف ڄاتو آهي. اهڙيءَ طرح هر مذهب جي اهل نظر ان جي مقصدن جي حمايت ڪئي آهي.

جهڙيءَ طرح جملي مذهب، باوجود سندن اعليٰ اصولن جي، سندن پوئلڳن جي خاسين ڪري، فرقه بنديءَ، نفاق، مڪر ۽ مستقل مفاد جا اڏا بنجي پيا آهن، ساڳي حالت مختلف مذهبن جي صوفي تحريڪن جي ٿي آهي.

جيڪڏهن ملا واري اسلام جا پوئلڳ نمازون پڙهي، روزا رکي، زڪواتون ڏيئي، حج ڪري، مسجدون ۽ مدرسا ٺهرائي به چور بازاري، سمگلنگ، ڪثير تعداد نفعي خوريءَ، وياج خوريءَ، رشوت غريب آزاريءَ ۽ طرح طرح جي بداخلاقيءَ کان نٿا هٽڪن، ۽ مذهب جا ڪي عالم به مذهب کي شاهوڪار طبقي جي مفاد واسطي استعمال ڪرڻ لاءِ ڪتب آڻن، اختلاف راءِ کي برداشت نه ڪرڻ، انسانذات ۾ نفرت، ۽ نفاق پيدا ڪرڻ کان نٿا ڇرڪن، ته پيران طريقت جي اڪثريت به شخصي خدمت ڪرائڻ، بزرگيءَ ۽ شيخيءَ ۾ ڦاسڻ، تصوف جي نالي ۾ گروه بنديءَ، دقيانوسي خيالن، ڪرامتن، ورد ۽ وظيفن جي تاثير ۾ اعتماد رکي، ماڻهن کي بيڪار ۽ بزدل بنائڻ لاءِ دڪان کوليو ويٺا آهن، ان ڪري حقيقي طرح تصوف جو به صرف نالو وڃي رهيو آهي.

تعليم يافته نوجوان جهڙيءَ طرح انهن ڳالهين ڪري اسلام جي نالي ۾ استعمال عرضيءَ (ايڪسپلائيٽيشن) کان تنگ اچي مذهب کان بيزار ٿيندو وڃي، اهڙي طرح صوفيزم جي نالي ۾ روزبروز ٿيندڙ خسيس ڪم، جهڙوڪ پيرپرستي، ورد وظيفا، پاڻ سڄاڻڻ کان سواءِ الله سڏائڻ جا نعرا هڻڻ، حسن پرستيءَ جي نالي ۾ بداخلاقيءَ جا ڪم، ڪم ڪار ڇڏي تارڪ الدنيا ٿي پن مڱ تي گذر ڪرڻ، ۽ نشي پتي وارا پيا اهڙا ڪم ڏسي، ان کي مڪر ۽ فريب سمجهي ان کان حقارت ڪرڻ لڳا آهن.

آءٌ پهريائين هن ڪتاب جي پيش لفظ ۾ ۽ پوءِ ان جي جدا جدا فصلن ۾ اِنهيءَ مضمون جي جدا جدا پهلوئن تي خيالن جو اظهار ڪري آيو آهيان. پڙهندڙ ان سان معلوم ڪري سگهيا هوندا ته منهنجي سامهون انسانذات جي مجموعي مفاد جا ٽي مقصد رهيا آهن: اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم.

انهيءَ مقصد لاءِ ڪم ڪندڙ ماڻهن کي هڪ جاءِ تي گڏجي ڪم ڪرڻ واسطي جمع ڪرڻ لاءِ ڪهڙو نالو ڪتب آڻيان، ان تي گهڻو غور ڪيو اٿم. حقيقت ۾ اسلام جي تشريح ان لاءِ منهنجي نقطي نگاه کان ڪافي هئي، پر جيئن ته اهو مذهب جدا دين منظم ٿي چڪو آهي ۽ ان جي پوئلڳن جا مستقل مفاد پيدا ٿي چڪا آهن تنهن ڪري امڪان اهو ڏسڻ ۾ آيم ته ٻين منظم مذهبن جا پوئلڳ باوجود منهنجي جدا تشريح جي به، ان نالي هيٺ ڪيل تشريح کان چرڪي، تعصب ڪري، ان ڏي توجهه نه ڪن. ان ڪري مجبوراً اهڙو نالو استعمال ڪريان ٿو، جو باوجود ان جي پوئلڳن جي ڪوتاهين ۽ خامين جي به پاڻ بين‌الاقوامي ڪشش رکي ٿو ۽ بي تعصبيءَ ۽ رواداريءَ جي اصولن جو حامي آهي.

بيدل فقير فرمائي ٿو ته:

اڪ‌ران دي وچ جوئي اڙيا،
عشق دي چاڙهي مور نه چڙهيا.

مون کي ڪنهن خاص نالي سان دلچسپي نه آهي. پر جيئن ته عالمِ مڪان ۽ زمان ۾ ڪنهن به ڳالهه جي نالي کان سواءِ اظهار ڪري نٿو سگهجي، تنهن ڪري پنهنجي مقصد کي سنڌ هند ۽ وچ مشرق جي قديم بزرگن جي آندل نالي، يعني تصوف سان، جنهن کي جديد زبان ۾ "مذهب انسانيت" سڏيو وڃي ٿو منسوب ڪريان ٿو.

هرڪو ماڻهو جا به ڳالهه ڪري ٿو، سا سندس طبعي رجحان ۽ شخصي ڪمزورين کان خالي نه هوندي آهي. آءٌ به ان عام قانون

ڪان مٿي ٿي نٿو سگهان. البت منهنجي، صوفيزم جي تشريح ڪرڻ وقت، حتي الامڪان اها ڪوشش رهندي، ته ان ۾ سرزمين سنڌ جي گذريل ٽن هزار ورهين جي تاريخ ۽ بزرگن جي حتي الامڪان ترجماني ڪريان.

منهنجي نظر ۾ تصوف جا هيٺيان اصول ۽ مقصد آهن:

(۱) تصوف، وحدت‌الوجود (ويدانت) ۾ ويساهه رکڻ کان سواءِ مڪمل ٿي نٿو سگهي —

جنهن مطابق هر شيءِ جو مرڪز ذات الاهي آهي، ۽ ٻيون سڀ شيون ان جي صفات، تجلي يا پرتو آهن. هر شيءِ ۾ انتهاپسندي غلط آهي. هن نظريي جي انتهاپسنديءَ ڪري هيٺين غلط نتيجن نڪرڻ جو امڪان رهي ٿو، ان کان گوشو لازمي آهي:

(الف) جي سڀ شيءِ ذات حقيقيءَ ۾ سمايل آهي. ته پوءِ گناهه، ثواب، بري، ڀلي، رحمت ۽ لعنت جا فرق مٽجي وڃڻ جي احساس ٿيڻ ڪري، اڪثر صوفي عمل جي زندگيءَ کي بيڪار سمجهي، تارڪ الدنيا ٿين ٿا، جا ڳالهه حقائق دهر ۽ قانون فطرت جي خلاف آهي. اهڙيءَ ڳالهه کان بچڻ لاءِ خواجه حافظ فرمايو آهي ته

دوش از مسجد سوي ميخانه آمد پير ما،
چيست ياران طريقت بعد ازين تدبير ما!

[معنيٰ — ڪجهه وقت ٿيو ته منهنجو رهبر مسجد مان نڪري ميخاني ۾ آيو، — طريقت جا دوستو، هاڻ ڇا ڪرڻ گهرجي؟]
ان تي وري جواب ڏئي ٿو ته

ما مريدان رو به سوي ڪعبه چون آريم چون،
رو بسوئي خانه خمار دارد پير ما!

[معنيٰ — اسان ارادتمند ۽ صحبتي هاڻ هن کان سواءِ ڪعبي طرف وڃي سگهنداسين، — جڏهين اسان جو رهبر خمار خانه ۾ وينو آهي.]
هڪ سنڌي درويش ان ساڳئي خيال کي هن طرح ادا ڪيو آهي:

جڏان عشق دل وچ نه مايس، پوش فقير دا پايس،
دليان لتاوڻ دي ڪيتي، چاڪ لقب چا لايا.

جڏهين منشا ايزديءَ موجب هي سارو مانداڻ ڪنهن رٿا ۽ مقصد سان ٺهيو آهي، ته ان نقطہ نگاه کان ڪم ڪرڻ عين رضا الاهي آهي. ان کان منهن موڙي بيڪار بنجڻ مقاصد زندگيءَ کان انڙ واقفي ۽ انحرافي ٿيندي.

(ب) پيو رجحان ان مان اهو ٿو نڪري ته جڏهن گناه ۽ ثواب هڪ شيءِ جا ٻه پاسا هئڻ ڪري پنهنجي افاديت وڃايو ويهن، ته پوءِ بري ڀلي جي فرق کي ڪيڏي، ماڻهو سڀڪجهه ڪرڻ لاءِ آزاد ٿيو پوي. اها ڳالهه به رٿا ۽ مقاصد زندگيءَ جي قانون خلاف ٿئي ٿي. قانون ارتقا جي تقاضا موجب، هرهڪ جز کي ڪل جي مفاد لاءِ جدوجهد ڪرڻي آهي. اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم جڏهين زندگيءَ جا مقصد ٿين ٿا، ته ان ڏس ۾ صحيح علم، نفسي اصلاح ۽ اخلاق حميده جي تڪميل ضروري ٿي پوي ٿي.

شاهه باهو عليه الرحمة ان حالت ۾ فرمائي ٿو —

علمي باجهون ڪوئي فقر ڪماوي ڪافر مري ديوانه، هو—
سو ورهيان دي ڪري عبادت رهي الله ڪنون بيگانه، هو—
غفلت ڪنون نه کلسن پردي دل جاهل بت خانه، هو—

(۳) ان ذات حقيقيءَ جو قياس، گمان، وهم کان متي هئڻ ۾ اعتبار رکيو آهي.

انهيءَ نقطہ نگاه ۾ ويساهه رکڻ ڪري خدا جي شخصي تصور ۽ غير شخصي تصور کي ترڪ ڪرڻو پوندو. شخصي تصور بت پرستيءَ جو ڪارڻ بنجي ٿو، ۽ ٻيو دوئيءَ جو.

(۴) صوفي خلقت ڪائنات جي پويان رٿا يا منصوبو (Plan) ۾ رکي ٿو.

رواجي طرح جيڪڏهين دنيا جي معاملن ۽ زندگيءَ جي ڪاروبار تي متاچري نظر ڊوڙائبي، ته ان جي ڪارڪردگي بي ڍنگي ۽ بنا ترتيب

جي ڏسڻ ۾ ايندي. جيئن ته

(الف) ڪروڙين ماڻهو غربت ۽ بي روزگاريءَ جي ڪري، باوجود محنت ۽ مزدوريءَ جي، ڪاڏي، ڪپڙي ۽ اجهي لاءِ حيران آهن، ۽ چند ماڻهو، بنان ڪنهن سخت محنت جي، عيش آرام جي زندگي گذاري رهيا آهن.

(ب) ڪروڙين ماڻهو مرضن ۽ مصيبتن ۾ گرفتار آهن — ڪي ڄمندي لنگڙا لولا ۽ انڌا ٿين ٿا، ته ڪي پوءِ، ۽ ائين بنان علاج جي تڪليفون برداشت ڪري رهيا آهن، ته ڪي تندرست ۽ توانا، بنان ڪنهن تڪليف جي، پينگهي کان قبر تائين عيش جي زندگي گذاري وڃي ٿا پار پون.

(ج) هيتري علم، تهذيب ۽ تمدن هوندي، خسيس ڳالهين تان لڙايون شروع ٿي، ڪروڙين ماڻهو ۽ انهن جون ملڪيتون تباهه ٿين ٿيون، نه ڪو ڪين ان تڪليف کان رهبري ڪري بچائي ٿو، نه الله تعاليٰ ئي راهه هدايت ٿو ڏئين.

(د) هڪڙا ماڻهو حسين پيا ڪوجها، هڪڙا عقل وارا پيا جاهل، هڪڙا شاهوڪار پيا غريب، هڪڙا رحمدل پيا ظالم ٿين ٿا.

(هه) ڌرتيون ڌڏن ٿيون، طوفان لڳن ٿا، سيلاب اچن ٿا، بيماريون پون ٿيون — انهن ۾ لکين ماڻهو تباهه ٿيو وڃن.

اهي سڀ ڳالهيون نظر ۽ غور ڪرڻ بعد ڪائنات جي ڪاروبار ۾ بي ترتيبي ڏيکارين ٿيون. جيڪڏهن ڪو منصوبو يا رٿا هجي ها، ۽ اها ڪنهن عدل ۽ انصاف جي بنياد تي بيٺل هجي ها، ته ائين ڇو ٿئي ها؟

ٻئي طرف نگاهه ڪري ڏٺو ٿي ويو ته سج جي چوڌاري سيارا، جن ۾ ڌرتي به هئي، مقرر مفاصلن تان، ترتيبوار، مقرر وقتن تي چڪر لڳائي رهيا آهن. ڏينهن پٺيان راتيون اچن ٿيون. موسمون مقرر معيادن تي بدلبيون رهن ٿيون. هر جاندار شيءِ ڄمي، وري مري ٿي. پاڻي سمنڊن مان ٻاڦ رستي ڪڪرن ۾ وڃيو، برف بڻجيو، وري پاڻي ٿيو، نديون رستي يا بارشن رستي، پوکن کي سيراب ڪري ٿو. انهن ڳالهين

ڪي ڏسي، خيال پيدا ٿئي ٿو ته ڪائنات ۾ ڪا رٿا يا ترتيب ضرور آهي، جنهن مطابق هي سلسلو هلي رهيو آهي.

انهن مختلف ڳالهين کي مد نظر رکي، هي نظريا قائم ڪيا ويا آهن.

هڪڙو نظريو اهو هو ته جيتوڻيڪ فطرت ۾ ٻه طاقتون، خير ۽ شر جون، ساڳئي وقت هڪٻئي جي مخالف ڪم ڪري رهيون هيون، ليڪن ڪائنات رٿا ۽ مقصد سان ٺهيل هئي ۽ رٿا ۽ مقصد سان هلي رهي هئي.

ٻيو نظريو اهو هو ته سارو معاملو حادثن تي ۽ رٿا کان سواءِ هلي رهيو هو.

پويون نظريو دهريت جي فلسفي جي پيداوار هو.

وحدت الوجودي صوفين به ان تي غور ڪيو ٿو ڏسجي. انهن هنن ٻنهي نظرين ۾ ويساهه نٿي رکيو. هنن خلقت جي پويان منصوبي کي مڃي، ان کي قانون ارتقا جي ماتحت صرف خير ڪري مڃيو ٿي. انهن مان ڪن مٿي ذڪر ڪيل زندگيءَ جي بي ڍنگاين يا نقصانن کي اسرار جي ڳالهه سمجهي، ٽاري ڇڏيو ٿي. ڪن ان کي قانون فطرت جي چٽاڀيٽيءَ جا جزا ڏسي، ان کي عارضي سمجهي، مستقل طور ۽ آهستي آهستي ٿي، انهن جي حل ٿيڻ ۾ اعتماد رکيو ٿي.

پر ان ساري معاملي مان هڪ ڳالهه صاف ظاهر ٿئي ٿي ته ماڻهن جي تڪليفن ۽ فطرت جي بي ڍنگاين باٻت راءِ جي پيدا ٿيڻ جو مکيه ڪارڻ خدا جو شخصي تصور آهي، جنهن مطابق دنيا جي هر شيءِ سندس نظر هيٺ سندس رضامندي ۽ ناراضگيءَ جي بنياد تي هلندڙ ٿي سمجهي ويئي. صوفي، جيڪڏهين بهشت ۽ دوزخ جي نظريي کي نٿو مڃي، ته خدا جي عدل ۽ انصاف جا هيٺاهينءَ سطح وارا تصور به نٿو مڃي، جنهن مطابق هرهڪ ڳالهه ۾ ان جي نظر هيٺ رضامندي ۽ ناراضگيءَ جا نظريا ختم ٿي وڃن ٿا. صوفي ڪرامت، معجزي، خرق عادت ۾ ويساهه نٿو رکي.

(٤) صوفي انسانذات کي هڪ جسم واحد ڪري سمجهي ٿو. هو ماڻهن جي طبيعتن، قبيلن، قومن، نسلن، رنگن، مذهبن ۽ نظرين جي اختلاف جي باوجود، انهن کي هڪ ئي جنس سمجهي ٿو. انهيءَ ڪري انهن جي اختلافن پويان هو بنيادي وحدت پرکي ٿو، تنهن ڪري هن انهن جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ اصول مقرر ڪيا آهن، جن جي هو مخالفت ۾ ڪابہ ڳالهہ مڃڻ لاءِ تيار نہ آهي.

هن کي طبيعتن، قبيلن، قومن، نسلن ۽ رنگن جي ڳالهہ ايترو تنگ نٿي ڪيو، جيترو الله جي نالي ۾ برپا ڪيل مذهبي نظرين جي ذريعي ماڻهن ۾ پيدا ڪيل اختلافن ڪيو ٿي.

هو عشق جي ايڏي اوچي مناري تي چڙهيو بيٺو آهي، جتان ڪفر ۽ اسلام جا جهنڊا برابر جهولندا نظر اچنس ٿا. هوائي جهاز ۾ تمام مٿي اڏامڻ بعد زمين جو جهڙو نظارو ڏسڻ ۾ اچي ٿو — ان ۾ زمين جون هيٺ مٿاهيون، ڊٺي، پيلا سڀ هڪ وڏي پکڙيل غاليچي وانگر نظر ٿا اچن. ان وانگر هي بہ ايڏيءَ اتاهينءَ تان انسانذات تي نظر ڪري ٿو، جو اهي سڀ هڪ ئي باغ جا جدا جدا قسم جا وڻ ڏسڻ ۾ اچنس ٿا، ان ڪري سندس ڪوشش اها ئي رهي ٿي تہ انهن ۾ اتحاد آئي.

(٥) **وحدت مذاهب**: انسانذات جي وحدت ۾ ايمان رکڻ بعد هو جدا جدا مذهبي نظرين جي پويان بہ وحدت پرکي ٿو. ڪفر ۽ اسلام کي هو وڻ جي ٽاري سمجهي ٿو. صوفيءَ جو ڪفر اسلام جو تصور، ملا جي تصور کان علحده آهي. ملا ٻئي مذهب يا فرقي جي پوئلڳن کي ڪافر سمجهي ٿو، پر صوفي جملي مذهبن کي هڪ سمجهي ٿو ۽ دهريت کي جدا سمجهي ٿو، پر انهن ٻنهي کي بہ هڪ تصوير جا ٻہ پاسا شمار ڪري ٿو: مذهبن کي هو ارتقا جو حامي ۽ دهريت کي انقلاب جو حامي سمجهي ٿو: ليڪن وري بہ ٻنهي جو منزل مقصود ساڳيو سمجهي، ڪين صرف طريقہءِ ڪار جو تفاوت ڄاڻي ٿو.

(٦) مذهب جو روح: هو عشق ۽ علم کي مذهب جو روح سمجهي ٿو. عشق هن کي اتحاد جو رستو ڏيکاري، امن تي پهچائي ٿو. علم هن کي ترقيءَ جي راهه تي گامزن ٿيڻ ۾ مدد ڪري ٿو. مذهب جي هن روح جي ذريعي هو مذهبن، فرقن، نظرين جي ڪثرت ۾ وحدت پرکي ٿو. ان راهه ۾ نفرت، نفاق، فرقه پرستي، تعصب ۽ خود مطلبيءَ کي هو وڏيون رڪاوٽون ڄاڻي ٿو.

(٧) طريقت يا ڪلچر: صوفي صاحب دل آهي. هو دل ۽ دماغ جي زرخيزيءَ لاءِ ڪوشش ڪري، انسانذات کي مهذب بنائڻ گهري ٿو. ان ڪري جديد لفظ ڪلچر ۾ جيڪي اچي وڃي ٿو، ان جو هو حامي آهي.

ان لاءِ هو، نفس جي اصلاح لاءِ، خود مطلبيءَ، قومي شعور جي عدم موجودگيءَ، نفرت ۽ نفاق ۽ بزدليءَ کي ڪڍي، اندر اجارڻ جو حامي آهي.

ان ڪري هو اخلاق جي درستيءَ لاءِ ڪوشان رهي ٿو. هر اهڙا ڳالهه جا مجموعي مفاد جي حمايت، پراپڪاريءَ جو جذبو، محبت ۽ همت ڏياري ٿي، تنهن کي هو اخلاق ڄاڻي ٿو.

ان لاءِ مذهب جي صحيح تشريح ڪري، روح مذهب کان هو واقف ٿيڻ گهري ٿو.

اهو سڀ ڪم هو تاليف قلوب ذريعي ڪرڻ گهري ٿو.

صوفيءَ جي ڪم جو دائرو مخصوص آهي. هو نه ڪنهن جي خلاف آهي. نه ڪنهن جو پوئلڳ آهي. هو باهمي رواداريءَ (Co-existence) ۾ اعتماد رکي ٿو. هو مذهبن، نظرين، نسلن جي نالي ۾ انسانذات جي وچ ۾ ڪوڙي ڪيل ديوارن جي ڪيرائڻ جو حامي آهي. هو هر انهيءَ ڳالهه جي خلاف آهي، جا انسانذات ۾ نفاق ۽ نفرت پيدا ڪرڻ جو باعث بنجي ٿي — پوءِ ڇو نه اهي ڳالهيون خدا، پيغمبرن ۽ الهامي ڪتابن جي نالي ۾ ظاهر ڪيون وڃن.

جي - ايم - سيد جا لکيل ڪتاب

جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپيل يا اڻ ڇپيل
۱-	محال مهاندن جو تعليمي ۽ تنظيمي پروگرام	ڇپيل
۲-	انتظامي ڪاتي کان عدالتي ڪاتي جي جدائي	”
۳-	پاڪستان ۽ مسلمان (ترجمو)	”
۴-۵	نئين سنڌ لاءِ جدوجهد سنڌي ۽ انگريزي	”
۶-	پيغام لطيف	”
۷-	موجوده سياسي مسئلا	”
۸-۹	جيئن ڏٺو آهه مون (سنڌي، اردو)	”
۱۰-	جديد سياست جا نورتن (سنڌي)	”
۱۱-	سنڌ جا سورما	”
۱۲-	جنب گذاريم جن سان	”
۱۳-	رهاڻ - سيد ميران محمد شاهه جا خط	”
۱۴-	شاهه عبداللطيف جون ڪافيون ۽ وايون	”
۱۵-	سنڌ جي بمبئي کان جدائي	”
۱۶-	سيد علي محمد شاهه راشدي جا خط ۽ مضمون	”
۱۷-	ساهڙ جا سينگار علامه آءِ - آءِ قاضي جا خط	”
۱۸-	سنڌي ڪلچر	”
۲۹-	بزم صوفيائي سنڌ جا خطبا	”
۲۰-	محترم جي - ايم سيد جا چونڊ سياسي مضمون ۽ تقريرون (۱۹۶۲ع)	”

جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپيل يا اڻ ڇپيل
٢١-	جديد سياست جا نورتن (اردو)	اڻ ڇپيل
٢٢-	محترم - جي - ايم - سيد جا مضمون ۽ تقريرون (اڄ تائين)	„
٢٣-	„ „ „ ادبي مضمون	„
٢٤-	„ „ „ جديد مشاهير عالم	„
٢٥-	ديار دل ۽ داستان محبت	„
٢٦-	جناح صاحب سان لڪپڙ ھ	„
٢٧-	ورلڊ مسلم ڪانفرنس	„
٢٨-	سنڌ جي مکيه اديبن جا خط	„
٢٩-	سنڌ ۽ هند جي مکيه سياستدانن ۽ عالمن جا خط	„
٣٠-	سنڌو ديش ڇو ۽ ڇا لاءِ؟ (سنڌي)	„
٣١-	„ „ „ (انگريزي)	„
٣٢-	پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني جلد پهريون	„
٣٣-	„ „ „ „ „ ٻيو	„
٣٤-	„ „ „ „ „ ٽيون	„
٣٥-	„ „ „ „ „ چوٿون	„
٣٦-	„ „ „ „ „ پنجون	„
٣٧-	متياري جي سيدن جي تاريخ ۽ شجرا	„
٣٨-	متفرق مضامين اخبارن ۾ ڇپيل	„
٣٩-	متفرق پمفليٽ مختلف نالن هيٺ لکيل	„
٤٠-	محمد امين کوسي سان لکپڙھ	„

ڀلنامون

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
٩	١	صداقت جو	صداقت جي
١٠	٢	آئنده پڻ ۽ انجي	آئنده پڻ انجي
١٥	٥	لکن، ۽ ورهين	لکن ۽ هزارن
١٥	١١	جسمن کي ٻہ ظاهري طور	جسمن کي ٻہ، روح سان منسوب تي ڪيائون جيتوڻيڪ اهي روح کين ظاهري طور-
١٧	٩	شروع ڪئي. نتيجو	سندن مخالف قبيلن، وري پنهنجا طرفدار، پاڪ ۽ فائدي بخش جانور، ديوتائون ۽ روح جدا مقرر ڪري انهن جي پوڄا شروع ڪئي. نتيجو-
٢٠	٣-٢	دنيا دشمي ۽ هڪ قوم جو ٻئي سان کان خوف، شروع کان وٺي دنيا ۾	هڪ قبيلي جي ٻئي سان دشمني ۽ هڪ قوم جو ٻي ۽ کان خوف شروع کان وٺي دنيا ۾ نندي کان نندي
٢١	٤	رهيانيت	رهبانيت
٢٦	آخري	عقدي	عقيدي
٣٠	٦	نتيجن	نتيجتاً
٣٦	٧	عليه	اِليه
"	١٥	ميٽريلزم	مٽيريلزم

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
٤٣	٥	ور ورائي جو	ور وائي جو
٤٦	١١	دوستي	درستيءَ
٤٩	٣٣	جن حو	جن جو
٥٠	١١	ٿي تہ ٿا	ٿي نہ ٿا
”	٣٥	اداريا	ادارا
٥٦	٧	دليق	دليل
٥٨	٢	ان ۾ آهي	ان ۾ نہ آهي
٦٢	١	عشل	عشق
”	٢٥	جسمائني	جسماني
٦٣	٨	پنهنجن بچاءَ	پنهنجي بچاءَ
٦٥	٢١	قوزي	قلزم
٦٧	١٢	نفعي	نفي
”	١٣	خرابيءَ کان	خرابيءَ کي
٦٨	١٢	نالي ظاهر	نالي سان ظاهر
”	١٩	موسيٰ ۾ فرعون	موسيٰ ۽ فرعون
٦٩	٣	سائين	شاهہ سائين
”	١٣	نہ سگهيو	نہ سگهو
”	١٨	نہ نگبريم	نگيريم
٧٠	١١	تنهنڪري هن	تنهنڪري دنيا هن
٦٣	١٦	تقسيم	تسليم
”	آخري	وليالدين	ولي دين
٧٤	٣	لڪد قوم	لڪل قوم
٥٧	٢٥	مٿي آهن	مٿي آهن

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
٧٦	”	نيسف	نيست
٧٧	١٧	دا	دل
٧٩	٢٢	نوافلاطونين ۾ ٻين	نوافلاطونين ۽ ٻين
”	٢٣	رام ڪرشن مٺ	رام ڪرشن مت
٨٠	١٩	تحريڪن جوذڪر پس منظر	تحريڪن جو پس منظر
٨١	١٥	مطابق	مطلق
”	١٩	پرتوي	پرتوي
٨٢	١٦	مطابق	مطلق
”	٢٣	عالم ۽ وحدت	علم ـ وحدت
٨٩	١٨	سياست ڪي حڪومت	مسلمانن ڪي حڪومت
٩٩	!	ثم ادنيٰ	ثم دنيٰ
١٠٠	٣	يمسڪ الموت السماوات	يمسڪ السماوات
١٣٦	٤	وچ ۾ جو	وچ جو
١٤٤	٢٠	ڪنتولر	ڪنترولر
١٤٧	٥	و آخد متشابات	و آخد متشابهات
”	٦	ابتغاء الفته	ابتغاء الفتنة
”	١٢	ڪان عاقته	ڪان عاقبة
”	”	و موعطة	و موعظة
١٧٢	١٠	راسخ القيده	راسخ العقيده
١٧٦	٦	نوفل اطونيت، اسپائي نورا	نوفلاطونيت، اسپنوزا

صفحو	ست	غلط	صحيح
۱۳	۹	والصائبين	واصابئين
"	۱۳	انصارن	نصارن
۱۱۵	۱۵	بنجي ٿي سگھي	بنجي نہ ٿي سگھي
۱۲۲	۸	فڪ ڪل نظام بعيد	فڪ ڪل نظام
۱۲۳	۲۳	رضاڪارانہ طور ڏجي ٿو	رضاڪارانہ طور ڏجي ٿي
۱۲۷	۷	خودبيبي	خودبيني
۱۲۹	۱۰	خدا جي مثال	خدا بي مثال
۱۳۵	۱۷	خالق ۽ معبود	خالق ۽ مخلوق
"	۲۰	رحمة للعاشقين	راحة للعاشقين

11

11 1100

1100